

ПСИХО- ЛОГІЯ

Теоретико-методологічні основи інтеграції психологічного знання

Видавничий дім

С Л О В О

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ ІМЕНІ Г.С. КОСТЮКА**

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ
ІНТЕГРАЦІЇ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ**

Монографія

За редакцією О.В. Завгородньої

Київ 2020

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту психології
імені Г.С. Костюка НАПН України (протокол № 8 від 25 червня 2020 р.)*

Рецензенти:

Моляко В.О. – дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології творчості Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України;

Чернобровкіна В.А. – доктор психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та педагогіки Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Т33 **Теоретико-методологічні основи інтеграції психологічного знання /** [О.В. Завгородня, В.О. Медінцев, С.О. Копилов, В.Л. Зливков, О.В. Губенко, С.О. Лукомська, Є.В. Степура, В.В. Депутат, О.В. Котух,]; за ред. О.В. Завгородньої. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2020. – 180 с.

ISBN 978-966-194-315-4

У монографії висвітлено результати досліджень, здійснених науковцями лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. У центрі уваги авторів монографії – різні аспекти сучасної проблематики інтеграції психологічного знання. Висвітлено історичне підґрунтя роздробленості психологічного знання, обґрунтовано предметно-онтологічну та методологічну орієнтацію сучасного психологічного знання на ідею культури. Запропоновано стратегію побудови універсальної дисциплінарної структури психологічного знання, зокрема, через розробку універсальних форм опису предметів психологічних досліджень. Окреслено розробку інтегративно-екзистенційного підходу як інструменту фасилітації інтеграційних процесів у психології. Висвітлено досвід застосування інтегративного підходу до опрацювання актуальних психологічних проблем.

Книга адресована фахівцям у галузі психології та суміжних із нею дисциплін.

УДК 159.9.072

Номер державної реєстрації НДР 0118U003097

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
ЧАСТИНА 1. ПРОБЛЕМА ІНТЕГРАЦІЇ В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ	
1.1. Теоретико-методологічні засади дослідження та фасилітації інтеграційних процесів у психології	6
1.2. Складові інтеграції психологічного знання на основі ТМ-методу опису процесів	38
1.3. Наукові контексти інтеграції психологічного знання	54
1.4. Логіка культури як парадигма інтеграції психологічного знання	61
ЧАСТИНА 2. ІНТЕГРАТИВНИЙ ПІДХІД ДО ВИСВІТЛЕННЯ АКТУАЛЬНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ	
2.1. Ідентичність особистості: інтегративний підхід	83
2.2. Інтегративний підхід до проблеми творчого наукового мислення	110
2.3. Інтегративно-ресурсний підхід до вивчення особистості у кризових ситуаціях	137
2.4. Можливості інтегративного підходу у сфері позитивної психології	157
2.5. Автентичність особистості: інтегративний підхід	169
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	177
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	179

ПЕРЕДМОВА

Характерними рисами сучасного стану психологічного знання є стрімке збільшення його обсягу, особливо за кількісним критерієм (обсяг здійснюваних досліджень, наукових публікацій тощо), і поглиблення його галузевої та дисциплінарної диференціації. Історично зумовлена фрагментарність психологічного знання стає перешкодою його ефективного використання в усіх галузевих та дисциплінарних сегментах. Пошук шляхів забезпечення інтеграції психологічного знання видається нагальним завданням сучасності.

Коллективна монографія «Теоретико-методологічні основи інтеграції психологічного знання» відображає результати досліджень, здійснених науковцями лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України. У центрі уваги авторів колективної монографії – основні напрямки й можливості подолання фрагментарності психологічного знання та забезпечення його інтеграції.

Одним із шляхів розв'язання зазначеної проблеми є звернення до розробленої Г.О. Баллом раціогуманістичної методології, яка поєднує обстоювання гуманістичних цінностей зі спиранням на здобутки інтелектуальної культури та може бути застосована, зокрема, в опрацюванні варіантів інтеграції психологічного знання.

Монографія складається з двох частин.

Перша частина висвітлює історичне та теоретико-методологічне підґрунтя проблеми інтеграції психологічного знання в сучасній психології.

У розділі 1.1 проаналізовано проблему фрагментарності психології в контексті сучасної пізнавальної ситуації. З'ясовано досвід та напрямки висвітлення різних питань інтеграції психологічного знання, який має бути врахований у розробці інтеграційних стратегій. Окреслено розробку інтегративно-екзистенційного підходу як інструменту фасилітації інтеграційних процесів у психології.

У розділі 1.2 висвітлено складові інтеграції психологічного знання на основі теоретико-множинного методу опису процесів. Акцентовано важливість побудови універсальної дисциплінарної структури психологічного знання. Запропоновано стратегію такої побудови, зокрема, через розробку універсальних форм опису предметів психологічних досліджень та подання науково-психологічних знань.

У розділі 1.3 окреслено методологічні засади опрацювання проблеми інтеграції в працях Г.О. Балла, розглянуто низку ідей інтеграції у європейській психологічній думці, проаналізовано механізми інтеграції психологічного знання в контексті проблематики цілого і частини.

У розділі 1.4 розглянуто логіку культури як парадигму інтеграції психологічного знання. Обґрунтовано предметно-онтологічну та методологічну орієнтацію сучасного психологічного знання на ідею культури. Окреслено принципи та напрями діалогу науково-психологічних культур як форми їх інтеграції.

У другій частині висвітлено досвід застосування інтегративного підходу до опрацювання актуальних психологічних проблем.

В розділі 2.1 з позицій інтегративного підходу проаналізовано ідентичність особистості. Окреслено полімодальність ідентичності сучасної людини. Запропоновано структурно-інтегративну модель ідентичності особистості.

В розділі 2.2 творче наукове мислення проаналізоване як інтегральна єдність статичного та динамічного аспектів мисленнєвої активності. Здійснено інтегративний підхід до аналізу когнітивно-психологічних механізмів наукового відкриття (на прикладі історії створення спеціальної теорії відносності).

У розділі 2.3 визначено теоретико-методологічні засади інтегративно-ресурсного підходу до вивчення особистості у кризових ситуаціях. Здійснено метааналіз досліджень емоційних реакцій, поведінкових та когнітивних стратегій людей у ситуації кризи. Окреслено можливості застосування підходу у практиці надання психологічної допомоги особистості в кризових життєвих ситуаціях.

У розділі 2.4 здійснено теоретичний аналіз сучасних дослідницьких підходів у сфері позитивної психології. Висвітлено можливості застосування інтегративного підходу, зокрема, до вивчення проблеми позитивних якостей особи, а також осмислення чинників та складових щастя людини.

У розділі 2.5 розглянуто автентичність особи як міждисциплінарну проблему. Висвітлено можливості застосування інтегративного підходу до вивчення автентичності фахівців. Окреслено інтегративну модель автентичності особистості.

Монографію підготовлено авторським колективом під керівництвом Завгородньої Олени Василівни, доктора психологічних наук, провідного наукового співробітника. Автори монографії: Завгородня Олена Василівна (1.1, передмова, висновки), Медінцев Владислав Олександрович, кандидат психологічних наук, науковий співробітник (1.2), Депутат Валентина Василівна, науковий співробітник (1.3), Копилов Сергій Олегович, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник (1.4), Злишков Валерій Лаврентійович, кандидат психологічних наук, доцент, завідувач лабораторії (2.1), Губенко Олександр Володимирович, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник (2.2), Лукомська Світлана Олексіївна, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник (2.3), Степура Євгеній Вікторович, кандидат психологічних наук, науковий співробітник (2.4), Котух Олена Вікторівна, молодший науковий співробітник (2.5).

Книгу адресовано фахівцям у галузі психології та суміжних із нею дисциплін та всім, хто цікавиться методологією психології.

Частина 1.

ПРОБЛЕМА ІНТЕГРАЦІЇ В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

1.1. Теоретико-методологічні засади дослідження та фасилітації інтеграційних процесів у психології

Актуальність роботи визначається особливостями сучасної соціокультурної та пізнавальної ситуації, що передбачає розробку нових підходів до розуміння людини і соціуму, подолання роздробленості людинознавчих студій, опрацювання інтегративних стратегій дослідження психологічної феноменології в динаміці сьогодення.

Мета дослідження – висвітлення теоретико-методологічних засад аналізу інтеграційних процесів у психології, що передбачає виконання таких завдань: висвітлення проблеми інтеграції психології в контексті сучасної пізнавальної ситуації, аналіз наявних теоретичних розробок, спрямованих на подолання роздробленості психологічного знання, формулювання методологічних засад фасилітації інтеграційних процесів у психології, представлення авторського варіанту інтегративної стратегії.

1.1.1. Проблема інтеграції психологічного знання: напрямки досліджень

Можна виокремити такі напрямки опрацювання проблеми інтеграції психологічного знання: 1) визначення вимірів пізнавального поля психології та репрезентація його як багатовимірного простору наявних знань, а також потенційних, імовірних знань у динаміці пізнання; 2) окреслення статусу психології в контексті інших наук та культури в цілому; 3) з'ясування можливостей та меж узагальнення результатів психологічних досліджень різних концептуальних орієнтацій; 4) аналіз наявного досвіду створення об'єднувальних теорій; 5) розробка методології застосування теоретичної моделі високого рівня абстракції для виконання інтеграційних завдань; 6) опрацювання методології фасилітації інтеграційних процесів у психології; 7) визначення категорії міжпарадигмального діалогу та розробка форм його здійснення; 8) опрацювання інтегративного підходу в межах дослідження конкретної психологічної проблеми; 9) спроби опису сфери перетину психологічного знання, яке застосовується в академічній і практичній психології. Розглянемо деякі з цих напрямків більш детально.

1.1.2.1. Спроби побудови єдиної теорії психології

Існують різні погляди на те, якими шляхами інтеграція повинна відбуватися. Однією з інтеграційних позицій є намагання створити єдину психологічну теорію, яка має увібрати в себе все краще, що накопичено в рамках шкіл і напрямків. Історія пошуків психологічного «граалю» налічує вже ледь не століття.

Методологічні проблеми психології (спроби інтеграції психології та методології) стали предметом аналізу Освальда Кюльпе в першій чверті ХХ ст., що стимулювало теоретичні розробки інших авторів [109]. Карл Бюлер, учень Освальда Кюльпе, у книзі «Криза психології» висунув ідею, що кризу у психології може бути подолано за допомогою синтезу трьох підходів: суб'єктивно-психологічного, об'єктивно-психологічного і культурно-історичного [59]. Також важливе значення в контексті проблеми інтеграції має аналізована багатьма авторами, широко відома праця Виготського [13].

У 1949 році французький психолог Daniel Lagache починає свою роботу із твердження про те, що множинність підходів у психології актуалізує проблему її єдності. Він стверджує, що поділ між психологією натуралістичною та гуманістичною не є жорстким, скоріше – пунктирним. Методологічна дискусія щодо об'єднання психологічного знання має сенс у спільному пошуку найбільш адекватних принципів і поступової адаптації їх до реальності. Натуралізм і гуманізм самі є поняттями нечіткими, проте важливо враховувати і перше, і друге. Окресленим двом напрямкам психології значною мірою відповідає поділ практик експериментальної і клінічної психології. Вчений зосереджує увагу на «зближенні» експериментальної та клінічної психології, на "взаємній підтримці" експерименту та клінічної практики, розглядаючи психоаналіз як форму клінічної психології та психотерапії. Різність галузей психології не перешкоджає визнанню їх перетинання; різноманітність методів не загрожує науковій строгості, а, навпаки, гарантує останню, адже пошук істини в різних сферах не може досягати однакової строгості й точності. Експериментальна психологія перебуває в сприятливому становищі для забезпечення єдності психології; вона є більш науково строгою. Але при застосуванні її результатів виникають складнощі та обмеження щодо конкретних людей, щодо їх індивідуальності. Клінічна психологія характеризується методичністю досліджень і доповнюється вивченням індивідуальних випадків. Вона не зливається з патопсихологією, а об'єднує в одному дослідженні вивчення поведінки і її розладів. Психоаналіз можна розглядати як форму клінічної психології та психотерапії, на що вказує, зокрема, вивчення трансферу. Клінічна психологія виконує в основному функції розвідки і впровадження. Експериментування становить стадію наукового дослідження. Розглядаючи експериментальну і клінічну психології в контексті взаємоповнення та стадійності наукового дослідження, вчений вважає, що конфлікт між цими складовими психологічного знання залишився у минулому історії психології [77].

Joseph R. Royce стверджує, що формування науки має такі етапи і відповідні рівні розвитку: донауковий (філософські спекуляції); рівень емпіричних досліджень, вдосконалення методів контрольованого спостереження; рівень кількісної оцінки і формалізації; рівень теоретичного об'єднання, уніфікації. Психологія знаходиться на рівні емпірично-експериментальної практики і є теоретично незрілою наукою, становить багатогранну і сильно фрагментовану дисципліну, колекцію фактів, які ми не можемо пояснити; психологія є мультисвітоглядною, мультиметодологічною, поліпарадигмальною, мультисистемною, багатопрофільною і, насамперед, мультитеоретичною. Royce закликає до розробки об'єднаної стратегії, спрямованої, зокрема, на такі завдання: 1) окреслення широкого ряду емпіричних законів; 2) роз'яснення гносеологічної основи різних видів теорії; 3) розробку стратегії створення мінітеорій

«bottomup» (вгору дном, знизу вгору), на противагу стратегії створення великих теорій «згори донизу» [88].

Об'єднувальні стратегії починають застосовуватися щодо аналізу емпіричних даних, отриманих різними методами. Зокрема, William R. Shadish здійснює спробу визначити спільні логічні принципи (проксимальної подібності, неоднорідності нерелевантності, дискримінантної дієвості, емпіричної інтерполяції та екстраполяції і пояснення) узагальнення даних, отриманих як методами етнографії, так і експерименту [93].

Постає питання, чи є насправді можливим теоретичне об'єднання психології? Ключове питання, що стоїть перед об'єднанням психології, – питання про сумісність конкуруючих теорій [110].

Незважаючи на складність завдання, у 90-ті роки активізуються спроби теоретичного об'єднання в психології (Kimble, Anderson, Newell та ін.).

Г. Кімбл (1996) запропонував підхід до об'єднання в необігевіористській традиції під назвою «функціональний бігевіоризм», в якому він виклав п'ять ньютонівських принципів, які, як він стверджував, є основою для об'єднання психології.

Н. Андерсон (1996) розробив функціональну теорію пізнання і запропонував інформаційну інтеграційну теорію. Спираючись на думку, що дія повинна розумітися з точки зору мети та спрямованості, намагаючись врахувати феноменологію повсякденного досвіду, Андерсон розробив функціонал теорії вимірювань для відображення людини – «Когнітивну алгебру» – і застосував цю структуру щодо багатьох різних сфер психології, таких як психофізика, сприйняття особи, судження, прийняття рішень, емоційні реакції та его-захисти.

А. Staats чітко сформулював проблеми, пов'язані з роз'єднаністю, він зауважив: психологія має так багато незв'язаних елементів знання з такою великою кількістю взаємної дискредитації, непослідовності, надмірності і суперечки, що все це дуже ускладнює об'єднання. Його підхід до об'єднання психології відомий під назвою психологічного бігевіоризму. А. Staats прагнув будувати мости як у різних сферах поведінкової психології, так і між бігевіоризмом та галузями традиційної психології (наприклад, соціальною психологією, психологією особистості). А. Staats охарактеризував свою теорію як міжрівневу, міжгалузеву, яка перетинає різні дисципліни психології і використовує простіші явища для пояснення складніших. Посилаючись на еволюційно-біологічне трактування емоцій, А. Staats акцентував, що тварини будують «основний поведінковий репертуар» упродовж усього свого розвитку, навчаючись знаходити збудники позитивних емоцій і уникати збудників негативних емоцій. А. Staats використовував цю модель як будівельний блок для конструювання складних моделей людських пізнавальних явищ (наприклад, мови) і таким чином пов'язував поведінкову теорію з вищими когнітивними процесами. Як і Н. Андерсон, він застосував свій підхід до низки різних галузей психології [97].

Є підстави для сумнівів з приводу ідеї створення єдиної теорії, оскільки розбіжність психологічних теорій сягає своїм корінням у різне розуміння сутності предмета психології, різне визначення наукового факту. Предмет психології визначається, моделюється, перевизначається в ході її розвитку, і, як будь-яка наука, психологія ви-

значає його, виокремлюючи певні аспекти буття і фіксуючи їх у системі понять. Різні підходи – різні предмети вивчення – різні сфери застосування теорії, які вимагають розробки різних понятійних систем для опису та аналізу фактів. Будь-яка теорія є відображенням певних аспектів буття, яке будується за певними правилами на основі певної системи понять, базових і похідних від них. Як немає слів поза мовою, так немає наукових понять поза теорією. Інтеграція психології відбувається на основі співіснування, розвитку і взаємного збагачення різних психологічних концепцій, підходів з властивими їм системами понять, між якими важливо здійснювати діалог і «переклад» [34].

С.Д. Смирнов [42] у сфері інтеграційних настановлень психологів виокремлює чотири позиції. Перша – «методологічний нігілізм», позиція, яка знецінює методологічну рефлексію, ототожнюючи її з безплідним філософуванням.

Друга позиція – «методологічний ригоризм» (або «методологічний монізм») – переконаність у тому, що є єдина наукова методологія (поза дотриманням якої втрачається науковість) і, відповідно, можлива одна справжня наукова теорія. Проте, на думку С.Д. Смирнова, сучасні концепції природи і суті наукового знання залишають все менше надій на те, що побудова такої теорії в принципі можлива.

Пом'якшеним варіантом такої позиції є спроби об'єднання (створення єдиних теорій) на основі однієї-двох позицій (наприклад, з поведінкових і когнітивних перспектив).

Третя позиція – методологічний лібералізм, згідно з яким однаково легітимні і так само адекватні всі глобальні психологічні підходи, які пройшли природний відбір в історії психологічної науки, але треба шукати «переходи», «мости» між ними, які послужили б каркасами єдиної системи психологічного знання.

Четверта позиція – «методологічний плюралізм» – полягає в тому, що слід визнати всі психологічні теорії, але не треба прагнути до «наведення мостів» між ними, залишивши психологію в її нинішньому роздробленому стані і визнавши її поліпарадигмальність як неминучу [42].

Третя з вказаних позицій близька до того, що Г. Хенрікес визначає як інтегративний плюралізм, а четверта – до фрагментарного плюралізму. Представники фрагментарного плюралізму, на відміну від інтегративних плюралістів, мінімізують проблеми, пов'язані з роз'єднаністю, вважаючи, що різноманітність підходів у психології є її перевагою, а інтеграція не є важливою.

Інтегративні плюралісти виходять з констатації багатогранної комплексності психічного життя, закликають до обмеження жорстких епістемологічних, методологічних і онтологічних вимог. Вони обґрунтовують необхідність використання різних підходів, заснованих на різних теоретичних підставах щодо цієї комплексності та багатомірності [108]; стверджується, що переваги одного підходу можуть компенсувати обмеження інших, що різні підходи є взаємодоповнювальними [95]. Цей підхід видається продуктивним, оскільки сприяє поєднанню зусиль в досягненні складної та різноманітної психологічної феноменології.

На відміну від дослідників, які акцентували об'єднання з поведінкових і когнітивних перспектив, Р. Штернберг та його колеги запропонували своє бачення формування сфери єдиної психології, яку вони визначили як «мультипарадигмальне, мультидис-

циплінарне та комплексне дослідження психологічних явищ через конвергентні операції» [100, р. 1069]. Автори стверджували, що психологія повинна бути організована навколо вивчення конкретних психологічних проблем, а не шкіл та їх методології. Іншими словами, єдина психологія будується з багатьох шкіл думки і багатьох різних дисциплін; різні ідеї пов'язуються разом, щоб запропонувати цілісний, багатошаровий опис конкретного психологічного явища. Представляючи свою модель, автори закликали психологів відмовитися від шкідливої звички надмірного дотримання одиничних методологій та окремих шкіл думки, бути більш саморефлексивними щодо сепаратистського характеру дисципліни і рухатися в напрямку більш кооперативної, синергійної орієнтації [100].

У подібному дусі, Г. Хенрікес [70] запропонував «теоретично єдину психологію». Занепокоєний відсутністю згоди щодо концептуальних засад психології він запропонував нову гносеологію, яку назвав системою TREE OF KNOWLEDGE (ТоК) – Дерево Знань (ДЗ). Система ДЗ відображує еволюцію складності пізнавальних полів різних наук, пропонує нове бачення природи знань, що складається з чотирьох рівнів (Матерія, Життя, Розум і Культура); рівні відповідають існуванню чотирьох класів створінь природи (матеріальні об'єкти, організми, тварини і люди) і чотирьом класам наук (фізичні, біологічні, психологічні та соціальні). Система створює основу для нового погляду на психологічну науку. Г. Хенрікес використовує систему ДЗ для визначення дослідницького поля психологічної науки відносно інших наук і розташовує психологію між біологією та соціологією. Він вважає, що сумісність конкуруючих теорій може бути досягнута за допомогою системи ДЗ. Він зосереджується на концепціях З. Фрейда і Б.Ф. Скіннера, попередньо трактованих як несумісні, адже радикальний бігевіоризм Б.Ф. Скіннера і психоаналіз Фрейда становлять два, здавалося б, найвідмінніші комплекти ідей у психології. Б.Ф. Скіннер зверхньо відкинув «менталістський» підхід і зробив акцент на довкіллі як чиннику поведінкових реакцій тварин (досліджуваних у лабораторії). Фундаментальні ідеї Б.Ф. Скіннера стосуються розробки загальних законів поведінки тварин. Водночас психоаналітична парадигма З. Фрейда – менталістична. Виходячи зі спостережень щодо проблемних людей, які вільно асоціювали, лежачи на кушетці, З. Фрейд разом із дикими спекуляціями поєднав потужні ідеї і сформулював теорію людського розуму. Фундаментальні спостереження Фрейда, що знайшли вияв у його структурно-топографічній моделі розуму, пов'язані з напруженістю між біопсихологічними процесами і соціолінгвістичним контекстом життя людей.

Більшість психологів розглядає парадигми Б.Ф. Скіннера і З. Фрейда як неповні та принаймні частково неправильні; проте обидва вчених є стовпами психології. Г. Хенрікес вважає актуальним і можливим, використовуючи систему ДЗ, послідовно об'єднати ідеї Б.Ф. Скіннера і З. Фрейда, визначити помилки і невідповідності в кожній парадигмі, зберігаючи при цьому ключові теоретичні уявлення з обох перспектив. Г. Хенрікес демонструє низку неявних припущень, що поділяються двома теоріями. Наприклад, у Б.Ф. Скіннера три рівні селекції поведінкових форм демонструють чітку відповідність структурним компонентам моделі З. Фрейда – id, ego і superego. Ці поняття, своєю чергою, явно пов'язані зі складовими сучасної біопсихосоціальної моделі.

З позиції системи ДЗ психологію можна вважати існуючою між центральними ідеями Б.Ф. Скіннера (на межі психології та біології) і З. Фрейда (на межі психології та соціальних наук); тим самим створюються метатеоретичні рамки, які можуть включати основні теоретичні перспективи психології в єдине ціле. Фундаментальні ідеї Б.Ф. Скіннера поєднуються з когнітивною нейронаукою, спрямованою на пізнання генези розуму з життя. Потім ця концепція поєднується з фундаментальними ідеями З. Фрейда, щоб зрозуміти еволюційні зміни, які сприяли формуванню людської культури. Пов'язуючи життя з розумом «знизу» і розум з культурою «згори», психологія ефективно укладається між біологією та соціальними науками.

У біології чітко видно єдину перспективу дисципліни завдяки еволюційній теорії, оскільки біологи у 1940-х роках з широкого розмаїття своїх спеціальностей (еволюційна біологія, біохімія, популяційна генетика, цитологія, ботаніка, екологія та ін.) зійшлися разом і погодилися, що наука про життя може бути теоретично об'єднаною. Центральним організаційним принципом стала еволюційна теорія (природний відбір діє на генетичні поєднання), що надавало причинну пояснювальну основу для спостережуваної біологічної складності. Це об'єднання мало величезне значення та вплив на здатність біології організувати себе, забезпечило спільний концептуальний фундамент, більшу послідовність у дослідженнях, у накопиченні знань. Центральну роль, яку відіграє еволюційна теорія в цих розробках, відображає відома цитата Феодосія Добржанського (1973) (який, до речі, народився в українському Немирові, університетську освіту отримав у Києві, був аспірантом академії наук, стажувався у США з 1927 р., де й залишився): «Ніщо в біології не має сенсу, окрім як у світлі еволюції» [63] (1973). Г. Хенрікес наводить цю цитату, зауважуючи, що посилання на неї може дати імпульс стану справ у психології: «Ніщо в психології не має сенсу...».

На думку Г. Хенрікеса, необхідна метатеоретична основа, яка чітко визначає предмет психології, демонструє, як психологія існує щодо інших наук, і дає змогу систематично інтегрувати ключові ідеї з основних перспектив таким чином, що сприяє накопиченню знань. Метафорично, кожне «ключове розуміння» можна розглядати як частину більшої головоломки і, як із завершенням головоломки, що більше частин прояснюються, то чіткішою стає загальна картина. Розколи між когнітивними та поведінковими науковими перспективами, дистальною/природною та проксимальною/виховною перспективами, психодинамічними та поведінковими терапевтичними перспективами, конструктивістськими та емпіричними епістемологічними перспективами є наслідками неповних, частково правильних систем знань, які визначаються як конфронтаційні щодо один одного в спосіб, який є більш політичним, ніж науковим.

Г. Хенрікес згоджується з Штернбергом і Григоренком [100], які стверджували, що мультипарадигмальна перспектива сприятиме більш глибокому розумінню психологічних явищ, проте свій підхід вважає метапарадигмальним [71].

«Unified theory» (єдина теорія) та unified approach (єдиний підхід), на думку Г. Хенрікеса, можуть бути використані в низці теоретичних та прикладних досліджень, зокрема, щодо трактування депресії [73]. Спільнота психічного здоров'я все ще в процесі визначення концепції депресії. Чи є депресія нормальною реакцією людини? Це когнітивний розлад? Поведінковий розлад? Чи це біологічна хвороба?

Позиція єдиного підходу є важливою для функціонального розуміння депресії. Тварини повинні зменшувати поведінкові витрати енергії, якщо їх поведінкові інвестиції не мають очікуваного впливу на взаємини та відношення «тварина – оточення, довкілля». У цьому контексті депресія – це стан поведінкового вимкнення, і дослідження на тваринах значною мірою відповідають цій концепції. Метапарадигмальна перспектива дає змогу легко переходити між поведінковим, когнітивним, психодинамічним та біопсихіатричним баченнями при концептуалізації депресії. Якщо поведінкове вимкнення створює більші втрати, то виникає порочне коло, в якому поведінкова реакція (вимкнення) призводить до додаткових втрат, що призводить до більшого вимкнення і так далі. Індивід може також проблематизувати власну поведінку, зв'язок зусиль людини та бажаних подій, а надто негативні або песимістичні інтерпретації (безглуздість зусиль) можуть також призвести до порочних депресивних циклів, які, по суті, є когнітивною формулою. Або можна здійснювати аналіз із психодинамічної точки зору, у розгляді ролі та генезу самокритики, самобичування, вираженого у депресивних осіб; така самокритика може виправдовувати підпорядкування та гальмування агресивних імпульсів особи, що робить її беззахисною і призводить до більших страждань. Єдиний підхід дає змогу розглядати депресію з кожної з цих перспектив, а також сприяє біопсихіатричній концептуалізації та розрізненню між хворобою та поведінковим розладом. Хворобу можна розглядати як «зламаний механізм», розпад функціонування основної біопсихологічної архітектури. Ця конструкція може бути концептуально диференційована від психологічних розладів, при яких жорсткі, неадаптивні поведінкові реакції виникають внаслідок порочних поведінкових циклів, як це описано в контексті депресії. Таким чином, важкі депресивні реакції, які відбуваються за відсутності психологічних причин (поведінкової неефективності або втрати), можна вважати депресивними захворюваннями. Концептуальна відмінність між психологічними розладами і захворюваннями може мати значні наслідки для часто напружених взаємин між клінічною психологією та психіатрією [73].

Підсумовуючи, Г. Хенрікес зазначає, що чітко визначена тематика, спільна мова та концептуальні угоди про основи є ключовими елементами, які становлять зрілу науку. На думку Г. Хенрікеса, відсутність спільного, загального розуміння має несприятливі наслідки. Концепції формуються у протистоянні, взаємному знецінюванні, а епістемологічні пріоритети обґрунтовують відкидання цікавих ідей, думок, отриманих з позицій інших підходів. Результатом цього є фрагментована психологія і прірва між природничими і соціальними науками. Цей аналіз свідчить, що фрагментація, яка на сьогодні характеризує сферу психології, є недоцільною. Система ДЗ може виступити метатеоретичною основою єдиної теорії психології [71].

Одним із шляхів інтеграції психології є орієнтація на пізнання різноманіття альтернативних теорій, визначення їх переваг, зон та меж застосовності. Основою такого шляху має бути розуміння принципової обмеженості і відносності усіх наукових теорій, розвиток «мистецтва перекладу» (з мови однієї теорії на мову іншої). Б.Л. Патерсон вважає, що метою інтеграції з позицій плюралізму є не створення єдиної теорії, що пояснює всі досліджувані явища, а скоріше, інтеграція спектру альтернативних теоретичних підходів для опрацювання дослідницької перспективи, ширшої порівня-

но з тою, яку може забезпечити одна узагальнювальна теорія. Кожну з психологічних теорій, що мають власний поняттєвий апарат, термінологію та основоположення, важливо співвіднести одну з одною, здійснити критичне порівняння, посилити чіткість, визначити можливості інтеграції [85]. Важко розраховувати на вичерпне пояснення психологічної феноменології в рамках однієї «досконалої теорії», коли навіть щодо того, що власне підлягає поясненню, існують різні точки зору. Виникає необхідність в опрацюванні підходів, що створюють можливості багатовимірного бачення з позицій різних теорій для доповнення і поглиблення уявлень про психологічну феноменологію.

1.1.2.2. Багатовимірність психологічного знання

Одним із важливих завдань інтеграції є окреслення пізнавального поля психології, визначення вимірів психологічного знання як наявного, так і ймовірного з урахуванням його складності, різноманітності та певної непередбачуваності (ймовірного нового знання) в динаміці пізнавального процесу. Підкреслюється багатовимірність такого знання.

Зокрема, А. Кліреманс [61], який вважає інтеграцію безперечно необхідною для розвитку сучасної психології, пропонує теоретичну модель, в якій наявне психологічне знання представлено у формі тривимірної матриці сфери психології: рівнів опису (біологічний, індивідуальний, груповий); перспективи (нормальність, зміна і розвиток, патологія); методу (інтервенція, експериментування та моделювання). Отримані таким чином 27 секцій матриці запропоновано розглядати як опис наявних сфер психології, базову структуру її інтеграції.

Іншу матрицю запропоновано В.О. Янчуком [52], автором соціокультурно-інтердетерміністської діалогічної метатеорії інтеграції психологічного знання. Янчук вважає, що наявне різноманіття психологічного знання може бути представлено у низці континуумів – за критерієм різноякісності природ: біологічне-психічне-символічне; за критерієм сфер відображеної реальності: усвідомлюване-несвідоме-екзистенціальне; за критерієм сфер вивчення: особистість-оточення-активність. Системоутворювальною засадою виділених континуумів є культурна зумовленість, яка виступає як загальна універсальна інтердетермінанта. Представлені континууми дають змогу включити в площину аналізу досягнення різних підходів – біопсихосоціального, психоаналітичного й екзистенційно-феноменологічного та ін., чий внески в розвиток психологічного знання очевидні.

Важливим завданням інтеграції є окреслення пізнавальних «лінз» різних підходів, умов та інтеграційних можливостей діалогу між ними.

Пізнавальні пріоритети дослідника виявляються, згідно з Р. Nealy, на всіх рівнях: на епістемологічному – у діапазоні між перспективами першої і третьої особи, між пояснювальним і експерієнським (переживальним) підходами, між природничо-науковою та гуманітарною орієнтаціями; на методологічному – між кількісно/експериментальним і якісно/описовим підходами; на онтологічному – мова йде про «відмінності „природного” і „людського” роду та відмінності „метафізики речей” і „метафізики людей”» [69, р. 273].

На думку В. Янчука, розгляд епістемологічних відмінностей передбачає створення відповідного аналітичного інструментарію, зокрема визначення принципів співвіднесення парадигмальних координат. Це такі принципи:

- онтолого-епістемологічної значущості, що передбачає включення найбільш фундаментальних для метатеоретичних побудов питань, що визначають світогляд дослідника;
- конституювання в науковому психологічному співтоваристві, що передбачає фіксацію базових положень, методології та методу дослідження в психологічній науковій літературі;
- ієрархічності, що передбачає ієрархізацію концептуально-критеріально-оцінкових вимірів від вищого до нижчого і від загального до часткового;
- порівняльного альтернативізму, що передбачає наявність альтернативних підходів і рішень у формі оцінково-порівняльних дихотомій.

В.О. Янчук виокремлює такі оцінково-порівняльні критерії: об'єктивність – суб'єктивність; детермінізм – індетермінізм; чоловіче – жіноче; минуле – майбутнє; спадковість – мінливість; гомеостаз – гетеростаз; статичність – динамічність; активність – реактивність; атомізм – холізм; пізнаваність – непізнаваність; раціоналізм – ірраціоналізм; ідіографічне – номотетичне; інтраособистісне – інтерособистісне; біологічне – символічне (рефлексивне); ідіографічне – номотетичне; кількісне – якісне.

Ці критерії по суті становлять онтолого-епістемологічні опозиції, які в принципі не зводяться до якоїсь універсальної єдності. Саме обрання тих чи інших опозицій і визначає специфіку тієї чи іншої системи парадигмальних координат, що фокусуються на конкретних епістемологічних аспектах досліджуваної реальності. За допомогою запропонованої матриці було проаналізовано найбільш розроблені в психологічній літературі метапарадигми і парадигми. Як основні метапарадигми В.О. Янчуком до аналізу було залучено позитивістську, критичну, соціально-конструктивістську метапарадигми, що охоплюють весь спектр можливих рішень проблемних питань дослідження психологічної феноменології. Також до аналізу парадигмальних координат було залучено біологічну, бігевіористську, гуманістичну, діяльнісну, діалогічну, інтеракціоністську, когнітивістську, нейронаукову, психодинамічну, соціально-когнітивно-навчальну, феміністську, екзистенційно-феноменологічну парадигми. Розгляд парадигмальних координат здійснювався за допомогою концептуально-критеріально-оцінкової матриці їх співвіднесення.

Результати аналізу показують, що для кожної парадигми мають місце як перетини її з іншими парадигмами (за тими чи іншими критеріями), так і суттєві розбіжності; кожна з парадигм має своє специфічне бачення й інтерпретацію різних аспектів психологічної феноменології. Розбіжності в такому контексті мають безсумнівний позитивний потенціал, оскільки відбувається зміщення акцентів у той чи інший бік в різних їх комбінаціях. Таке зміщення акцентів, на думку Янчука, дає змогу: схоплювати нові грані досліджуваного феномена; залучати додаткові ресурси альтернативних методів; долати жорстку заданість схем; створювати передумови для нових дослідницьких інсайтів [53].

1.1.2.3. Проблема узгодження пояснювальних схем

Проблема наукового пояснення в психології відображає сучасну пізнавальну ситуацію, пов'язану з необхідністю знаходження нових ресурсів розвитку наукового знання в умовах різноманіття підходів та концепцій. Критика універсалізму та покладання на позитивістську методологію в контексті проблеми пояснення виходить із констатації неможливості безпосереднього доступу до досліджуваної психологічної феноменології, а, отже, її потенційно поліваріантного трактування [25].

Один із найскладніших викликів психології, за А.В. Юревичем, – «вертикальна інтеграція» – тобто проблема об'єднання/співвіднесення різних пояснювальних схем і уявлень про різнорівневі прояви і детермінацію психічного, пов'язана з традиційними уявленнями про «паралелізм» – психофізичний, психофізіологічний, психосоціальний. Тут, на думку А.В. Юревича, може бути доречний системний підхід, який передбачає взаємоузгодженість і взаємодоповнювальність в аналізі різних рівнів психічного, оскільки зрозуміти і пояснити психіку можна тільки розглядаючи її водночас і як породження соціуму, і як функцію нейронів, і як різноманіття нашого феноменального світу. Головна проблема виникає в зв'язку з тим, що основні види детермінації психічного – фізіологічна (фізична), феноменологічна (внутрішньопсихічна) і соціальна – практично не перетинаються одна з одною і погано шикуються в єдину систему детермінації. Б.Ф. Ломов підкреслював: «У психології... детермінація реально виступає як багатопланова, багаторівнева, багатовимірна, що включає явища різних (багатьох) порядків, тобто як системна», і тому «принцип „лінійного детермінізму” вже не може задовольнити сучасну психологічну науку» [28, с. 75].

А.В. Юревич пропонує ідею паралельної детермінації психічного. При цьому в багатьох випадках можливість уникнути такої пояснювальної схеми (паралельної детермінації психічного) надає методологічна формула, згідно з якою зовнішні, зокрема, соціальні фактори діють через внутрішньопсихічні умови [39].

З позицій пояснювального плюралізму біологічні пояснення і культурні пояснення розглядаються як доповнювальні один до одного, а не конфліктні, оскільки немає доказів на користь простоти і односпрямованості спричинення [76, р. 354]. Проте щодо психології людини, на думку Янчука, саме культурна зумовленість виступає як загальна універсальна інтердетермінанта.

Поліваріантність психологічного пояснення містить у собі небезпеку втрати «грунту», загрозу невизначеності, що, своєю чергою, стимулює пошук шляхів упорядкування психологічного знання, що досягається за допомогою діалогу. Саме діалог дає змогу узгодження різних позицій та знаходження консенсусних пояснень. У цьому контексті особливо актуальною є ідея поліфонії та діалогу як інструменту узгодження багатоголосся (М.М. Бахтін). Поняття «голосу» відображає явище, коли слово у висловлюванні привносить «відгомін чужої індивідуальної експресії, що робить слово буцімто представником цілого чужого висловлювання як певної оцінювальної позиції» [7, с. 193]. М.М. Бахтін називає завершеність висловлювання внутрішньою стороною зміни мовців, яка визначає здатність висловлювання виражати певну позицію мовця, на яку можна відповісти, щодо якої можна зайняти позицію-відповідь [7, с. 173].

Ідея позиціонування є актуальною в контексті спроб психологів формувати консенсусні пояснювальні схеми. В основі будь-якого пояснення є поняття істини. У річищі гносеологічного плюралізму, згідно з дескриптивною концепцією істини І.Т. Касавіна, процес встановлення істинності розглядається як особливий тип філософської рефлексії результатів порівняння різних видів знання і практик, традицій і типів раціональності, різних думок і проблем у «вільному просторі» інтегрального пошуку, коли множинність результатів поєднується з усвідомленням їх обмеженості та необхідності взаємодоповнення [24]. Лише позиціонування, тобто самовизначення в системі координат, у власних уявленнях і пріоритетах, надає можливість донести їх до іншого, і водночас прийняти його уявлення та пріоритети [68]. Такого роду взаємопозиціонування створює можливість для побудови пояснювальних версій на основі встановлення діалогічних взаємин.

Сучасний стан наукового знання характеризується включенням у предмет розгляду суб'єкта пізнання, який є членом спільноти з відповідними впливами на нього, при цьому суб'єктивність дослідника неминуче відображається на змісті наукового пояснення [44]. Зокрема, здатність до діалогу виступає важливим здобутком суб'єкта дослідження, що значно розширює його пізнавальні можливості.

1.1.2.4. Діалог як інструмент співвіднесення психологічних теорій

Т. Meiser [79] формулює низку важливих міркувань щодо потенційних втрат реалізації монопарадигмального підходу, сучасного домінування експериментальної парадигми та доцільності діалогу. Дослідник визнає цінність експериментальної парадигми, яка виконує важливу евристичну функцію розширення сфери дії досліджуваного феномена і пропонування теоретичних моделей у психології. Проте, вважає Т. Meiser, фокусування лише на експериментальній парадигмі містить ризик концентрації на спостережуваних ефектах, що задаються специфікою конкретної парадигми, спотворюючи досліджувані ефекти впливами, що задаються обраною теорією, і призводять до недооцінки результатів, отриманих в інших парадигмах; коли «дослідження вузько фокусоване на емпіричних ефектах в рамках конкретної парадигми, то і теоретичні пояснення будуть носити парадигмально заданий характер» [79, с. 184]. Водночас міжпарадигмальний діалог стимулює взаєморозвиток, збагачує перспективи дослідження та аналізу даних, виступає рушієм прогресу психологічного пізнання.

Для того, щоб інтеграція не призвела до втрат істотних досягнень різних підходів, потрібна розробка загальнонаукового контексту, потрібні загальні координати, за допомогою яких можуть бути співвіднесені понятійні конструкти, які використовуються в роботах різних напрямків і шкіл. Діалог як метод, зокрема, інтеграції різних наукових позицій висвітлюється в працях багатьох сучасних науковців [4, 51, 82 та ін.].

Своєрідність пояснювальних схем та понятійних систем різних концепцій буває настільки великою, що стає неможливим конструктивне предметне обговорення, здавалося б, найбільш загальних питань. Важливим завданням виступає забезпечення умов діалогу різних теорій та концепцій, можливості відображення їх одна в одній, відкриття

в кожній спільного і особливого, того, що зближує або віддаляє їх. На зміну класичній логіці «або/або» приходять діалогічна логіка «і/і», а альтернативні підходи починають розглядатися не як взаємовиключні, а як взаємодоповнювальні [9]. Структура діалогу передбачає наявність Я та Іншого [7], які знаходяться в певному соціальному континуумі, оточенні, що є необхідною умовою діалогу. Горизонтальний діалог, що здійснюється в певному соціальному оточенні, обов'язково співвідноситься з вертикальним діалогом, в якому Я вступає в контакт із трансцендентним – опосередкованим або ж безпосереднім чином. На думку М. Бахтіна, діалог – не тільки шлях пізнання особистості і вираження її внутрішнього світу, її установок та ідей, але також умова самого існування ідей. «Ідея живе не в ізольованій індивідуальній свідомості людини, – залишаючись тільки в ньому, вона вироджується і вмирає. Ідея починає жити, тобто формуватися, розвиватися, знаходити і оновлювати своє словесне вираження, породжувати нові ідеї, тільки вступаючи в істотні діалогічні відносини з іншими чужими ідеями» [7, с. 146].

Діалогізм М.М. Бахтіна охарактеризовано в працях J. Salgado і J.W. Clegg [89]. Ними виокремлено такі принципи діалогізму:

- принцип пріоритету взаємин і ставлення суб'єктів один до одного порівняно з об'єктами;
- динамізму взаємин (взаємини становлять динамічний процес, що розвивається);
- семіотичної опосередкованості (людські взаємини опосередковані знаками);
- відкритості (взаємини між Я та Іншим передбачають відкритість);
- діалогічності (людські взаємини є діалогічними або взаєминами домовляння);
- контекстуальності (діалогічні взаємини включають соціокультурний контекст і залежать від нього).

Діалогізм концептуалізує переживання динаміки взаємин, досвіду діалогу, домовляння, переживання буття-у-взаєминах-з-іншими; узгодження значень включає безліч голосів, втілених у конкретних мовах, соціальних нормах, індивідуальних соціальних історіях та інших формах поділюваних значень; діалогічні взаємини та соціокультурний контекст є невіддільними (принципи пріоритету взаємин та контекстуальності), але не ідентичними (принцип відкритості) [89].

В. Agger формулює умови конструктивності діалогу в соціальних науках: критичне ставлення до застосованих методів дослідження, рефлексія меж їх можливостей; розгляд текстів (у тому числі й наукових) як риторичних, форма викладу в яких спрямована на донесення певних систем значень до читачів, що мають здатність і можливість власної їх інтерпретації; ставлення до мови як конструктора моделей реальності, що передбачає вивчення особливостей формування мови, її розвитку, проявів, визначальних для специфіки само- і світосприйняття суб'єкта; відмова від віри у єдино вірні, однозначні, універсальні описи соціальної реальності [55].

Творення взаємоприйняттого консенсусного пояснення досліджуваних явищ вимагає вироблення шляхів і засобів налагодження продуктивного міжпарадигмального та міждисциплінарного діалогу, спрямованого на пошук істини та співтворчність. Діалог передбачає рівні права учасників, їх готовність до саморозкриття і самовиявлення. В учасників діалогу домінує діалогічне настановлення, яке не допускає об'єктного ставлення

до партнера по діалогу. Діалогічне пізнання «Іншого» набуває характеру події, зустрічі, обов'язково включає ціннісний аспект, оцінку [26, с. 161].

Щодо міжпарадигмального діалогу, П. Хілі пропонує такі умови його здійснення: 1) інтеграційна відкритість; 2) рівноправне партнерство; 3) взаєморозуміння і потенційна здатність до навчання та змін; 4) критична інтерсуб'єктивність і відповідальність [69].

Розкриттю умов такого роду діалогу присвячено інтегративно-еклектичний підхід, запропонований В. Янчуком, і сформована ним у подальшому масштабна метатеорія [51, 53]. Суть підходу полягає в багатоплощинному, полілінійному, різновекторному аналізі, що створює можливість якісно нового інсайтування, передбачає включення в площину аналізу аспектів множинності, діалогічності, діатропічності досліджуваного феномена. Критична рефлексія та позиціонування надають можливість відстороненого аналізу. Йдеться про вільне оперування різноплощинним, різновекторним знанням, залучення до аналізу знахідок і досягнень підходів та концепцій, які є найпродуктивнішими в сфері досліджуваних явищ, критичну рефлексію ідей через альтернативне позиціонування, що сприяє подоланню парадигмальної та авторської упередженості і на цій основі – просування до глибшого розуміння досліджуваного феномена, переходу на більш високий рівень узагальнення.

В. Янчук пропонує такі механізми руху до глибшого розуміння досліджуваних феноменів та збагачення психологічного знання: парадигмальне позиціонування; інтегративно-еклектичний діалог альтернативних традицій; критичне рефлексивне позиціонування (альтернативне коло).

Парадигмальне позиціонування передбачає чітке визначення вихідних позицій, яких дотримується дослідник, що включає визначення онтолого-епістемологічних підстав, способу теоретизування і методу дослідження з фіксацією їх можливостей, обмежень і сфери екстраполяції результатів. Парадигмальне позиціонування дає змогу налагоджувати продуктивний міжпарадигмальний діалог, звільняючи опонентів від необхідності доводити «єдиновірність» і універсальність їх концепцій. Позиціонуючи різні підходи, констатуючи їх потенціал і обмеження, дослідник отримує можливість вільно співвідносити власну позицію з позиціями опонентів при визнанні їх правомірності. Діалог представників альтернативних традицій передбачає максимальне використання їх можливостей для розширення уявлень про підходи і дослідницькі методики, що застосовуються до вивчення обраного проблемного поля. Діалог передбачає включення механізмів ідентифікації, емпатії та рефлексії як умов розуміння опонента і налагодження продуктивної взаємодії з ним, підпорядковане спільній меті – поглибленню уявлень про суть досліджуваного й обговорюваного феномена, знаходженню шляхів і способів співпраці.

Згідно з підходом В.О. Янчука, процес знаходження узгоджених пояснень в умовах різноманіття концепцій оптимізується за таких умов:

- артикуляції авторської позиції (парадигмальних координат, способу теоретичного доказу, дослідницької методології і методів), що включає визначення меж застосування, ракурсу аналізу, можливостей та обмежень пропонуваніх рішень;
- чітке визначення парадигмальних координат, в яких проводиться дослідження, і пов'язаних з ними можливостей та обмежень екстраполяції результатів;

• прийняття факту існування альтернативних пояснень, що супроводжується прагненням ознайомитися з ними, зрозуміти їх обґрунтованість, виходячи з відповідних методологічних принципів;

- урахування наявного спектру альтернативних ідей та іншого досвіду;
- констатації збігів і неузгодженості різних позицій;
- рефлексивній ідентифікації з правомірністю міркувань партнера-опонента;
- визнання взаємовпливу і взаємозумовленості всіх чинників, що впливають на процес функціонування досліджуваного феномена, а також на особистість дослідника;
- знаходження точок дотику і перетину підходів та позицій, розкриття можливостей спільного опрацювання ідей і рішень на діалогічній основі;
- створення максимальної інформаційної бази теоретичної і емпіричної опрацьованості проблемної області в різних системах парадигмальних координат;
- творення спільного знання з урахуванням індивідуальних і культуральних відмінностей, заснованого на логіці взаємозбагачення і взаєморозвитку;
- проходження критичного рефлексивного кола альтернативного позиціонування як умови розсування парадигмальних рамок і звільнення від упередженості та переходу на метатеоретичний рівень вищого порядку.

Пошук шляхів співіснування в умовах парадигмального і методологічного різноманіття передбачає необхідність налагодження міжпарадигмального діалогу, спрямованого на взаєморозуміння і пошук додаткових ресурсів для поглиблення уявлень в сфері дослідження, зокрема пізнання психологічних явищ через супроводжуване критичною рефлексією інтегрування різних традицій, логік та інструментів, включення в площину аналізу аспектів їх множинності, діалогічності, діатропічності [53].

Значний внесок в опрацювання принципів діалогічної взаємодії здійснено Г.О. Баллом. «Є дві стратегії подолання труднощів, що виникають: одна – вдосконалення пізнавального розуму, друга – «перехід від розуму, що пізнає, до розуму взаємопорозуміння». Я, як правило, керуюся першою стратегією, але, визнаючи значущість другої, намагаюся зробити свій скромний внесок у їхній діалог» [3, С. 15].

Г.О. Балл запропонував «діалогічні універсалії» сучасного буття, визначив необхідні умови конструктивності, продуктивності діалогічної взаємодії, описав медіатори, що полегшують взаємодію та розуміння учасниками іншої, відмінної від власної позиції. Це є суголосним «перекладацькому» повороту у сучасній соціально-гуманітарній думці. Г.О. Балл вважав, що гуманістичні принципи взаємної поваги й конструктивної діалогічної взаємодії мають поширюватись на відносини між методологічними підходами, науковими й науково-практичними напрямками (зокрема, у царині психології); суперечливі змісти мають діалогічно розроблятися із униканням крайнощів догматичного монізму і еkleктичного, «ледачого» плюралізму. У цьому плані надзвичайно продуктивним видається саме окреслене ним настановлення на логічне «опрацювання суперечностей» (засобами як формальної, так і діалектичної логіки), описані в його працях засоби й конкретні зразки такого опрацювання. Учений зазначав, що «монологічні» інтенції та феномени у зовнішній взаємодії та в індивідуальній психіці мають не менше значення, ніж діалог; ці два аспекти буття не лише не заперечують, але й передбачають одне одного. Загалом «діалогізм» не заперечує «прав» монологу,

він лише протидіє монологізму – такому ідеологічному настановленню, яке відкидає необхідність і можливість рівноправного, взаємозбагачувального спілкування осіб, суспільних груп, культур як основи їх існування й сталого розвитку.

Провідним механізмом творчості, «поєднання непоєднуваного» Г.О. Балл вважав знайдення медіаторів – опосередкувальних ланок та форм взаємодії. Такими об'єднуювальними чинниками він вважав, зокрема, спільні цілі та цінності учасників діалогу, норми соціальної взаємодії, наукового пізнання тощо, надаючи великої ваги формулюванню принципів конструктивної взаємодії. Важливо, щоб учасник діалогу наполягав не на відповідності своїх ідей абсолютній істині, а на їх необхідності для розв'язання спільної проблеми, і був готовим уточнити, розвинути, переосмислити свої позиції.

В методологічному сенсі базовими принципами, що мають визначати взаємодію представників різних психологічних шкіл, є діалог, повага до себе та до іншого, прийняття, центрування на спільних позиціях (при чіткому окресленні й глибокому осмисленні розбіжностей, точок сперечання), розуміння обмеженості методологічних принципів кожної окремої психологічної школи тощо. Г.О. Балл формулює певні принципи, «діалогічні універсалії» вищезгаданої взаємодії (ретельно проаналізовані В.В. Рибалкою) [37]. Зокрема, базовими вимогами до діалогічної взаємодії представників різних психологічних шкіл постають: толерантність, центрування на спільних позиціях, орієнтація на розширення та ампліфікацію культурного простору дискусії, цілеспрямований пошук медіаторів як засобів забезпечення продуктивності взаємодії. Універсалії мають бути доповнені «узагальненою моделлю наукового діалогу». Вона покликана забезпечити результативність наукової дискусії. «Йдеться про побудову узагальненої логічної моделі наукового діалогу, придатної в принципі для обговорення найрізноманітніших проблем...» [4, с. 141].

Діалог розширює простір перетинання психології з різними культурними галузями, можливості збагачення новими ідеями. Така взаємодія можлива за умови адекватної асиміляції ідей відповідно до специфіки предмета, принципів та методів психології. У разі залучення ідей з вказаних сфер культури існують небезпеки, з одного боку, редукціонізму, з іншого – зростання ірраціональних тенденцій.

Важливою в контексті розробки інструментів співвіднесення різних психологічних теорій є запропонована В.О. Мазилімовим [30] концепція комунікативної методології. Комунікативна методологія психологічної науки становить спробу створення інструменту співвіднесення різних психологічних теорій з метою забезпечення в перспективі цілеспрямованої інтеграції психологічного знання. Сучасна традиційна методологія психології займається майже виключно дослідженням процедур добування і обґрунтування психологічного знання (когнітивна функція методології психології). Комунікативна методологія націлена на зіставлення психологічних концепцій, на встановлення та поліпшення взаєморозуміння між прихильниками різних напрямків, підходів всередині психологічної науки.

Теоретичну основу концепції комунікативної методології становлять такі положення.

По-перше, це уявлення про предмет психології як складний та багаторівневий (можна говорити про «декларований», «раціоналізований» і «реальний» рівні). Роз-

різнення рівнів предмета дає змогу уникнути багатьох непорозумінь, оскільки співвіднесення концепцій має відбуватися на рівні «реального» предмета.

По-друге, врахування неоднозначності розуміння багатьох термінів, виявлення спектра значень того чи іншого поняття – ще одне важливе завдання методології психологічної науки.

По-третє, врахування того, що метод має багаторівневу будову (можна говорити, щонайменше, про ідеологічний, предметний та операціональний рівні методу), що характеристики методу на різних рівнях будуть істотно відрізнятися.

В.О. Мазилівим розроблено модель співвідношення теорії і методу в психології, головною характеристикою якої є її універсальність. Універсальність забезпечується тим, що в моделі задано предмет, метод, передтеорія, моделювальні уявлення, базова категорія. Створюється можливість для співвіднесення різних типів і способів пояснення предмета науки, опрацьованої проблеми, передтеорії та її компонентів (базова категорія, ідея методу, моделювальні уявлення), методу на різних рівнях.

Завдання освоєння багатства, накопиченого психологічною наукою, вимагає практичних кроків, спрямованих на розробку засобів і конкретних методологічних процедур, які дозволили б сприяти більш ефективній комунікації психологічних концепцій.

1.1.3. Розробка інтегративно-екзистенційного підходу як інструменту фасилітації інтеграційних процесів у психології

Актуальність розробки інтегративно-екзистенційного підходу визначається особливостями сучасної соціокультурної та пізнавальної ситуації, що вимагає творення нових варіантів загальногуманітарного бачення людини в умовах «плинної реальності», а в контексті розвитку психологічної науки – підходів, відповідних викликам часу та запитам сучасної психології, необхідності опрацювання стратегій інтеграції психологічного знання.

1.1.3.1. Методологічні орієнтири

Щодо орієнтирів у розв'язанні методологічних проблем психології важливим є осмислення евристичних можливостей творчого спадку Г.О. Балла. Зокрема, такими орієнтирами можуть бути властиві творчості Балла людинознавча спрямованість, конструктивна ревізія категорії раціональності, діалогізм, осмислення маргінальних течій у розвитку знання, інтегративність та трансдисциплінарність наукового пошуку (більш детально в [16, 20]). Значний інтерес становить розроблена Г.О. Баллом раціогуманістична світоглядна та методологічна орієнтація в людинознавстві. Серед ознак раціогуманістичної орієнтації можна акцентувати, зокрема, такі: гуманістична, етична спрямованість, налаштованість на піднесення людини, на розкриття її творчих можливостей (що є суголосним антропологічному повороту у новітній науці); орієнтація на гармонійний раціоналізм, який спирається на інтелектуальну культуру в її найширшому розумінні (а відтак передбачає діалогічну взаємодію логічно обґрунтованих та інтелектуально досягнутих позицій, розвиток потенціалу різних позицій че-

рез діалог); увага до ціннісного аспекту наукової діяльності; конструктивна ревізія трансдисциплінарних категорій, із категорією раціональності включно; орієнтація на забезпечення адекватності, змістовності, логічної чіткості, ясності моделей (зокрема, системних описів) досліджуваних процесів з урахуванням їхньої складності; побудова відповідного понятійного інструментарію. За Г. Баллом, гармонійний інтелект людини не зводиться до відомих під назвою розсудку стандартизованих цивілізаційних варіантів, що легко піддаються формалізації, технологізації, автоматизації, а постає налаштованим на якнайповніше охоплення світу із доланням часових, просторових і змістових обмежень, спорідненим з давно відомим поняттям мудрості.

Г.О. Балл запропонував інтегративно-особистісний підхід до розуміння психічних феноменів. Інтегративний – оскільки підкреслював, що розрізненість психологічного знання стає перепоною його розвитку. Вчений виокремлював труднощі інтеграції, зокрема, зумовлені поліваріантністю пізнання предмету психологічного дослідження; роллю суб'єктивних преференцій дослідника; наявністю суб'єктивних якостей у тих, кого досліджують; необхідністю узгодження результатів застосування методів різного ступеня об'єктивності.

Особистісний – позаяк категорія особистості наразі висувається на перший план. Г.О. Балл, говорячи про духовний вимір особистості, писав, що він «не обов'язково втілюється в релігійну віру, проте присутній всюди, де людина керується смислами» [15, с. 270]. Учений відзначав важливість пізнання зазначеного духовного виміру, а психологічні концепції, які обмежуються соціальним та біологічним у розумінні психіки, вважав збідненими [15].

В контексті ідей Г.О. Балла, які ним були висловлені, проте не набули достатнього розвитку (напр., про значущість духовного виміру особистості), нами було запропоновано інтегративно-екзистенційний підхід. Підхід налаштований на пошук інтегративних стратегій у пізнанні психологічної феноменології, а підкреслення духовно-екзистенційного аспекту пов'язано з прагненням глибокого і цілісного бачення психічної реальності, уникнення різних форм редуccionізму в її трактуванні. Насамперед це стосується особистості [18, 19].

Ми поділяємо думку Г. Олпорта [35] щодо інтеграційного потенціалу екзистенційної психології, хоча й на сьогодні вона не має теорії, здатної пов'язати воедино всі факти, отримані з різних джерел. Олпорт солідаризується з позицією Андріана Ван Каама, який пише про необхідність нової психології, в якій відбувалася б інтеграція експериментальних, поведінкових і соціальних аспектів особистісної реальності, що вивчаються частковими психологіями, але з пріоритетом сприйняття людини як відповідальної та вільної істоти. А. Каам стверджує, що екзистенціалістське бачення – найбільш всеосяжне з усіх наявних на сьогодні. Екзистенціалістська позиція приймає будь-яке припущення щодо людської природи, яке здається їй справжнім; охоплює ставлення людини і до довкілля, і до інших людей, і до самої себе. Згідно з А. Каамом, часткові психологічні концепції мають справу тільки з «ізолюваними аспектами людської поведінки». Як правило, ці аспекти співвідносяться з чимось позалюдським, іноді з нижчими тваринами, іноді з математичними змінними, іноді з механічними моделями. Як наслідок цього виникають концепції, які не можуть включити в себе

дані, валідні, але отримані з позицій інших часткових підходів. Водночас для повної інтеграції даних не може бути достатньо тільки математичних, статистичних, фізичних, фізіологічних, неврологічних або біохімічних моделей. Значно продуктивніше співвідносити ці часткові уявлення з усією цілісністю людської екзистенції [73].

1.1.3.2. Категорії «особистість», «екзистенція», «культура»

Звернення до категорії особистості пов'язане з її трансдисциплінарним статусом і водночас стрижневою роллю в психології, в її зв'язках з іншими категоріями; з використанням інтеграційних можливостей широкого трактування особистості, зокрема в контексті подолання розриву між теоретичними пошуками та психологічною практикою.

Ми розглядаємо особистість у контексті категорій «екзистенція» і «культура». Останнім часом психологи все частіше звертаються до духовно-екзистенційних аспектів психіки, акцентуючи недостатність біосоціальних визначень людини. Людина переживає себе-в-світі й світ-у-собі, рефлексує, сприймає світ й своє буття в ньому як різною мірою сповнене смыслом або пусте й безглузде. Такого роду переживання й рефлексія не охоплюється звичними дослідницькими методами, осягнення людської екзистенції вимагає розширення інструментарію пізнання.

Екзистенція та екзистенціювання – центральні поняття шеругу філософських та психологічних концепцій (М.О. Бердяєв, Л. Бінсвангер, М. Гайдеггер, С. К'еркегор, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс та ін.). М. Гайдеггер характеризує екзистенціювання як «відкрите назовні стояння всередині», просвітлення сущого, розкриття буття. К. Ясперс трактує екзистенцію як трансцендентне джерело та вічну мету людини. В. Франкл звертається до поняття екзистенції для окреслення специфіки людського буття та прагнення людини до пошуку його смыслу. А. Ван Каам стверджує, що людина як екзистенція – це природне бажання бути причетним до Добра, Істини і Краси. На думку Ф.Ю. Василюка, ключовим моментом особистісного вибору є звернення до екзистенційної глибини, до вищих цінностей, уважне прислуховування, очікування внутрішньої смыслової відповіді [12]. Екзистенція не здійснюється автоматично за наявності сприятливих умов, а становить більш глибоку буттеву можливість, що вимагає снаги й рішучості цю можливість обирати і проживати [27].

На основі праць М. Гайдеггера, С. К'еркегора, К. Ясперса, А. Маслоу, В. Франкла, Р. Мея, А. Ленгле та ін. можна виокремити такі характеристики екзистенції: незнищенність; потаємність, непідвладність раціональному пізнанню; смыслотворна функція; звернення людини до власної автентичності та глибини; зв'язок із сумлінням, вершинними переживаннями, натхненням, творчістю. Екзистенція – глибинний поклик буття, звернене до людини послання, яке треба почути, – відповідно, бути відкритим, чутливим. Також це вибір та відвага бути справжнім, вірним буттевому поклику, послідовним у його здійсненні. Отже, узагальнюючи, можна визначити екзистенцію як глибинне джерело автентичного сповненого смыслу індивідуального життя, актуалізація якого вимагає від людини відкритості та відваги.

Існує традиція духовно-екзистенційного розуміння особистості (М. Шелер, М.О. Бердяєв, Е. Муньє, С.Л. Франк та ін.). У радянській психології внаслідок ідеологічної де-

привації навіть самого поняття «особистість» (за висловлюванням К.О. Абульханової [36]), його зміст було вихолощено, редуковано до соціального аспекту людини. Але вчені, які в силу власної духовності не могли ігнорувати екзистенційний вимір людини, для його позначення стали використовувати інші поняття («суб'єкт», «індивідуальність»).

Особистість ми розглядаємо насамперед як духовно-екзистенційне начало (первінь), з яким кожна людина приходить у світ. У драмі людського життя це начало може розвиватись, збагачуватись, досягати розквіту, плідної зрілості, а може збіднюватись, деградувати, спотворюватись. За умови достатньої вираженості духовний первінь інтегрує та преображає також соціальні й природні характеристики індивіда, перетворюючи їх на свої ресурси. Рівень особистісної зрілості людини визначається глибиною її переживань та сенсів, домінуванням буттєвих цінностей, повнотою та унікально-індивідуальним характером їх творчого виявлення та утвердження в житті і культурі. Особистість виступає чутливим «рецептором», перетворювачем та транслятором екзистенції (глибинного життя світу-в-собі й себе-у-світі) у сферу культурних форм, які можуть бути чуттєво сприйняті іншими людьми. Здійснюване особистістю втілення екзистенції в унікально-індивідуальних формах становить процес оригінального культуротворення.

Культура і особистість тісно взаємопов'язані. Актуалізація духовного потенціалу особистості пов'язана із «діяльнісним вживанням у світ цінностей, напруженою активною участю у реалізації цінностей у творенні і співтворенні культури» [49, с. 6].

В цьому контексті розглянемо поняття культури. Існують різні тлумачення поняття культури, зокрема її трактують переважно як соціальний або духовно-екзистенційний феномен. У першому випадку акцентуються суперечності культурного і природного (З. Фройд), в другому – культурного та духовного (М.О. Бердяєв).

З. Фройд звертає увагу насамперед на такі аспекти культури. По-перше, культурні обмеження, придушуючи природні потяги людини, призводять до того, що людина не може почувати себе щасливою. По-друге, спостерігається зв'язок між інтересами панівної верстви та культурою, яка допомагає панівному прошарку підпорядковувати та тримати у покорі людську масу. По-третє, Фройд підкреслює суперечності між жінкою як виразником природно-статевої стихії та культурою. Дослідник ставить питання, чи можлива в майбутньому гармонійна нерепресивна культура, чи буде культурна людина здатною до безпосереднього переживання щастя й кохання.

М.О. Бердяєв розглядає культуру насамперед як засіб для духовного сходження людини. На його думку, культура – велике благо, та коли вона, втрачаючи духовні орієнтири, перетворюється на самоціль, то стає перепорою свободі і творчості, чинником культурного рабства, зокрема у формах снобізму, естетизму, саєнтизму.

В широкому розумінні культура є усе, створене людьми, незалежно від його гуманної або руйнівної спрямованості. У вузькому сенсі можна розглядати культуру як сприятливі для особистості розвивальні та гуманізувальні енергоінформаційні потоки.

Ми трактуємо культуру в широкому сенсі – як створену людьми попередніх поколінь мережу сповнених смыслом форм (програм, сценаріїв, патернів або моделей у широкому сенсі), які освоюються, відтворюються, перетворюються і творяться представниками нових поколінь; у культурних формах люди означають (символізують) та

переозначають свої переживання та сенси. В динамічному аспекті культура – процес перетворення форм у постійно відтворюваних практиках, але за нових умов, що відображають властиву людям певної спільноти динаміку сенсів.

Згідно з Е. Кассіером, людина, порівняно з іншими тваринами, живе не тільки у фізичному, а й у символічному універсумі. «Мова, міф, мистецтво, релігія – частини цього універсуму, ті різні нитки, з яких сплітається символічна мережа, складна тканина людського досвіду. Весь людський прогрес у мисленні і досвіді стоншує і водночас зміцнює цю мережу. Людина вже не протистоїть реальності безпосередньо, вона не стикається з нею віч-на-віч. Фізична реальність немов віддаляється мірою того, як зростає символічна активність людини» [23, с. 29]. Культура – мережа символічних елементів, поділених членами певного суспільства або соціальної групи, яка функціонує як орієнтаційна і нормативна структура соціально бажаної поведінки і як комунікативна матриця, за допомогою якої поведінка інтерпретується, інтегрується, координується і санкціонується (53), інструмент семіотичної медіації людського життя, що забезпечує гнучкість людської психіки при її зіткненні з різноманітним обставинами [105, с. 258].

Людина в своєму особистісному становленні розкриває для себе смисли, символізовані (означені) в культурних формах тими, хто їх створював. Культура – своєрідне смислове послання людей попередніх поколінь прийдешнім. Це живе, саморозвивальне утворення, що якісно прирощується з кожною зміною поколінь, які отримують в її формах досвід попередників і переосмислюють його, динамічна структура, змінювана разом зі зміною людського досвіду, відповідно до того, як одні системи понять і пов'язаних з ними значень та смислів втрачають свою актуальність, перестаючи бути предметом міжособистісної комунікації, а інші, нові системи, займають місце відмерлих [57].

З позиції психологічної антропології, сенси культури впливають з досвіду, отриманого людиною у взаємодії з оточенням, досвід цей особливим чином організовується і передається з покоління в покоління, при цьому кожне нове покоління вносить у нього свої корективи. Культура певною мірою оформлює психологію індивіда, під її впливом складаються його афективно-когнітивні характеристики, здатність до диференціації і розрізнення людського досвіду, характерні способи набуття досвіду. Індивід, взаємодіючи з зовнішнім світом, з одного боку, вбирає культурний досвід, опосередкований іншими індивідами, а з іншого, виробляє нові елементи досвіду, виробляє культуру. Пам'ять людини є первинним сховищем культури і бере участь у формуванні особистості. Пам'ять кодує інформацію, надає їй сенсу – можна сказати, обробляє її, перетворюючи в культурний матеріал. Культура – варіативна, гнучка й рухлива [29].

Провідні функції культури, за Г.О. Баллом, – репродуктивно-нормативна і діалогічно-творча [2]. Останню функцію можна також назвати антиентропійною (творення культури як протистояння смерті), а першу означити як інформаційно-енергетичну (жива пам'ять, що спонукає до дії). За М.О. Бердяєвим, пам'ять духовна, вона є зусиллям духу, який опирається розпаду. Пам'ять забезпечує цілісність культури, а також спонукає до дії («попіл Клааса стукає в моє серце»). Втрата пам'яті – симптом згасання культури, а підміна пам'яті (перекручення правди, дезінформація) – ознака зляклого переродження її смислової серцевини, появи культури-покруча.

Т. Шварц запропонував «розподільну модель культури» – модель, яка відображає нерівномірний розподіл культури серед населення. Розподільна модель передбачає, що будь-яке суспільство, включаючи безписемні культури, має складну структуру, і в кожному з соціальних верств культура заломлюється особливим чином. Також особливим чином культура заломлюється в психології кожного індивіда. Люди мають широкі різноманітні можливості сприйняття культурно оформленого досвіду в процесі своєї соціалізації, і кожний індивід виробляє власну версію культури. Всі ці «заломлення» разом складають єдину систему, яка і може називатися культурою в цілому [92].

Культура в широкому розумінні має різні складові: евристичні, обмежувальні, руйнівальні. Якщо переважають останні, культура стає ворожою особистості. Зокрема, імперський дискурс культури, висвітлюваний у постколоніальних дослідженнях (40, 101 та ін.), може бути зневажливо-знецінювальним щодо культур поневолених народів, руйнівним для автентичності та «кореневої системи» особистості представників цих народів, здійснюючи на них нівелюючий, знеособлювальний вплив, призводячи до формування в них комплексу меншовартості, сприяючи їх ідентифікації з поневолювачем та його культурними пріоритетами, оцінками, баченням історії тощо.

Розквіт культури характеризується домінуванням екзистенційних сенсів, розмаїттям та оригінальністю форм; занепад культури – сплюсненням сенсів, зниженням їх рівня до егоцентричних, а також нівелюванням та примітивізацією культурних форм.

Отже, особистість виступає органом екзистенціювання, а культура – його способом, засобом та результатом – в формі твору. Але для творця культури більш важливим є невидимий екзистенційний результат: «Мета всякої роботи – досягнення стану вищого буття...» [32, с. 438–439].

Звертаючись до метафори коренів та крил, можна висловитись таким чином. Особистість вкорінена у бутті, причому коріння особистості індивідуально-неповторне, що є основою унікальності її самовиявлення. Стаючи суб'єктом культуротворення, особистість розгортає крила, набуває здатність злету та позаіндивідуального існування. Особистість можна означити як індивідуально-унікальний голос буття (екзистенції), здійснюваний завдяки культурній суб'єктності людини.

Більш повне та глибоке розуміння людини можливе за умов діалогу різних традицій (когнітивної, герменевтичної, екзистенційної), звертання до їх потенціалу та здобутків різних наукових шкіл і використання методів, адекватних для пізнання різних сфер, аспектів та проявів особистості.

1.1.3.3. Принципи інтегративно-екзистенційного підходу

Окреслимо принципи (провідні ідеї, норми), що конкретизують інтегративно-екзистенційний підхід. Зазначений підхід базується на загальнонаукових принципах цілісності, активності, розвитку та взаємодії. Ці принципи обрані як найбільш універсальні, такі, що сформувались у різних політичних просторах, пройшли перевірку часом.

Також важливими для нас є принципи «ученого незнання», потрібного моделювання досліджуваної реальності, звернення до категорії особистості, її інтегративних та медіаційних можливостей, спіралі розуміння, евристичного потенціалу осмислено-

сті суб'єктності дослідника, прийняття антиномічності психологічної феноменології та врахування різних її станів (застиглих, стійких, плинних, «летючих»), чутливості до потреб дослідницької практики (зокрема, явних та латентних течій інтеграції), неостаточності теорії, її інструментального призначення, якнайширшого визначення об'єкта дослідження, рефлексивного «лінзоаналізу», гнучкості, транссистемності.

Засадничим для нашого підходу є принцип раціогуманізму в його світоглядних та методологічних вимірах.

Згідно з принципами цілісності, активності, розвитку та взаємодії, розвиток сфери психології ми розглядаємо як її еволюційно спрямовані якісні зміни – зростання диференційованості та інтегрованості, досягнення більшої внутрішньої узгодженості та цілісності через осягнення суб'єктами сфери психології її сенсу, екзистенційного призначення, через активну взаємодію зазначених суб'єктів, спрямовану на подолання перешкод на шляху втілення осягнутого сенсу, посилення культуротвірної функції, її гуманізувального впливу, що, зокрема, передбачає інтеграційні зусилля.

Як уже зазначалося вище, інтеграція, в широкому розумінні, означає об'єднання в ціле окремих елементів, відновлення єдності; стан пов'язаності окремих диференційованих частин в єдине ціле, а також процес, що призводить до такого стану. В контексті психології інтеграція означає активність суб'єктів цієї сфери, орієнтовану на її цілісність, через знаходження медіаторів-посередників між розрізненими частинами, інтеграторів-об'єднувальників психологічного знання і, ширше, всієї сфери психології, включно з практикою, визначення спільних професійно-ціннісних орієнтирів. Будь-яка інтеграція, особливо цілеспрямована, пов'язана з активністю суб'єктів сфери психології, а також з їх взаємодією між собою. Взаємодія зазначених суб'єктів може різною мірою сприяти комунікаційним та інтеграційним процесам у психології (налаштованість на співробітництво, орієнтація на загальнолюдські цінності, дотримання етичних засад), може також мати гальмівний вплив (перевага стратегій его- або групоцентричного суперництва, уникання або імітація співробітництва, ігнорування етичних засад тощо). Цілеспрямована інтеграція пов'язана з налаштуванням на сполучення і комунікацію всього цінного, накопиченого психологією, попри суперечності, об'єднання елементів (різних ідей, підходів, методів, технологій) в мережу з достатнім діапазоном свободи, координацію їх функцій залежно від проблеми, гнучке підлаштування під завдання психологічної роботи (зокрема, під проблему дослідження або надання допомоги). Без інтеграційних зусиль не можна подолати роздробленість психологічного знання, розщеплення психології на академічну і практичну, недостатню її ефективність і відповідне розчарування, падіння престижу психології тощо.

Охарактеризуємо далі принципи ученого незнання та потрійного моделювання досліджуваної реальності. Принцип «ученого незнання» (вислів М. Кузанського в творі «De Docta ignorantia») невіддільний від глибокого погляду на психологічну феноменологію, зокрема, коли мова йде про духовно-екзистенційні джерела особистості. З ним пов'язаний принцип потрійного моделювання досліджуваної реальності. На основі принципу потрійного конструювання (моделювання) досліджуваної реальності ми виокремлюємо: 1) сферу проясненого, ясного бачення (мережа видимих та пояснюваних фактів); 2) сферу проблемного, мінливого або тьмяного бачення (мережа частково

видимих, але недостатньо пояснюваних фактів); 3) сферу потенційного знання (вченого незнання), невидимого, невідомого, але передбачуваного.

Принцип спіралі розуміння полягає у постійному герменевтичному збагаченні моделі досліджуваної складної реальності – відображає рух від початкового розуміння, яке передує дослідженню і поясненню, до розуміння, яке завершує пояснення і містить «непояснюваний надлишок» та мотивує до подальшого пізнання, таким чином починає і продовжує нове коло.

Принцип рефлексивного опрацювання суб'єктивності дослідника (або «присутності» автора теорії, «не-алібі-в-бутті», за М.М. Бахтіним) полягає в необхідності рефлексивного опрацювання суб'єктивності (переживань, прагнень, ціннісних пріоритетів) дослідника, простеженні зв'язків та спадкоємності різних близьких досліднику ідей, певного зрізу наукової культури, виявленні особливостей його наукового пошуку, його діалогічного простору, його проєкцій, особливостей «вживання» в об'єкт дослідження.

Принцип прийняття антиномічності, необхідний у пізнанні надскладних реальностей, полягає у толерантності до суперечностей і невизначеності, ситуативному переструктуруванні пізнавального поля відповідно до дослідницького завдання, ампліфікації та розширення діапазону медіаторів (інтелектуальний стиль, спосіб розмірковування тощо), зокрема діалогу як інструментів узгодження суперечностей.

Принцип чутливості до потреб дослідницької практики полягає в униканні пізнавально-вольової сліпоти, деструктивного волюнтаризму у постановці інтегративних завдань, у врахуванні внутрішніх потреб розвитку психологічного знання, явних та латентних інтеграційних процесів, напрямків, течій; у методологічному узагальненні стихійно сформованих реалій, екологічності пошуку. Поза такою чутливістю інтеграція, здійснювана вольовим рішенням, призводитиме до втрат, а найглибше і найскладніше в психологічній феноменології може виявитись «неінтегровуваним залишком».

Принцип неостаточності теорії полягає в її проникності для нових ідей, нових даних, переструктурування.

Принцип інструментального призначення тієї чи іншої концепції полягає у визначенні діапазону придатності та дослідницьких переваг тієї чи іншої концепції, підходу; перепрочитанні давніх концепцій у контексті сучасної ситуації; принцип інструментального призначення та принцип доповнювальності сприяють гнучкій різнокурсності бачення в процесі дослідження, практичності в роботі з фактами і, відповідно, кращому результату.

Принцип якнайширшого визначення об'єкта дослідження (поєднаний, за Г.О. Баллом, з перспективою виокремлення різних сфер його виявлення, типів функціонування, стадій розвитку) тісно пов'язаний із знаходженням зони найкращої придатності різних концепцій, підходів до розуміння зазначених сфер виявлення, відкриває можливості варіативності їх тлумачення в різних контекстах та побудови багатовимірних збагачених моделей.

Принципи гнучкості та рефлексивного «лінзоаналізу» методологічного бачення полягають у рефлексії багатовимірності, багаторівневості та плинності психологічної феноменології, рефлексії взаємин між суб'єктом та об'єктом дослідження, суб'єктивності дослідника і суб'єктності досліджуваного (надання голосу об'єкту досліджен-

ня), аналізі обмеженості окремих позицій і способів (методологічних «лінз») трактування, виявленні пізнавальних упереджень, їх соціально-психологічних, когнітивних та мотиваційних чинників (зокрема, психологічних захистів); вказані принципи запобігають абсолютизації та ригідності дослідницьких настановлень, сприяють гнучкому використанню методологічних інструментів.

Принцип транссистемності психологічної феноменології полягає в тому, що хоча метафора системи (чи мережі, чи навіть мережі систем різного рівня) не може охопити цю сукупність складних і надскладних явищ в усіх їх витоках, виявах та перетвореннях, зазначений метафоричний конструкт із напрацьованими на його основі аналітичними процедурами може мати достатньо плідне, продуктивне застосування (в різних формах системного підходу) в пізнанні та репрезентації людської психології (попри її транссистемну глибинну нескінченну неосяжну сутність та понадсистемний надлишок).

Поняття «цілісність», «система», «мережа», «інтеграція» тісно пов'язані між собою, проте їх трактування не усталене і може бути предметом дискусій. Зокрема, однією з проблем сучасної психології є непорозуміння в науковій спільноті, де частина дослідників спирається на конструкт системи (як на базовий), а частина – більш адекватним вважає звертатись до конструкту мережі. Прихильники мережевого підходу асоціюють систему з певним порядком, а мережу – зі своєрідним плідним хаосом, що породжує лад (порядок), пов'язують «мережу» з різноманітністю і пластичністю, а «систему» – з ригідністю, відзначають переваги мережного підходу – асиметричність, лабільність, гнучкість, чутливість до ситуації [11].

Відзначимо (уникаючи дискусії щодо первинності і всеохопності обговорюваних конструктів), що гнучкість передбачає використання різних методологічних інструментів (у тому числі і напрацьовань системного підходу).

В інструментальному сенсі система (за Г.О. Баллом, широко трактована без зведення до типів систем, недостатньо адекватних для багатьох психологічних застосувань) виступає як модель досліджуваного складного об'єкта з відповідним виокремленням основних компонентів, між якими зафіксовані певні відношення; сукупність відношень характеризує структуру системи. Дослідник зосереджує у компонентах і структурі такої моделі свої уявлення про найсуттєвіше в об'єкті, в тому числі уявлення, отримані в ході його гуманітарно орієнтованого пізнання, значною мірою базованого на культурних традиціях, спонтанних спостереженнях та інтуїтивних узагальненнях [41].

Модель має підлаштовуватись під досліджувану реальність (як карта під репрезентовану нею територію), відображати найсуттєвіше, зокрема, і її стан (затверділий чи плинний, «речовий» чи «атмосферний» тощо); і, власне, цим може визначатись її подібність до системи чи мережі.

Принцип раціогуманізму ґрунтується на запропонованій і розвинутій Г. Баллом раціогуманістичній світоглядній та методологічній орієнтації у людинознавстві. Раціогуманістична орієнтація передбачає визнання інтелектуальної культури (і науки як її головного осердя) одним із найважливіших здобутків людства та максимальне використання цього здобутку у взаємодії з іншими складовими культури з метою розширення знань про людину, а також їх гуманістично орієнтоване практичне застосування. Розробка зазначеної орієнтації у психології спирається на поєднання конструктивіст-

ського ставлення до суспільного та індивідуального буття, поваги до позицій суб'єктів та врахування закономірностей функціонування й розвитку органічних цілісностей; на розуміння небезпек дисгармонійного раціоналізму, орієнтацію на гармонійний інтелект (мудрість) та медіаційне опрацювання суперечливих змістів за допомогою міжсуб'єктних та внутрішніх діалогів; на узгодженість методів дослідження та особливостей досліджуваних об'єктів; на визнання цінності як природничо-наукової, так і гуманітарної методологічних традицій та необхідності їх взаємодії з метою більш повного пізнання складних об'єктів [5].

1.1.3.4. Методи інтегративно-екзистенційного підходу

Окреслимо методи інтегративно-екзистенційного підходу як конкретні інструменти дослідження актуальних психологічних проблем, що можуть бути використані в контексті фасилітації інтеграційних процесів у психології. Мова йде про особливим чином спрямовані аналітичні процедури та моделювання.

Запропоновано до апробації такі аналітичні процедури – системно-поліконцептуальний аналіз; транзитивний аналіз; поліфокусований рефлексивний аналіз, а також порівняльне поліконцептуальне моделювання.

Системно-поліконцептуальний аналіз полягає у визначенні діапазону придатності та дослідницьких переваг тієї чи іншої концепції (підходу), перепрочитанні давніх концепцій у контексті сучасної ситуації та конкретної проблеми; поєднанні та гнучкому використанні пізнавально-інструментальних можливостей різних концепцій щодо конкретної проблеми для розв'язання низки питань (з позиції підходу а, підходу b, ... підходу n): які метафоричні конструкти найкраще репрезентують досліджуваний феномен (або сукупність феноменів) – ДФ; які факти (або мережа фактів) акцентуються в дослідженні; які має ДФ особливі властивості (атрибутивний аналіз); які сфери чи аспекти можна виокремити в ДФ; які компоненти складають ДФ; в чому полягають функції та дисфункції ДФ; як компоненти поєднані в одне ціле (структурний аналіз); якими є генетичні аспекти ДФ, висвітлення її історії розвитку (генетичний аналіз) та ін.

Транзитивний аналіз – гнучкий аналіз досліджуваної реальності в контексті її станів – стійких («твердих»), плинних, «летючих».

Поліфокусований рефлексивний аналіз досліджуваної реальності в просторі її пізнання полягає в різнорівневій рефлексії суб'єктивності дослідницької позиції, зокрема, виявленні її переваг і недоліків, ролі психологічних захистів суб'єкта дослідження (дефензивно-психологічний аналіз), культурального контексту тощо.

Порівняльне поліконцептуальне моделювання – створення та співставлення кількох моделей ДФ зі спиранням на різні підходи до її пізнання.

Ми виходимо з такого трактування моделювання. Модель – об'єкт-замінник, який за певних умов може замінювати об'єкт-оригінал, відтворюючи ті властивості та характеристики, що цікавлять дослідника. Відтворення може здійснюватись у предметній (макет, пристрій), знаковій (графік, схема, програма, теорія) та образно-символічній (метафора, художній образ) та змішаних формах.

Модель – будь-яка система, що несе інформацію, яка може бути використана, про іншу/модельовану/систему. Модельне відношення є тернарним, тобто пов'язує три

системи; модель, активну систему (зокрема, суб'єкта) та модельовану систему [4]. Модель має відповідати проблемі, бути практичною, гнучкою, придатною в роботі з фактами. Вона має гіпотетичний характер, відображає варіативність спроб вивчення об'єкта та прогнозування його змін (активності, розвитку, згасання), може стати його оригінальним поясненням, інструментом знаходження нових властивостей, осередком як визнаних, так і нових дискусійних ідей. Моделі в одних випадках можуть бути термінологічно витримані, побудовані переважно на основі логічного підходу, відрізнятися упорядкованістю та завершеністю, а в інших – можуть бути побудовані переважно на основі інтуїтивного підходу, відкритості, опори на вчування та емпатію, мати вербально-образну та образно-символічну форму [43].

На основі принципів «вченого незнання» та потрібного конструювання моделі досліджуваної реальності ми, як зазначалося вище, виокремлюємо: 1) сферу проясненого, ясного бачення (мережа видимих та пояснюваних фактів); 2) сферу проблемного, мінливого або тьмяного бачення (мережа частково видимих, але недостатньо пояснюваних фактів); 3) сферу потенційного знання, невидимого, невідомого, варіативно-гіпотетичного, уявлюваного в різних варіантах. Застосування логічних конструктів є доцільним переважно щодо сфери ясного бачення (мережа видимих та пояснюваних фактів), а застосування метафорично-гіпотетичних конструктів може бути продуктивним щодо другої і третьої сфер, особливо в зоні «мінливої і недостатньої видимості».

Різні методичні стратегії в практиці перетинаються, поєднуються, виступають як провідні в різних сферах дослідження, доповнюють і посилюють одна одну. Така різнобічність процедур аналізу і синтезу створює основу для 1) співставлення концептуальних підходів до зазначеної проблеми, 2) створення ампліфікованої моделі ДФ.

Висновки і подальші перспективи досліджень.

1. Окреслено сучасну пізнавальну ситуацію та методологічні проблеми психології. Охарактеризовано причини актуалізації та перспективи інтегративного метатеоретизування у психології. Показано, що пошук шляхів подолання роздробленості психологічного знання, опрацювання варіантів стратегій інтеграції виступає нагальним науковим завданням.

2. Окреслено труднощі інтеграції (зокрема, зумовлені поліваріантністю трактування пізнавального поля психології), напрямки трактування проблеми роздробленості та пошуки шляхів цілеспрямованого забезпечення інтеграції психологічного знання, зокрема, спроби побудови єдиної теорії. Показано складність проблеми детермінації психологічної феноменології і пошуки шляхів узгодження різних пояснювальних схем. Розглянуто дослідження, спрямовані на визначення вимірів психологічного знання, з'ясування умов ефективності міжконцептуального діалогу, формування інструментів співвіднесення психологічних теорій.

3. Запропоновано інтегративно-екзистенційний підхід, спрямований на розробку інтегративних стратегій пізнання. Зазначений підхід базується на загальнонаукових принципах цілісності, активності, розвитку та взаємодії. Засадничим для підходу є принцип раціогуманізму в його світоглядних та методологічних вимірах. Окреслено також суттєві для підходу принципи «вченого незнання», потрібного моделювання досліджуваної реальності, неостаточності теорії, її інструментального призначення, доповнювальності теорій, гнучкості методологічного бачення, рефлексивної «лін-

зокритики», осмислення «присутності» автора теорії, врахування стану психічної реальності та її антиномічності, чутливості до потреб дослідницької практики. Запропоновано низку аналітичних процедур, які доповнюють і посилюють одна одну. Різнобічність процедур створює основу для 1) співставлення різних концептуальних підходів до конкретної досліджуваної проблеми, 2) створення ампліфікованих моделей. Окреслені принципи і методи інтегративно-екзистенційного підходу можуть бути продуктивними в контексті фасилітації інтеграційних процесів у психології. Запропоновані методичні інструменти, розширені і технологічно конкретизовані стосовно актуальних психологічних проблем, можуть сприяти їх новому баченню у спільному просторі різних традицій, теорій, дослідницьких підходів.

Перспективи подальших досліджень убачаємо у застосуванні запропонованих теоретико-методологічних напрацювань у розробці нових моделей інтеграції, суголосних запитам сучасної психології, зокрема авторського варіанту концепції інтеграції психологічного знання. Перспективною в зазначеному контексті є робота в таких напрямках: окреслення меж, міждисциплінарних перетинів, специфіки психологічної феноменології; визначення відмінностей інтеграційних процесів на різних рівнях функціонування психологічної науки; з'ясування умов сприяння інтеграційним процесам «згори»; окреслення умов фасилітації інтеграційних процесів «знизу»; з'ясування підстав упорядкування гетерогенної психологічної феноменології; визначення можливостей інтеграційного упорядкування методів; побудова авторської версії метапростору (матриці) психологічних теорій, визначення складних зв'язків між модельованими матрицями феноменології, теорій, методів; а також опрацювання проблеми сприяння формуванню інтеграційних настановлень дослідника.

Література

1. Асмолов А.Г., Гусельцева М.С. Кому и как разрабатывать методологию психологии? *Сибирский психологический журнал*. 2015. № 55. С. 6–45.
2. Балл Г.О. Интегративно-особистісний підхід у психології: впорядкування основних понять. *Психологія і суспільство*. 2009. № 4. С. 25–53.
3. Балл Г.О. Раціогуманістична орієнтація в опрацюванні категорії особистості в психології. *Актуальні проблеми психології*. Т. 11. Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. Вип. 4. – Ч. 1. Київ, 2011. С. 10–20.
4. Балл Г.А. Психология в раціогуманістической перспективе: [избранные работы]. Киев: «Основа». 2006. 408 с.
5. Балл Г.О. Раціогуманістична орієнтація в методології людинознавства: наукове видання. Київ: Видавництво ПП «СКД». 2017. 300 с.
6. Бауман З., Донскіс Л. Плинне зло. Життя без альтернатив / Пер. з англ. О. Буценка. Київ: «Дух і літера». 2017. 280 с.
7. Бахтин М.М. Проблема речевых жанров. *Собр. соч.: в 7 т.*: Москва: «Русские словари», 1996. Т. 5. С. 159–206.
8. Бердяев Н.А. О назначении человека. Москва: Республика, 1993. 383 с.
9. Библер В.С. От наукоучения – к логике культуры: два философских введения в двадцать первый век. – Москва: Политиздат, 1991. 290 с.

10. Большой энциклопедический словарь. (2016) Электр. ресурс <https://www.vedu.ru/bigencdic/>.
11. Василькова В.В. Сети в социальном познании: от метафоры к метатеории. Журнал социологии и социальной антропологии. 2012. Т. 15 (5). С. 11–24.
12. Василюк Ф.Е. Переживание и молитва (опыт общепсихологического исследования). Москва: Смысл, 2005. 191 с.
13. Выготский Л.С. Исторический смысл психологического кризиса. Методологическое исследование. Москва: Педагогика. 1982. Т. 1. С. 292–436.
14. Гарбер И.Е. Трансформация психологического знания в условиях информационного общества. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора психологических наук. Томск. 2013. 23 с.
15. Гуманістична психологія: Антологія. Т. 2. Психологія і духовність. Упоряд. Р. Трач і Г. Балл. Київ: Пульсари, 2005. 120 с.
16. Гуманный разум: збірник статей (присвячено пам'яті Георгія Олексійовича Балла) [ред. О.В. Завгородня, В.Л. Зливков; уклад. С.О. Лукомська, О.В. Федан]. Київ: Педагогічна думка. 2017. Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/706694>.
17. Гусельцева М.С. Культурно-аналитический подход к изучению эволюции психологического знания. Дис... докт. психол. наук. Москва. 2015. 36 с.
18. Завгородня О.В. Розробка принципів інтегративно-екзистенційного трактування. Теоретичні дослідження у психології: Збірник статей. Том IV. Впор. В.О. Медінцев. Харків: Монограф, 2018. С. 136–151.
19. Завгородня Е.В. Личность: интегративно-экзистенциальный подход. Saarbrücken, Germany: Изд. LAP Lambert Academic publishing. 2014. 400 с.
20. Завгородня О.В., Копилов С.О. Творчий спадок Г.О. Балла в контексті проблем сучасної психології. Теоретичні дослідження у психології: Збірник статей. Том III. Впор. В.О. Медінцев. Харків: Монограф, 2018. С. 136–151.
21. Интегративно-особистісний підхід у психологічній науці та практиці: монографія; за ред. Г.О. Балла. Кіровоград: Імекс-ЛТД. 2012. 312 с.
22. Иванов Д.В. Тренд метатеоретизирования в современной социологии. *СОЦИС*. 2017. № 11. С. 3–10.
23. Кассирер Э. Опыт о человеке. Пер. А. Муравьева. Проблема человека в западной философии. Москва. 1988. С. 3–30.
24. Касавин И.Т. О дескриптивном понимании истины. *Философские науки*. 1990. № 8. С. 64–74.
25. Козлов В.В. Интегративная психология – возврат к предмету психологии. Методология и история психологии. 2006. Т. 1. Выпуск 1. С. 132–146.
26. Кучинский Г.М. М.М. Бахтин и феноменологический метод исследования личности. Методология и история психологии. 2006. Т. 1. Выпуск 1. С. 151–163.
27. Лэнгле А., Орлов А.Б., Шумский В.Б. Экзистенциальный анализ и клиентоцентрированная психотерапия: сходство и различие. *Вопр. психологии*. 2007. № 6. С. 21–36.
28. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. Москва: Наука, 1984. 320 с.
29. Лурье С.В. Психологическая антропология: история, современное состояние перспективы: Учебное пособие для ВУЗов. Москва: Акад. проект, 2005. 216 с.

30. Мазиллов В.А. Интеграция психологического знания: методологические проблемы. Москва: МАПН, 2008. 122 с.
31. Мазиллов В.А. Психология в XXI столетии: проблема предмета науки. Методология и история психологии. 2018. Вып. 1. С. 108–123.
32. Мастера искусства об искусстве. Т. 5-2. Москва: Искусство, 1969. 542 с.
33. Мир философии. Книга для чтения в 2-х ч. ред. П.С. Гуревич. Ч. 2: Человек. Общество. Культура. – Москва: Политиздат, 1991. 624 с.
34. Мироненко И.А. Отечественная биосоциальная теория в контексте интеграции психологического знания. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора психологических наук. Санкт-Петербург, 2004. 19 с.
35. Оллпорт Г.В. Личность в психологии. Москва. «Ювента», 1998, 345 с.
36. Психология индивидуальности: новые модели и концепции / Под ред. Старовойтенко Е.Б., Шадрикова В.Д. Москва: НОУ ВПО МПСИ, 2009. 384 с.
37. Рибалка В. Психологічна теорія особистості Г.О. Балла. *Психологія і суспільство*. 2017. № 2. С. 104–118.
38. Ритцер Дж. Современные социологические теории. 5-е изд. Санкт-Петербург: Питер, 2002. 688 с.
39. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: в 2-х т. Москва: Педагогика. Т. 1 / [сост. и авт. коммент. К.А. Абульханова-Славская, А.В. Брушлинский]. 1989. 485 с.
40. Саїд Е. Культура й імперіалізм : пер з англ. Київ, 2007. 218 с.
41. Системність психологічного знання на сучасному етапі його розвитку: монографія [Електронний ресурс] / [Г.О. Балл, Н.А. Бастун, О.В. Губенко, В.В. Депутат, О.В. Завгородня, В.О. Медінцев, Т.А. Російчук, Є.В. Степура] за ред. О.В. Завгородньої. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2017. Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua>
42. Смирнов С.Д. Методологический плюрализм и предмет психологии. *Вопр. психологии*. 2005. № 4. С. 3–8.
43. Старовойтенко Е.Б. Культурная психология личности: монография. Москва: Академический проект; Гаудеамус, 2007. 420 с.
44. Степин В.С. Теоретическое знание: Структура, история, эволюция. Москва: «Прогресс-Традиция», 2000. 744 с.
45. Сурков В.Н. Гносеологические ориентиры в становлении и предметном самоопределении психологического знания. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук. Омск, 2004. 23 с.
46. Франкл В. Человек в поисках смысла. Москва: Прогресс, 1990. 368 с.
47. Фрейд З. Неудовлетворенность культурой. Мир философии. Ч. 2. Человек. Общество. Культура. Москва: Политиздат, 1991. С. 285–293.
48. Хайдеггер М. Бытие и время. Москва: Ad Marginem, 1997. 451 с.
49. Чавчавадзе Н.З. Феномен бездуховности. О духовности: Сб. научных статей. Тбилиси, 1991. С. 3–25.
50. Юревич А.В. Объяснение в психологии. *Психол. журнал*. 2006. № 1. С. 100–106.
51. Янчук В.А. Постмодернистский, социокультурно-интердетерминистский диалогизм как перспектива позиционирования в предмете психологии. Методология и история психологии. 2006. Т. 1. Выпуск 1. С. 193–206.

52. Янчук В. Социокультурно-интердетерминистская диалогическая метатеория интеграции психологического знания. От истоков к современности: 130 лет Московскому психологическому обществу: материалы юбилейной конференции. Москва, 2017. Том 6. С. 297–331.
53. Янчук В. Культурно-диалогический интердетерминистский метаподход к анализу психологической феноменологии: теоретико-прикладные возможности. Теоретичні дослідження у психології. Харьков: Монограф, 2018. Том IV. С. 21–82.
54. Ясперс К. Общая психопатология. Пер. Л.О. Акопян. Москва: Практика, 1997. 1053 с.
55. Agger B. Critical theory, poststructuralism, postmodernism: Their sociological relevance. *Annual Review of Sociology*. 1991. Vol. 7. P. 105–131.
56. Anderson N. Unified psychology based on three laws of information integration. *Review of General Psychology*. 2013. Vol. 17 (2). P. 125–132.
57. D'Andrade Roy G. Cultural meaning systems. In R. A. Shweder & R. LeVine (Eds.), *Culture Theory: Essays on mind, self, and emotion*. pp. 88–119. Cambridge, UK: Cambridge University Press. 1984
58. Bohannon J. Many psychological papers fail replication test. *Science*. 2015. Vol. 349 (6251). P. 910–911.
59. Bühler K. *Die Krise der Psychologie*. Stuttgart: Gustav Fischer, 1927. 223 S.
60. Clegg J. The fragmented object: Building disciplinary coherence through a contextual unit of analysis. *Review of General Psychology*. 2013. Vol. 17 (2). P. 151–155.
61. Cleeremans A. The grand challenge for psychology: integrate and fire! *Frontiers in Psychology*, 22 April 2010. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2010.00012>.
62. Denzin N. Moments, Mixed Methods, and Paradigm Dialogs. *Qualitative Inquiry*. 2010. Vol. 16 (6). P. 419–427.
63. Dobzhansky Th. «Nothing in biology makes sense except in the light of evolution». *The American Biology Teacher*. 1973. Vol. 35: (March). P. 125–129.
64. Edwards M. *Organizational transformation for sustainability: An integral metatheory*. NY.: Routledge, 2010. 288 p.
65. Freud Sigmund. *Das Unbehagen in der Kultur*. Auflage. Frankfurt a. M.: Fischer Taschenbuch 2004 (Erstausgabe Wien: Internationaler Psychoanalytischer Verlag 1930). 127 s.
66. Fuchs S. Metatheory as Cognitive Style. *Sociological Perspectives*. 1991. Vol. 34, No. 3, *Recent Explorations in Sociological Metatheorizing*. P. 287–301.
67. Green C. Why Psychology Isn't Unified, and Probably Never Will Be. *Review of General Psychology*. 2015. V. 19 (3). P. 207–214.
68. Harre R., Langenhove L. *Positioning theory*. London: Blackwell Publishers, 1999.
69. Healy P. Toward an integrative, pluralistic psychology: On the hermeneutico-dialogical conditions of the possibility for overcoming fragmentation. *New Ideas in Psychology*. 2012. Vol. 30. P. 271–280.
70. Henriques G. Evolving from methodological to conceptual unification. *Review of General Psychology*. 2013. Vol. 17. P. 168–173. DOI: 10.1037/a0032929
71. Henriques, G.R. *A new unified theory of psychology*. New York: Springer. 2011.
72. Henriques G.R. Depression: Disease or behavioral shutdown mechanism? *Journal of Science and Health Policy*. 2000. Vol. 1. P. 152–165.

73. Kaam A. Existential psychology as a comprehensive theory of personality. *Exist. Psychol. & Psychiat.* 1963. Vol. 3. P. 11–26.
74. Kimble G.A. *Psychology: The hope of a science.* The MIT Press. 1996.
75. Koch S. “Psychology” or “the psychological studies”? *American Psychologist.* 1993. Vol. 48. P. 902–904.
76. Lachapelle J. Cultural evolution, reductionism in the social sciences, and explanatory pluralism. *Philosophy of the Social Sciences.* 2000. Vol. 30 (3). P. 331–361.
77. Lagache D. *L'Unité de la Psychologie,* PUF-Quadrige, 2004 (Original work published 1949).
78. Lamiell J. Toward a critically personalistic general psychology in consideration of its unifying. *Review of General Psychology.* 2014. Vol. 18 (1). P. 1–6.
79. Meiser T. Much Pain, Little Gain? Paradigm-Specific Models and Methods in Experimental Psychology. *Perspectives on Psychological Science.* 2011. Vol. 6 (2). P. 183–191.
80. Meehl, Paul E. Theoretical risks and tabular asterisks: Sir Karl, Sir Ronald, and the slow progress of soft psychology. In R.B. Miller (Ed.), *The restoration of dialogue* (pp. 523–555). Washington, DC: American Psychological Association. (Original work published 1978).
81. Miller W.R., Seligman M.E. Depression and learned helplessness in man. *Journal of Abnormal Psychology.* 1975. Vol. 84(3). P. 228–238. <https://doi.org/10.1037/h0076720>
82. Mininni G. *The Method of Dialogue: Transaction Through Interaction.* IPBS: Integrative Psychological & Behavioral Science. 2010. Vol. 44 (1). P. 23–29.
83. Newell A. *Unified theories of cognition* Harvard University Press Cambridge, MA, USA 1990.
84. Open Science Collaboration Estimating the reproducibility of psychological science. *Science.* 2015. Vol. 349. DOI: 10.1126/science.aac4716
85. Paterson B. Pluralism. *The Sage Encyclopedia of Qualitative Research Methods.* L.: Sage Publications, 2008. P. 633–637.
86. Petocz A., Mackey N. Unifying psychology through situational realism // *Review of General Psychology.* 2013. Vol. 17 (2). P. 216–223.
87. Richardson F. Overcoming fragmentation in psychology a hermeneutic approach. *Journal of Mind and Behavior.* 2000. Vol. 21 (3). P. 289–304.
88. Royce Joseph R. A Strategy for Developing Unifying Theory in Psychology In A. W. Staats & L.P. Mos (Eds.). *Annals of theoretical psychology.* 1987. Vol. 5, pp. 275–284. New York: Plenum.
89. Salgado J., Clegg J.W. Dialogism and the psyche: Bakhtin and contemporary psychology. *Culture & Psychology.* 2011. Vol. 17 (4). P. 421–440.
90. Sarason S.B. The lack of an overarching conception in psychology. *Journal of Mind and Behavior.* 1989. Vol. 10. P. 263–279.
91. Schmidt F.L., Oh I.-S. The Crisis of Confidence in Research Findings in Psychology: Is Lack of Replication the Real Problem? Or Is It Something Else? *Archives of Scientific Psychology.* 2016. Vol. 4. P. 32–37.
92. Schwartz Theodore, Geoffrey M. White, and Catherine A. Lutz, eds. *New Directions in Psychological Anthropology.* Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1992.
93. Shadish W.R. The logic of generalization: Five principles common to experiments

and ethnographies. *Am J Commun Psychol*. 1995. Vol. 23. P. 419. <https://doi.org/10.1007/BF02506951>

94. Smedslund J. Why psychology cannot be an empirical science. *Integrative Psychological and Behavioral Science*. 2016. Vol. 50(2). P. 185–197.

95. Smythe W.E, McKenzie S.A. A vision of dialogical pluralism in psychology. *New Ideas in Psychology*. 2010. Vol. 28 (2). P. 227–234.

96. Staats A.W. *Psychology's crisis of disunity: Philosophy and method for a unified science*. New York: Praeger, 1983

97. Staats A.W. A psychological behaviorism theory of personality. In Millon, Theodore; Learner, Melvin J. (Eds.), *Handbook of psychology*. New York: John Wiley & Sons, 2003. P. 135–158.

98. Stam H.J. The neurosciences and the search for a unified psychology: the science and esthetics of a single framework. *Front Psychol*. 2015. Vol. 6. P. 1467. Oct 7. doi: 10.3389/fpsyg.2015.01467

99. Stanovich K. *How to think straight about psychology* (6th ed.). Boston: Allyn & Bacon, 2001.

100. Sternberg R.J., Grigorenko E.L. Unified psychology *American Psychologist*. 2001. Vol. 56 (12). P. 1069–1079.

101. Thompson E.M. *Imperial Knowledge: Russian Literature and Colonialism*. Contributions to the Study of World Literature, no. 99. Westport, Conn.: Greenwood Press, 2000. 240 p.

102. Toomela A. Culture of science: Strange history of the methodological thinking in psychology. *IPBS: Integrative Psychological & Behavioral Science*. 2007. Vol. 41(1). P. 6–20.

103. Turchin V.A. Dialogue on Metasystem Transition. In Heylighen F., Joslyn C. & Turchin V. (1995) (eds.): *The Quantum of Evolution. Toward a theory of metasystem transitions*, (Gordon and Breach Science Publishers, New York) (special issue, Vol. 45:1–4, of “World Futures: the journal of general evolution). P. 5–58.

104. Turner J. The misuse and use of metatheor. *Sociological Forum*. 1990. Vol. 5 (1). P. 37–53.

105. Valsiner J. *An invitation to cultural psychology*. London, UK: SAGE. 2014.

106. Valsiner J. Integrating Psychology within the Globalizing World: A Requiem to the Post-Modernist Experiment with Wissenschaft. *Integrative Psychological and Behavioral Science*. 2009. Mar. 43(1). P. 1–21. doi: 10.1007/s12124-009-9087-x.

107. Wallis S. Toward a Science of Metatheory. *Integral Review. A Transdisciplinary and Transcultural Journal For New Thought, Research, and Praxis*. 2010. Vol. 6 (3). P. 73–115.

108. Watanabe T. Metascientific foundations for pluralism in psychology. *New Ideas in Psychology*. 2010. Vol. 28. P. 253–262.

109. Wettersten, J. Integrated psychology and methodology. How Can Psychology and Methodology Be Integrated? *Zeitschrift für Allgemeine Wissenschaftstheorie*. 1990. 21: 293. <https://doi.org/10.1007/BF01801040>

110. Yanchar S.C., Slife B. D. Pursuing unity in a fragmented psychology: Problems and prospects, *Review of General Psychology*. 1997. Vol. 1. P. 235–255.

111. Yanchar S.C., Williams D.D. Reconsidering the compatibility thesis and eclecticism: five proposed guidelines for method use. *Educational Researcher*. 2006. Vol. 35. P. 3–12.

1.2. Складові інтеграції психологічного знання на основі ТМ-методу опису процесів

Проведене дослідження з проблематики інтеграції психологічного знання є розвитком ідей Георгія Олексійовича Балла щодо вдосконалення теоретико-методологічного апарату психології та людинознавства взагалі, включаючи розробки формалізованих описів явищ у цій предметній сфері. Ідеї нашого спільного підходу до вирішення проблем інтеграції психологічного знання вперше були окреслені в [6]. Цей підхід формувався в роботах за трьома попередніми плановими темами лабораторії методології і теорії психології, а саме: інтегративно-особистісного підходу; культуротвірної функція психологічної науки; системність психологічного знання на сучасному етапі його розвитку. Основними результатами зазначених досліджень стали:

- система понять для опису культури як структури модусів і особистості як характеристики особистого психологічного модусу;
- теоретико-методологічний інструментарій для формалізованого опису взаємодії психологічної науки як модусу культури з іншими її модусами;
- метод теоретико-множинного опису процесів (ТМ-метод) і його застосування в психологічних дослідженнях.

Була поставлена дослідницька задача обґрунтувати і розробити концепцію інтеграції психологічного знання, яка полягає в тому, щоб розробити прийнятні для психологічної спільноти універсальні форми опису предметів психологічних досліджень та подання науково-психологічних знань. Крім зазначених результатів спільних робіт, у пропонованому дослідженні використано системологічні та методологічні ідеї Г.О. Балла [1; 2; 3 та ін.] і мої попередні розробки, зокрема [20; 21; 22 та ін.].

Сучасні методологічні аспекти інтеграції психологічного знання

Науковий дискурс завжди заснований на аксіоматиці, і чим чіткіше сформульовані вихідні положення, тим логічнішою буде побудована система міркувань. У сучасному науковому знанні вкорінені уявлення про гуманітарну і природничу парадигми, в тій чи іншій формі висловлені побажання їх взаємодії для взаємного збагачення і досягнення кращих результатів у теоретичних пошуках і в їх застосуванні на практиці. Однак при тому що існує безліч прикладів такого роду взаємодій у рамках окремих дослідницьких програм, поширити цей досвід у вигляді певного методу для всіх можливих об'єктів дослідження поки не вдається, тобто спроби створення «теорії всього» (див. [30; 33] та ін.) наразі що не привели до очікуваного результату. Більш того, при, здавалося б, змістовній протилежності двох основних наукових парадигм, їх описи у різних дослідників є різними і дивно схожими у своїй нечіткості. І те, що повинно служити ясним зразком, зведенням правил і т. д. (тобто бути парадигмою) таким, по суті, не є – чітких універсальних описів зазначених парадигм досі немає. Постановка питання про синтез природничо-наукової та гуманітарної парадигм (див. [13] та ін.), звичайно, орієнтована в майбутнє, проте підготовчу роботу можна проводити вже тепер, і для початку запропонувати як можна точніший опис того, що належить синтезувати (інтегрувати). Також слід уточнити, як розуміти процеси синтезу парадигм і відрізнити ці процеси від описуваних словосполученнями «взаємодія парадигм», «ді-

алог парадигм» (або «міжпарадигмальний діалог»). Зазначу, що однією з передумов успішного руху до такого синтезу служить розробка логічно релевантних системних уявлень, що опосередковують взаємодію природничо-наукової та гуманітарної парадигм (див. [3; 5; 7; 17] та ін.).

Перейдемо до питань опису психологічної парадигматики і розглянемо два типи парадигм – «внутрішню» і «зовнішню».

«Внутрішня» психологічна парадигма. Серед психологів, які розробляють загальні методологічні проблеми цієї науки, поширеною є принципова позиція, відповідно до якої опис психологічної феноменології можливий тільки з використанням власного психологічного теоретико-методологічного інструментарію. Відповідно, для здійснення інтеграції психологічного знання такий інструментарій повинен бути розроблений або як такий прийнятий один із уже існуючих.

Варто зазначити, що, строго кажучи, теоретико-методологічний інструментарій психології здебільшого є не «власний» – він зібраний з елементів філософського знання, деяких розділів математики та дисциплін, які сформувалися раніше наукової психології і, відповідно, пройшли довший шлях розвитку, в результаті чого стали методологічно більш досконаліми. «Власне психологічним» інструментарій став як специфічне поєднання різних елементів наукового та позанаукового знання. Тим не менше на такій компілятивній методологічній основі в психологічній науці отримані значущі наукові результати, однак, як переконливо показують багато фахівців, відсутність чіткої і однаково зрозумілої загальнопсихологічної парадигми тепер є перешкодою для подальшого поглиблення і розширення психологічного знання. Можливо, за умови постановки відповідного завдання і належної організації необхідних заходів, вдасться сформувати загальнопсихологічну парадигму на основі існуючих розрізних психологічних теорій і методів досліджень.

«Зовнішня» парадигма для психології. Одним з обґрунтувань розгляду метасистем у науці є наслідок з другої теореми Гьоделя про принципіві обмеження будь-якої формальної системи. Відповідно до системного трактування цієї теореми, якщо формальна система несуперечлива, то в ній невиводимою є формула, яка стверджує несуперечність цієї системи; при цьому можуть існувати докази несуперечності формальної системи. Такими засобами можуть бути елементи аксіоматики більш загальної (що охоплює) системи. Стосовно психології, висновки з теореми можна трактувати, зокрема, як обґрунтованість використання компонентів позапсихологічної аксіоматики як методологічної основи універсальної психологічної парадигми (див. [23; 31] та ін.).

Методологічно виправданим видається й те, що загальнопсихологічна теорія, яка буде визнана науковим співтовариством психологів найбільш універсальною (інтегральною), повинна бути пов'язана з певною парадигмою – зовнішньою або внутрішньою. При цьому всі теорії, створені в рамках окремих психологічних дисциплін повинні бути представлені строго у понятійній системі цієї загальнопсихологічної теорії.

Інтеграція психологічного знання в єдину теоретико-методологічну структуру, вважаю, повинна здійснюватися і в уніфікації дисциплінарної структури науки. На сьогодні є кілька таких структур, які є бібліотечними систематизаціями, побудованими на подібних, але все-таки дещо відмінних принципах. З них найбільш відомими є між-

народні класифікатори UDC (УДК) і DDC, які розроблені досить давно – задовго до початку масового використання комп'ютерних інформаційних технологій. Раніше у [8] ми розглянули стратегії універсализації подання знань, дві з яких засновані на використанні нових інформаційних технологій. Важливо зазначити, що дослідження і розробки нових форм систематизації, в яких передбачені і дисциплінарні систематизації наукового знання, будують на принципах більш загальних, ніж використовувані в окремих наукових галузях. Однак дисциплінарні дефініції наукових галузей формуються як і раніше на основі своїх традицій і розробок власних фахівців. У психології можна навести приклад дотепної системи класифікації – автор вважає її моделлю інтеграції, – побудованої на цілком розумних підставах і традиціях психологічного знання (див. [11; 39; 40]). І якщо дослідження з інтеграції психологічного знання приведуть до конструктивного результату – універсальної загальнопсихологічної теорії або до інтегративного опису психологічної феноменології, – то і дисциплінарна структура психології повинна бути вибудована на цій новій методологічній основі (див. нижче).

Ареали інтеграції

Виділення двох типів інтеграції – стихійної і цілеспрямованої – на перший погляд, є плідним, але при більш глибокому аналізі постає малопродуктивним, тому що не ясно, за якими критеріями провести демаркацію цих типів. У кожному випадку інтеграції, приклади яких зазвичай наводять, дослідники цілеспрямовано займаються інтегративною проблематикою, виявляючи загальну зацікавленість у ній і розуміючи її раціональну необхідність. До того ж міждисциплінарні дослідження нерідко відбуваються в рамках виконання директив (корпоративних, державних та ін.). При цьому завдання полягає не в інтеграції знання, а в досягненні якомога значніших результатів у заданих сферах міждисциплінарних досліджень.

З іншого боку, приклади здійснення цілеспрямованої інтеграції усього психологічного знання мені невідомі, є лише напрямок психологічної думки, в якому обговорюють проблеми такої інтеграції, вносять свої пропозиції. Тому більш чітким описом сучасних інтеграційних процесів у психології, вважаю, було б визнання їх фрагментарного характеру і відсутності загальної програми інтеграції. Відповідно для таких випадків може бути використано поняття локальна інтеграція – здійснювана дослідниками різних дисциплін розробка загального інструментарію для деякого класу дослідницьких програм.

Дослідницькі програми локальної інтеграції можна розглядати як підмножину на множині всіх здійснюваних у психологічній науці дослідних програм. Однак компоненти підмножини локальної інтеграції методологічно можуть бути між собою не пов'язані, в усякому разі явно, і збільшення числа «осередків» локальної інтеграції навряд чи призведе («стихійно») до тієї інтеграції знання, на яку покладають надії зацікавлені в ній психологи.

За тими ж критеріями, що й ареали універсализації подання знань (УПЗ), можуть бути виділені ареали інтеграції з різними показниками її ступеня (подібно до ступенів УПЗ, див. [8]).

Ареали інтеграції можна розподілити на рівні:

- *глобальний;*

- *опційно-глобальні* – інтеграція в рамках міждержавних об'єднань;
- *національні* – інтеграція в рамках держав;
- *опційно-національні* – інтеграція деякого числа психологічних шкіл однієї або декількох держав.

Ступінь інтеграції понятійних систем можна ранжувати за двома основними показниками.

Семіотична форма опису:

- словесний;
- формалізований;
- комбінований;

міра інтегрованості – співвідношення числа інтегрованих і неінтегрованих елементів понятійних систем.

Якщо розуміти психологічне знання широко, тобто як усе знання, накопичене в науковій психології за весь час її існування (і навіть значно раніше – у роботах філософів давнини), а також знання в індивідуальній і колективній повсякденній психології, – то навіть постановка питання про його інтеграції представляється зараз фантастичною. А ось проблеми інтеграції науково-психологічного знання можна обговорювати предметно – саме цю область в більшості випадків аналізують психологи, що займаються проблематикою інтеграції.

Оскільки предметна область психологічної науки знаходиться в прикордонні філософського, гуманітарного, природничо-наукового і художнього осмислення, то можемо припустити, що якісь підобласті завжди залишатимуться осторонь інтеграційних процесів. Накопичуване в них знання буде залишатися свого роду ґрунтом, на якому в подальшому науковому процесі будуть «сходити паростки» (структури) інтегрованого знання. При такому ракурсі проблеми всі існуючі психологічні підходи й інші накопичені в психології знання можна розглядати як такий родючий ґрунт. Тоді область неінтегрованого науково-психологічного знання буде постійно залишатися активною і необхідною складовою наукового процесу. За такою логікою можна припустити, що навіть коли/якщо перспектива інтеграції стане набувати чіткі організаційні форми і розпочнуться цілеспрямовані інтеграційні процеси в науково-психологічному знанні, будуть зберігатися області, які не піддаються інтеграції. Такими областями можуть залишитися, за умови досягнення в психологічному співтоваристві відповідної конвенції, знання, накопичені на попередньому мультипарадигмальному (допарадигмальному – за іншою версією) етапі розвитку психології.

Таким чином, у методології інтеграції психологічного знання повинні бути виділені області її застосування – ареали інтеграції. Звичайно, критерії їх виділення можуть бути різними (у тому числі, розглянуті вище), проте специфіка ареалів так чи інакше повинна бути врахована.

Напрямки і форми інтеграції

Обов'язковим компонентом при організації будь-якої роботи є складання її плану і чіткого опису того, що повинно бути створено в результаті його реалізації. Цей план в ході робіт може бути скоректований, також можуть бути скориговані і уявлення про очікуваний результат. У вітчизняній традиції наукових досліджень корекції плану до-

слідження і тим більше його результату не прийняті, що пов'язано з системою адміністрування науки. При цьому кожен дослідник нерідко уточнює план своїх досліджень, що проявляється у змінах змісту і порядку розділів, їх назв, формулювань – назви статей, дисертацій, монографій. Трапляється і так, що зазнають змін і описи очікуваних результатів.

Як уже зазначено, дослідні роботи з інтеграції психологічного знання залишаються на сьогодні нечисленними і нескоординованими між собою, при тому що вже існує досить розвинена і проста технологія спілкування при проведенні спільних досліджень, в тому числі в глобальному масштабі. У наші дні, як ніколи раніше, є можливості для спільного планування робіт дослідників, зацікавлених у розвитку інтегративної проблематики. Початком може стати розробка вимог, які повинна задовольняти методологія інтеграції психологічного знання – в теоретичній, організаційній та практичній його складових. Тим більше, що і у випадку розробки нового наукового продукту, і в разі досягнення згоди про використання теоретико-методологічного інструменту одного з уже створених і представлених підходів необхідно досягти узгодженого розуміння того, які вимоги повинен задовольняти такий інструмент. І чим більш чітким буде опис таких вимог, тим більше шансів розробити прийнятну теоретичну методологію інтеграції. Поки ж можна констатувати відсутність таких вимог і робіт з їх формування.

Однак є і позитивні зрушення – започатковано планування досліджень щодо інтеграції в психології, що я вважаю добрим знаком переходу до конструктивної фази досліджень. У роботі [14] автори виклали свій варіант плану, а точніше – «основні напрямки дослідницької роботи у вивченні інтеграційних процесів у сучасній психології» [там само, с. 72]. Думаю, ту частину статті, в якій викладено передбачуваний порядок досліджень, варто було б винести в окремий текст для обговорення зацікавленими в цьому фахівцями і для спільного його доопрацювання. Зрозуміло, у представленому плані є що обговорювати та корегувати – це справа можливого майбутнього. Тут же я хотів би відзначити тільки один істотний момент: при плануванні, вважаю, перш за все треба визначитися з ареалом інтеграції (див. вище), оскільки і коло учасників обговорення, і понятійно-термінологічна проблематика в різних ареалах неоднакові; крім того, кількість і складність проблем інтеграції також істотно різні для ареалів різних масштабних рівнів.

На тлі численності і різноманіття створених у світовій психологічній науці теорій кількість теоретичних моделей високого рівня опису (загальнопсихологічного) вкрай незначна – за відомим співвідношенням цілого і його частин. У ряд цих теорій з недавніх пір стали і концептуальні розробки щодо інтеграції психологічного знання, різною мірою деталізовані, а також відмінні іншими характеристиками (пор. у деталях розроблений підхід В.А. Янчука [37] і вже згадану структуру інтегративного опису психологічного знання А. Cleeremans [11; 40]).

Автори загальнопсихологічних теорій і теоретичних моделей інтеграції психологічного знання, треба думати, сподіваються на те, що їх теоретичні побудови є більш досконаліми науковими продуктами у порівнянні зі створеними раніше, тобто більшою мірою «внутрішньо досконалі» (логічно більш строгі, чіткі) і «зовнішнім виправдан-

ням» (емпірично підтверджувани). Сформульовані А. Ейнштейном вимоги до фізичної теорії – мати внутрішню досконалість і зовнішнє виправдання – залишається, по суті, методологічним орієнтиром і для гуманітарних дискурсів.

Внутрішня досконалість. Відомо, що найбільшою мірою внутрішню досконалість мають математичні висловлювання (теореми, леми і їх докази). Чим «більш гуманітарною» є наука, тим менш певними стають критерії науковості її аргументованих дискурсів – логічного зв'язку висловлювань, їх несуперечливість. Значить, чим «більш гуманітарною» є наука, тим важче оцінити внутрішню досконалість створюваних в її рамках теорій, а значить, і вибрати найбільш досконалу з них. З урахуванням істотних відмінностей у змісті використовуваних у різних мовних традиціях понять, завдання такого вибору залишається сьогодні вкрай складним.

Зовнішнє виправдання. Сфера експериментальної психології, як видається, є найбільш розвиненою (тобто великою й інструментально оснащеною) частиною психологічної науки, а також постачальником величезного числа дослідницьких даних. В експериментах відбувається перевірка гіпотез, побудованих на основі тієї чи іншої психологічної теорії, а підтвердження чи непідтвердження гіпотез прийнято розглядати як підтвердження чи непідтвердження відповідних теорій. Таким є один із наріжних каменів наукового методу і при всіх його недоліках та винятках з нього він таким залишається. Однак експериментальній перевірці «піддаються» тільки гіпотези, побудовані на теоріях, в яких предметами є окремі психічні феномени й окремі психологічні властивості. А ось яким чином можна порівняти емпіричну підтверджуваність загальнопсихологічних теорій, поки залишається неясно. Як правило, в психології нові теорії народжуються не у зв'язку з непідтвердженням в експериментах існуючих теорій, як це відбувається в природничих науках, а в результаті критичних дискусій, які автори нових теорій заочно або очно ведуть з авторами теорій колишніх. У результаті жодна з загальнопсихологічних теорій не пройшла вичерпну експериментальну перевірку, після якої були б зроблені висновки про її наукову обґрунтованість. Якщо методологічні традиції психологічної науки збережуться, то те саме буде стосуватись теорій інтеграції психологічного знання.

Мені видається безперспективним процес вибору оптимальної загальнопсихологічної або інтегративної теорії з ряду теорій, побудованих на логічно нечітких підставах і сформульованих на різних національних мовах. Однак, якщо і проводити такий вибір, то робити це доведеться з орієнтацією на інші критерії, про які навряд чи буде просто домовитися.

Інтегративна презентація дисциплінарної структури психології

Побудова універсальної дисциплінарної структури психологічного знання є однією зі складових проблематики його інтеграції, причому в деяких підходах така структура розглянута як головний результат здійснення інтеграційного проєкту (див., наприклад, [11], а більш повно про інтеграційні проєкти див. [10]). У нинішніх дисциплінарних дефініціях психології закріплені історично сформовані предметні області і методи досліджень, погляди на які згодом змінювалися, – у тому числі при формуванні нових галузей психології і концепцій високого рівня узагальнення – причому дисциплінарна структура розростається і реструктурується значною мірою хаотично. Навряд чи ви-

кликає сумнів те, що раціональною була б дисциплінарна структура психології, побудована відповідно до структури психіки. Однак в описах останньої ніколи не було і досі немає єдності, про що чимало написано, в тому числі останнім часом, наприклад: «Проте, як правило, ніколи не обговорюється питання про принципи виділення основних складових психіки <...> [34, с. 89]. В такому методологічному контексті головним напрямком робіт з упорядкування дисциплінарної структури психології могла б стати розробка універсального опису структури психіки. Роботи в цьому напрямку, зрозуміло, не можуть бути винятковими, пошук і використання інших методологічних інструментів побудови дисциплінарних структур так чи інакше триває.

Дисциплінарні структури є у всіх науках, і побудовані вони на трактуваннях та уявленнях про зміст поняття «дисциплінарність» стосовно до наукового знання. Однак це поняття також залишається методологічно нечітким, хоча й інтуїтивно зрозумілим, наприклад, у такому формулюванні: «дисциплінарність, дисципліна (лат. *Disciplina* – вчення) – сукупність процесів і результатів організації, структурації, соціалізації, інституціоналізації теоретичних знаньєвих практик як таких, що встановлюють нормований, санкціонований і легітимний порядок мислення і дій (діяльності) в конкретних предметно-проблемних областях (галузях) пізнання» [29, с. 291]. Як на основі такого трактування можна виробити чіткі критерії дисциплінарної класифікації, уявити важко. Ідею дисциплінарності наукового знання розвивають сьогодні і в трансдисциплінарному ракурсі: «Антидисциплінарна гіпотеза», що є гаслом MITMedia Lab, полягає в тому, що в сучасному світі те чи інше знання не може підлягати конкретним науковим галузям в чітко окреслених дисциплінарних межах. Заявлена мета полягає в тому, щоб «встановити попередню, але все ж цілісну картографію взаємозв'язку між цими областями, де одна сфера може ініціювати еволюційні або революційні перетворення («@evolution») в інших сферах і де та сама людина або проект можуть актуалізуватися у множині суверенних областей» [27]. Існує навіть прийнята на міжнародному симпозиумі «Хартія трансдисциплінарності» ([32]) – не вдаючись у деталі, зазначу наявність у ній цілком раціональних тез і констатацій, але також і відсутність скільки-небудь певних методологічних положень.

Таким чином, зафіксуємо наявність методологічних проблем дисциплінарного структурування наукового знання в цілому і психологічної науки зокрема. Методологічний напрям інтеграції психологічного знання (див. [16]), що розвивається нами, засновано на трактуванні культурних процесів як змін їх модусів – до останніх віднесено, зокрема, науки і всі їхні складові, – а як методологічний інструментарій використано елементи формалізованих описів [4]. На цій методологічній основі можлива побудова транснаукової дисциплінарної структури психології, а саме як варіантів взаємодії психологічного знання зі знанням, сформованим в інших науках. Пропонований підхід по суті є варіантом реалізації ідеї трансдисциплінарності, таку дисциплінарну структуру психологічної науки далі будемо називати транспсихологічною.

Розробки логічно чітких підходів до опису дисциплінарної структури психології можуть виявитися корисними в реалізації інтеграційного проекту в частині створення універсального опису структури психіки. Саме з цієї точки зору пропоную розглядати поданий далі дискурс.

Психологія в структурі наукового знання

При побудові дисциплінарної структури психологічної науки принциповими є критерії класифікації її галузей. Існуючі дисциплінарні структури психології сформовано на основі так чи інакше окресленої предметної області досліджень і/або використуваного методологічного інструментарію. У найбільш поширеній сьогодні системі бібліотечної класифікації УДК психологічна наука, на рівні основних таблиць, як відомо, розташована в одному розділі з філософією, що символічно, оскільки філософію до науки не відносять (незважаючи на наукові інституції і наукові ступені з цієї дисципліни), а дискусії наукового статусу психології тривають вже багато десятиліть. На загальному рівні опису всього наукового знання психологія може бути представлена як компонент в його структурі, а всі компоненти цієї структури, в реаліях наукового процесу, взаємодіють – кількість і варіанти міждисциплінарних досліджень неухильно зростає. Опису взаємодій наук присвячено чимало публікацій, наведено безліч прикладів ефективності спільних досліджень, при цьому можна відзначити майже повну відсутність концептуальних розробок загальної методології таких взаємодій. У рамках запропонованого підходу концептуалізувати наукові взаємодії можна через опис типів процесів змін відповідних модусів культури (у даному випадку наук). Опускаю деталі застосування методу і пропоную запис формату простору відображень для опису процесів взаємодій психології та інших наук (про метод і його використання див. [9]):

{Психологія; Наука}

Деталізація цього запису дає 7 типів процесів взаємодії психології з іншими науками і, відповідно, предметних областей для транспсихологічної дисциплінарної класифікації, а саме:

Психологія: Наука → Наука 1

Психологія: Психологія → Наука 1

Наука: Психологія → Наука 1

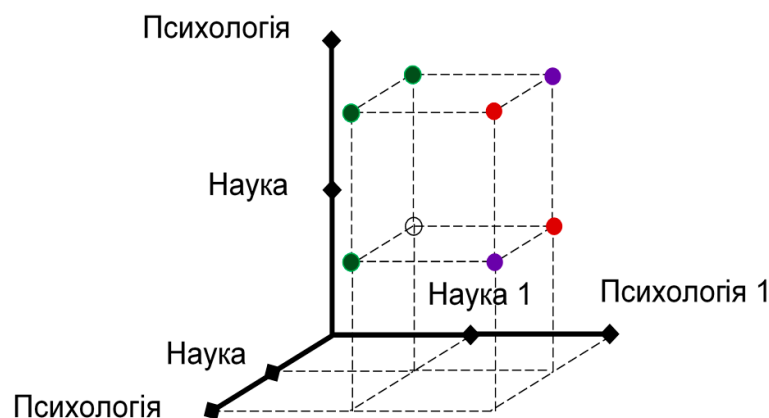
Психологія: Наука → Психологія 1

Психологія: Психологія → Психологія 1

Наука: Психологія → Психологія 1

Наука: Наука → Психологія 1

У графічному поданні цих процесів як простору відображень модусів 7 з 8 точок відповідають зазначеним вище процесам/дисциплінам (Малюнок 1):

Малюнок 1. Простір відображень для подання транспсихологічних дисциплін.

Заради наочності, кольори точок цього простору збігаються з використаними в запису процесів у Таблиці 1, віднесених до трьох можливих транспсихологічних дисциплін.

Таблиця 1. Транспсихологічні дисципліни.

	<i>Процеси</i>	<i>Психологічна дисципліна</i>
1	<i>а) Психологія: Наука ? Наука 1</i> <i>б) Психологія: Психологія ? Наука 1</i> <i>в) Наука: Психологія ? Наука 1</i>	<i>Психологія наукових досліджень</i>
2	<i>а) Психологія: Наука ? Психологія 1</i> <i>б) Психологія: Психологія ? Психологія 1</i>	<i>Психологія психологічних досліджень</i>
3	<i>а) Наука: Психологія ? Психологія 1</i> <i>б) Наука: Наука ? Психологія 1</i>	<i>Наукові методи психологічних досліджень</i>

Наведена типологія містить і предмети, і методи досліджень/описів процесів – модуси в лівій (від знаку «:») частини запису відображень в якості функцій здійснюють за законами, які вони містять, регуляцію змін модусів, що знаходяться у правій частині. Такими регуляторами є, зокрема, методи теоретизування і емпіричних досліджень. Коротко охарактеризую процеси, які можуть становити предметні області виділених транспсихологічних дисциплін.

Психологія наукових досліджень. Відомо чимало робіт, у яких розглянуто різноманітні форми і приклади психологічної обумовленості наукових досліджень, при тому що вимоги об'єктивності, зокрема у формі проведення інтерсуб'єктивно значущих перевірок результатів наукових досліджень, зберігаються. Психологічна обумовленість процесів набуття нового знання проявляється у формі індивідуально і соціально обумовленої регуляції, а також регуляції, здійснюваної тими чи іншими компонентами психологічного знання. Зазначені три групи процесів можуть протікати в синхронії і в діахронії – в них сукупно формується результат наукових досліджень.

У процесах (1а) регуляцію зміни компонентів наукового знання здійснюють окремі дослідники і дослідницькі колективи як носії певних патернів (стереотипів) мислення, моральних норм, етичних принципів та ін. Найбільш близькими за тематикою є дослідження історичних форм наукового мислення (у філософії науки) і соціокультурної обумовленості наукової діяльності (у соціальній та організаційній психології).

Процеси (1б) характерні більш істотним, у порівнянні з процесами (1а), психологічним внеском в інші науки, оскільки в цих процесах психологічне знання і психологічні властивості агентів є не тільки регуляторами, а й джерелами змін модусів наукового знання. Прикладами зазначених джерел можуть служити знання зі сфери нейропсихології, використовувані в інженерних науках/розробках, сучасні знання з психології особистості та соціальної психології, інкорпоровані в теорію і практику управління, політики та ін.

У процесах (1в) зміна компонентів модусу наукових знань відбувається за рахунок впровадження в нього елементів знання психологічного, яке здійснюється при

регуляції компонентами наукового модусу. До таких, зокрема, можуть бути віднесені процеси, в яких індивідуальні або колективні агенти наукового процесу використовують критерії і принципи науковості – для відбору компонентів психологічного знання, прийнятних у складі знання в інших науках.

Психологія психологічних досліджень. Дві представлені в цій дисципліні групи процесів відрізняються джерелом змін (образами в запису відображень). Регуляція в цих процесах задана компонентами психологічного знання (законами, методами) і психологічними характеристиками індивідуальних та колективних дослідників. У першому випадку джерелом змін психологічного знання є компоненти знання інших наук, у другому – психологічні знання. Наскільки можна судити, роботи з цієї тематики нечисленні і концептуально різноманітні. Прикладами таких робіт служать публікації [36] і [2]. У першій розглянуті форми прояву психології методології та методологія психології, а до числа основних структурних елементів психологічного знання віднесені «знання, асимільовані психологією з суміжних наук». У другій роботі запропонована інтерпретація психології психологічної методології з позицій раціогуманістичної світоглядної орієнтації, зокрема обґрунтована можливість концептуального підходу до опису психологічно обумовлених факторів використання тієї чи іншої методології.

У процесах (2а) відбувається впровадження компонентів наукового знання в психологічну науку і практику, в індивідуальні та колективні форми психічної організації – знаннєві, праксичні та ін. складові. Здійснюють і регулюють ці процеси психологи, дослідницькі колективи з урахуванням сформованих традицій, позицій психологічних шкіл та ін.

Всі складові процесів (2б) є психологічними. У процесах цього типу науково-психологічне знання розвивається виключно за рахунок фахівців своєї галузі і багажу психологічних знань, накопиченого в ході формування психологічної науки.

Наукові методи психологічних досліджень. Використання в психологічних дослідженнях методів інших наук пов'язане з перманентною дискусією про можливості, лімітації і допустимі форми застосування наукового знання в психології. Приклади аргументацій сторін наведені, зокрема, в уже згаданій роботі [2], позиція Г.О. Балла полягає в тому, що залучення в корпус психологічного знання знань з інших наук необхідно і методологічно виправдано, якщо для цього знайдено адекватні способи. Тепер про дві групи процесів, віднесених до цієї дисципліни.

У групі процесів, описуваних записом (3а), відбувається зміна психологічного модусу при регуляції елементами модусу наукового знання. До таких процесів можуть бути віднесені психологічні дослідження, проведені відповідно до методів інших наук. Прикладом таких процесів є емпіричні методи дослідження з використанням опитувальників: розуміння й інтерпретація тексту випробуванням – це переважно предметні області семіотики і мовознавства, а обробка отриманих результатів відбувається за допомогою інструментарію математичної статистики.

Відмінність процесів (3б) від попередньої групи полягає в тому, що джерелом змін (прообразом) є компоненти не психологічного, а наукового знання. Прикладом можуть служити процеси тестування досягнень учнів з різних дисциплін, якщо розглядати тестування як констатуючий експеримент для дослідження обсягу і структури

знань піддослідних (тобто їх індивідуально-психологічних характеристик). До цієї групи можна віднести також процеси змін в науково-психологічному знанні, регульовані нормативними документами (планами, завданнями та ін.), у яких передбачено збагачення психологічного знання за рахунок нових досягнень в науках. Такими також могли б стати процеси втілення в психологічній науці і практиці ідей і методології трансдисциплінарності (див. вище).

Притому що існують численні дослідження у всіх виділених предметних областях, вони не згруповані в психологічні дисципліни, хоча, як показано, методологічні підстави для цього є. Можливо, такий запит або ще не сформований, або не акцентований в науковому медіапросторі.

Психологічні дисципліни

Психологічне знання, його понятійно-категоріальні складові і дисциплінарні галузі, як уже не раз відзначено, розвиваються значною мірою стихійно і на сьогодні представлені в різних класифікаціях. В одній з найбільш затребуваних класифікацій УДК (міжнародне позначення – UDC) психологічне знання на першому рівні розділене на складові:

- 159.9.0 Теорії. Закони. Метафізична психологія. Раціональна психологія. Експериментальна психологія. Психологічні дослідження;
- 159.91 Психофізіологія (фізіологічна психологія). Психічна фізіологія;
- 159.92 Розвиток та здатності психіки. Порівняльна психологія;
- 159.93 Сенсорні процеси. Відчуття;
- 159.94 Виконавчі функції. Моторні функції;
- 159.95 Вищі психічні процеси;
- 159.96 Особливі психічні стани і явища;
- 159.97 Аномалії психіки (психопатологія);
- 159.98 Загальна психотехніка. Тестування здібностей.

Ця класифікація, з одного боку, в принципі відрізняється від будь-якого опису структури психіки і в такій якості не може бути розглянута, з іншого – в ній на одному рівні структури знаходяться предметні області, процеси, функції, стани, методи, техніки, тому зрозуміти логіку її побудови (крім принципу ієрархічної структури) не видається за можливе. Логічно більш чіткими – а саме, на основі поділу за предметними галузями – можна визнати переліки психологічних спеціальностей, відповідно до яких відбувається присвоєння наукових ступенів і вчених звань [25]:

- 19.00.01. Загальна психологія, психологія особистості, історія психології
- 19.00.02. Психофізіологія
- 19.00.03. Психологія праці, інженерна психологія, ергономіка
- 19.00.04. Медична психологія
- 19.00.05. Соціальна психологія
- 19.00.06. Юридична психологія
- 19.00.07. Педагогічна психологія
- 19.00.10. Корекційна психологія
- 19.00.12. Політична психологія
- 19.00.13. Психологія розвитку, акмеологія

Але і тут є важкозрозумілі методологічні моменти. Зокрема, юридичну, педагогічну і політичну психології логічніше було б розглядати як галузі соціальної психології, а не як однорівневі з нею. Також незрозумілим видається відсутність актуальних предметних областей, наприклад, психології мистецтва і психології наукової діяльності. Є й інші нестиківки.

В рамках розроблюваного тут підходу дисциплінарна структура психологічної науки (2-го рівня) може бути побудована як деталізація транспсихологічних дисциплін (див. вище, Таблиця 1). Питання про те, за якими саме критеріями здійснювати дисциплінарну класифікацію, навряд чи має сенс розглядати на цьому етапі розробки, поки що мова може йти лише про загальну методологію побудови класифікації. Будемо виходити з того, що при будь-якому підході до критеріїв дисциплінарної класифікації модуси Психологія і Наука будуть збережені – тим більше, що класифікації інших наук методологічно недосконалі приблизно в такій же мірі, як і психологічних. У складі модусу Наука можна розглядати різні компоненти – знання, інституції, дослідники, нормативна база та ін. Але заради спрощення демонстрації методу обмежуватимемо знаннями. Далі в змісті модусу Наука будемо мати на увазі наукове знання, те саме стосується і модусу Психологія, склад якого розглянемо детальніше.

Модусом Психологія (відносимо до нього всі відомі складові психологічних знань) перш за все можна деталізувати компоненти: об'єкти, предмети і методи досліджень.

$$\{Психологія\} = \{Об'єкти; предмети; методи\}$$

Звертаю увагу на те, що до об'єктів – відповідно до методологічно найбільш чіткого трактування – віднесено окремих осіб, соціальні (малі, великі) етнічні та ін. групи. Предметами досліджень є психологічні характеристики об'єктів (властивості, у т.ч. інтерпретовані, згідно з [18]). У числі методів психологічних досліджень, поряд зі спостереженням, самоспостереженням і експериментом, вважаю, має сенс розглядати також методи теоретизування. В такому компонентний склад модусу Психологія може бути розглянуто в опису процесів з Таблиці 1. Якщо предметом дослідження є зміна цього модусу на певному відрізку часу, необхідно проаналізувати процеси з зазначеної таблиці, підставивши деталізацію їх компонентів. Для ілюстрації сказаного розглянемо процеси 2а з Таблиці 1.

$$Психологія: Наука \rightarrow Психологія 1$$

Після підстановки отримаємо

$$\{Об'єкти; предмети; Методи\}: Наука \rightarrow \{Об'єкти 1; Предмети 1; Методи 1\}$$

Наведений запис є узагальненим формалізованим описом групи процесів, в якій можна розглянути, зокрема, три підгрупи з одним результуючим модусом, а саме:

$$\{Об'єкти; предмети; методи\} : Наука \rightarrow Предмети 1$$

$$\{Об'єкти; предмети; методи\} : Наука \rightarrow Методи 1$$

$$\{Об'єкти; предмети; методи\} : Наука \rightarrow Об'єкти 1$$

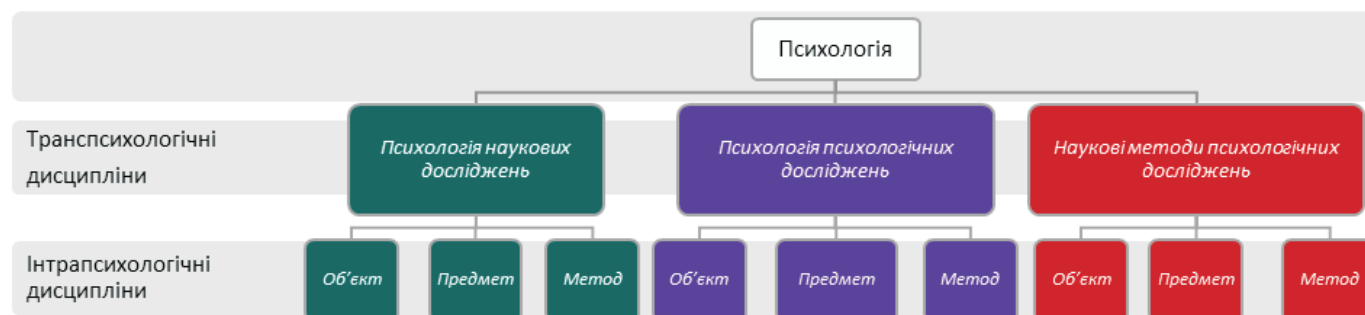
Таким же чином може бути здійснена деталізація процесів (2) і (3) з Таблиці 1. Запишемо їх з частковою деталізацією (тільки образу/результату) також у вигляді таблиці (Таблиця 2).

Таблиця 2. Інтрансихологічні дисципліни.

№	Процеси	№	Процеси
2а / 1	Психологія: Наука → Об'єкт	3а / 1	Наука: Психологія → Об'єкт
2а / 2	Психологія: Наука → Предмет	3а / 2	Наука: Психологія → Предмет
2а / 3	Психологія: Наука → Метод	3а / 3	Наука: Психологія → Метод
2б / 1	Психологія: Психологія → Об'єкт	3б / 1	Наука: Наука → Об'єкт
2б / 2	Психологія: Психологія → Предмет	3б / 2	Наука: Наука → Предмет
2б / 3	Психологія: Психологія → Метод	3б / 3	Наука: Наука → Метод

Таким чином, у Таблиці 2 представлено описи видів процесів, на вивченні яких можуть бути спеціалізовані психологічні дисципліни. Як назвати ці дисципліни? Звичайно, найбільш простою і разом з тим чіткою була б індексна номенклатура (див. нумерацію в Таблиці 2). Однак питання вибору назв не набагато простіше, ніж розробка дисциплінарної структури психології, і пошуки відповіді на них передчасні – поки що мова йде лише про демонстрацію методології, на основі якої можлива побудова універсальної інтегративної структури психологічних дисциплін. Але все ж для цього рівня опису дисциплін треба вибрати назву, і оскільки 1-й рівень вище названий транспсихологічним, то другий буде природним назвати інтрансихологічним.

Подібним чином можуть бути деталізовані процеси, віднесені в Таблиці 1 до транспсихологічної дисципліни *Психологія наукових досліджень*, з уточненням того, що її об'єкт, предмет і метод відносяться до непсихологічних наук. Розглянутий варіант 2-рівневої дисциплінарної структури психологічної науки в традиційному графіку ієрархії представлений на Малюнку 6.

Малюнок 2. Варіант 2-рівневої дисциплінарної структури психології.

Хотів би звернути увагу на те, що представленим на Малюнок 6 групам (блокам) інтрансихологічних дисциплін дані тимчасові назви – за згаданими вище причинами. Подальша їх деталізація на 3-му рівні, в рамках запропонованого підходу, для гілки *Психологія наукових досліджень* повинна складатися в диференціації трьох дисциплін, орієнтованих на вивчення процесів 1а, 1б, 1в (див. Таблиця 1) для кожної з дисциплін 2-го рівня (Об'єкт, Предмет, Метод). Для двох інших гілок структури на третьому рівні будуть представлені по дві дисципліни, докладніше на цьому тут зупинятися не буду.

Висновки

Необхідність і принципова можливість інтеграції психологічного знання, як видно, ще довго залишатимуться в ряду дискусійних тем, що не виключає для прихильників інтеграції можливості переходу до наступного етапу досліджень – організації кооперації для створення якомога досконалішого інтеграційного проєкту. Така кооперація може бути реалізована (наприклад, на основі комунікативної методології В.О. Мазілова) в плануванні та проведенні досліджень змісту і форм реалізації інтеграційних процесів, їх стратегій, тактик, методів. Можливо, в цій роботі виявиться корисним досвід інших наукових дисциплін, зокрема може бути доцільним формування спеціалізованої комісії з інтеграції в психології, на кшталт комісій з хімічної номенклатури (див. вище). Навіть за відсутності можливості організувати таку роботу в глобальному ареалі психологічної науки не позбавлені сенсу спроби спільних досліджень в ареалі пострадянської психології (або меншому за обсягом). Не варто також виключати зацікавленість психологічних відділень академій наук у створенні спеціальних підрозділів з інтеграції психологічного знання. А початок реалізації інтеграційного проєкту може бути покладено ініціативною групою, утвореною психологами, які вже довгий час займаються інтеграційними дослідженнями, і чий роботи вже стали надбанням психологічної науки (В. Мазілов, В. Янчук, В. Панферов та ін.).

Закономірним є питання про те, яким чином позиціонувати в запропонованій структурі існуючі психологічні дисципліни, з урахуванням того, що їх формування відбувалося і відбувається значною мірою стихійно, в умовах ситуативного поєднання багатьох культурних чинників. Вважаю, що зараз чіткої відповіді на це питання бути в принципі не може, але висловити свої припущення я можу. Побудова універсальної дисциплінарної структури психологічного знання є методологічно обумовленою частиною обраної стратегії і ареалу реалізації інтеграційного проєкту (докладніше див. [19]). Якщо запропонований підхід методологічно «впишеться» в здійснювану стратегію, то я бачу поки лише один варіант – побудова нової дисциплінарної структури як нового стандарту з поступовим природним переходом на нього в нових дослідженнях при збереженні колишнього. Переходи на нові стандарти відбуваються постійно – це неминучі культурні процеси і при всіх їх організаційних, психологічних та ін. недоліках саме в них відбувається розвиток цивілізацій. Накопичено значний досвід таких переходів, психологічно вони значною мірою освоєні, оскільки всі ми в них залучені і володіємо певним особистим і колективним досвідом. Іншого варіанту реалізації запропонованого підходу я поки не бачу.

Література

1. Балл Г.А. Как «усовершенствовать мысль и выразить её ещё лучше»? (Актуальные вопросы использования и совершенствования понятийно-терминологических средств человековедения). *Практична психологія та соціальна робота*. 2009. № 2. С. 1–7.

2. Балл Г.А. «Психология» методологии: рациогуманистический взгляд. *Вопросы психологии*. 2011. № 2. С. 3–13.

3. Балл Г.А. Системные представления как медиаторы взаимодействия естественно-научной и гуманитарной традиций в человековедении. *Развитие психологии в системе комплексного человекознания*. Ч. 2 / Отв. ред. А.Л. Журавлёв, В.А. Кольцова. М.: Институт психологии РАН, 2012. С. 27–29.
4. Балл Г.А., Мединцев В.А. К построению формальных моделей культурных процессов. *Горизонты образования*. Севастополь, 2013. № 3. С. 186–193.
5. Балл Г.А., Мединцев В.А. Медиаторы межпарадигмального взаимодействия в исследованиях культуры. *«Психология третьего тысячелетия»: I Международная научно-практическая конференция: сборник материалов*. Дубна: Международный университет природы, общества и человека «Дубна», 2014. С. 22–26.
6. Балл Г.А., Мединцев В.А. Описание преобразований модусов культуры как инструмент интеграции психологических знаний. *Психология третьего тысячелетия: II Международная научно-практическая конференция: сборник материалов / под общ. ред. Б.Г. Мещерякова*. Дубна: Гос. ун-т «Дубна», 2015. С. 40–43.
7. Балл Г.А., Мединцев В.А. Системное описание культурных процессов и его психологические применения. *Технології розвитку інтелекту*. Том 1, № 7 (2014). URL : http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/130 (дата звернення 10.04.20)
8. Балл Г.А., Мединцев В.А. Стратегии универсализации представления человековедческих знаний. Россия: *Тенденции и перспективы развития*. Вып. 7. Ч. II. Москва: ИНИОН РАН, 2012. С. 668–673.
9. Балл Г.А., Мединцев В.А. Теоретико-множественный метод описания процессов и его применение в психологии: монография. Київ: Педагогічна думка, 2016. 88 с.
10. Бреусенко-Кузнецов А.А. История проектов интеграции психологического знания: осмысление в свете кризисов научной психологии. *Теоретичні дослідження у психології: монографічна серія / Сост. В.О. Медінцев*. Том V. 2018. С. 27–75. URL: <http://theor-research.georgyball.com>. (дата звернення 10.04.20)
11. Клиреманс А. (Axel Cleeremans) Грандиозный вызов для психологии: интегрируй и познавай! : пер. с англ. В. Мединцев. *Теоретичні дослідження у психології: монографічна серія / Сост. В.О. Медінцев*. Том. IV. 2018. С. 83–90. URL: <http://theor-research.georgyball.com> (дата звернення 10.04.20)
12. Крисилов А., Уемов А. О шагах системного синтеза (продолжение «Методологического меморандума» часть II). *Information Models of Knowledge / К. Markov, V. Velychko, O. Voloshin (ed.)*. Sofia: ITHEA, 2010. С. 18–30.
13. Кричевец А.Н. О категориях, экзистенциалах и психологическом понимании. *Методология и история психологии*. 2009. Вып. 3. С. 24–39.
14. Мазилев В.А., Слепко Ю.Н. Интеграция в психологии. *Социальный психолог*. 2017. Выпуск № 1 (33). С. 67–75.
15. Маничев С.А. Профессиональные стандарты как основа сертификации в области психологии. *Вестник южно-уральского государственного университета*. Серия: Психология. № 32 (132). 2008. С. 51–61.
16. Мединцев В.А. Вопросы интеграции психологического знания в контексте

системного описания культуры. *Системная психология и социология*. 2018. № 4 (28). С. 14–25.

17. Мединцев В.А. Матрица культурного пространства лица. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. Житомир. Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. Том II. Психологічна герменевтика. Випуск 7. С. 58–78.

18. Мединцев В.А. Методологические проблемы определения понятия «психологическое свойство». *Психология человека как субъекта познания, общения и деятельности* / Отв. ред. В.В. Знаков, А.Л. Журавлёв. Москва: Изд-во «Институт психологии РАН», 2018. С. 153–160.

19. Мединцев В.А. Проблемы, решаемые интеграцией психологического знания; направления и ареалы её реализации. *Теоретичні дослідження у психології*. Том V. 2018. С. 91–111. URL: <http://theor-research.georgyball.com> (дата звернення 10.04.20)

20. Медінцев В.О. Деякі теоретичні джерела діалогічного підходу у психології. *Практична психологія та соціальна робота*. 2002. № 9–10. С. 107–109.

21. Медінцев В.О. Внутрішній соціум індивіда: суб'єктно-діалогічний підхід. *Соціальна психологія*, 2007. № 6 (26). С. 17–31.

22. Медінцев В.О. Категорія «культура» у розбудові діалогічного інтегративного підходу до вивчення особистості. *Соціальна психологія*. 2008. № 5. С. 23–38.

23. Непомнящий А.В. О метасистемном подходе к решению методологических проблем. *Актуальные проблемы теоретической и прикладной психологии: традиции и перспективы*: Материалы Всероссийской научно-практической конференции, г. Ярославль, 19–21 мая 2011 г. : В 3 ч. Ч. I / Отв. ред. А.В. Карпов, ЯрГУ им. П.Г. Демидова; Российский фонд фундаментальных исследований. Ярославль: ЯрГУ им. П.Г. Демидова, 2011. С. 141–145.

24. Новиков А.М., Новиков Д.А. Методология научного исследования. Москва: Либроком, 2009. 280 с.

25. Номенклатура специальностей ВАК. URL: https://elibrary.ru/user_spec_add.asp?rcode=190000 (дата звернення 10.04.20)

26. Петренко Н.Г. Компьютерные онтологии и онтолого-управляемая архитектура информационных систем. *Information Models of Knowledge*. ITHEA, Kiev, Ukraine Sofia, Bulgaria, 2010. P. 86–92.

27. Реут Д.В., Половова В.С. Цикл Кребса: новая семиотическая машина креативности. *Мир психологии*. № 2 (90). 2017. С. 218–231.

28. Слепко Ю.Н. Язык науки и проблема интеграции психологического знания и сообщества. *Теоретичні дослідження у психології. Збірник статей*. Том III / Впор. В.О. Медінцев. Харьков: Монограф, 2018. С. 77–92.

29. Социология: Энциклопедия / Сост. А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин, Г.Н. Соколова, О.В. Терещенко. Минск: Книжный Дом, 2003. 1312 с.

30. Уилбер К. Теория всего. Интегральный подход к бизнесу, политике, науке и духовности. Москва: Издательский дом «ПОСТУМ». 2017.

31. Успенский В.А. Теорема Геделя о неполноте. Москва: Наука, 1982. 112 с.

32. Хартия трансдисциплинарности (Принята на Первом Всемирном Конгрессе по трансдисциплинарности, Конвента да Аррабида, Португалия, 2–7 ноября 1994 г.). URL: <http://ciret-transdisciplinarity.org/chart.php#ru> (дата звернення 10.04.20).
33. Хокинг С. и др. Теория всего. Происхождение и судьба Вселенной : пер. с англ. И. Иванова; под ред. Г. Бурбы. СПб.: Амфора. ТИД Амфора, 2009. 148 с.
34. Чуприкова Н.И. Психика и психические процессы (система понятий общей психологии). Москва: Языки славянской культуры; Знак, 2015. 608 с.
35. Эйнштейн А. Собрание научных трудов в 4-х томах. Т. 4. Москва: Наука, 1967.
36. Юревич А.В. Психология и методология. Москва: Изд-во ИПРАН, 2005. 312 с.
37. Янчук В.А. Культурно-диалогический интердетерминистский метаподход к анализу психологической феноменологии: теоретико-прикладные возможности. *Теоретичні дослідження у психології: монографічна серія*. Сост. В.О. Медінцев. Том. IV. 2018. 146 с. URL: <http://theor-research.georgyball.com> (дата звернення 10.04.20)
38. Ярошевский М.Г. Психология в XX столетии: Теоретические проблемы развития психологической науки: Изд. 2-е, доп. Москва: Политиздат, 1974. 447 с.
39. Cacciopo J.T. The structure of psychology. *APS Observer*. 2007. #20. P. 50–51.
40. Cleeremans A. The grand challenge for psychology: integrate and fire! *Frontiers in Psychology*, 22 April 2010. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2010.00012>.

1.3. Наукові контексти інтеграції психологічного знання

Вступ

Методологічними засадами опрацювання широкого кола проблем за поточною темою науково-дослідної роботи лабораторії методології і теорії психології стали ідеї проф. Г.О. Балла, які він формував упродовж десятиліть. В усіх своїх роботах Г.О. Балл розробляв головну методологічну ідею, яка складалася з двох частин: 1) підвищення логічної досконалості наукового дискурсу; 2) уникання однобічних, занадто обмежених підходів до характеристики складних явищ. Якщо друга частина цієї ідеї сформувалася тільки наприкінці 1990-х, то перша частина займала його з початку наукової діяльності і до самого її завершення. Результатом досліджень Г.О. Балла у 1960-х рр. стали системні описи: а) функціонування активних систем (будь-якої природи); б) інформації і систем, що її несуть. Поряд із системологічними концепціями, при розробці згаданих системних описів він використовував узагальнені інтерпретації ряду психологічних теорій, в яких ним було виділено системологічний зміст.

Ідея розробки чіткіших описів предметів досліджень у людинознавстві (насамперед у психології) вже була частково втілена в ранніх роботах Г.О. Балла. Однією з найважливіших розробок того періоду стало поняття «модель» в узагальненій інтерпретації, поданій у формалізованому вигляді [3]. В цій інтерпретації модель розглянуто не тільки як засіб, як це прийнято в методології науки, але і як предмет дослідження. В узагальненій інтерпретації виділено два основних види моделей: первинні і вторинні відносно модельованих систем. Прикладами з психології можуть слугувати модель

потрібного майбутнього (первинна) і модель існуючих соціальних взаємодій (вторинна). Згідно з цією інтерпретацією, моделлю вважається будь-яка система, передумовою використання якої слугує передбачувана наявність у ній реальної інформації про іншу (модельовану) систему. Було запропоновано розрізняти моделі матеріальні, матеріалізовані та ідеальні (їх характеристику в рамках системологічної теорії моделей див. [4]).

Дослідження з використання системних уявлень в психології та інших науках стали для Г.О. Балла актуальними в контексті аналізу медіаторів міжпарадигмальних взаємодій ([1]) та універсалізації презентації наукових знань – розуміння досліджуваних у психології процесів як специфічних форм культурних процесів та необхідності якомога більш чіткого, бажано формалізованого, методологічного інструменту для описів культури та її складових. Перехідним етапом робіт цього напрямку стали дослідження інтегративно-особистісного підходу (див. [6] та ін.). Орієнтирами при реалізації цього підходу були існуючі у філософії та психології трактування особистості, які тісно пов'язують категорію особистості з категорією культури. У цих трактуваннях з допомогою категорії особистості характеризують втілення культури в людському індивіді. Методологічна основа інтегративно-особистісного підходу безпосередньо пов'язана з системологічними напрацюваннями Г.О. Балла, про які сказано вище. Зокрема, були виділені модуси людської культури: а) загальний (загальнолюдський); б) особливі (зокрема, етнічні); в) індивідуальні (особисті). Було показано, що додаткові можливості для аналізу особистості і культури в цілому надає розгляд останньої як системи моделей. У контексті модельної інтерпретації культури особистість та інші абстраговані від людини (особи) якості можна трактувати як ідеальні моделі. Кожна наступна модель в ланцюзі має своїм джерелом попередню, але не тільки її. Механізм функціонування культури можна представити як складне переплетення таких ланцюгів. Ланками цих ланцюгів є і особистості (а також особи як носії особистостей). У понятті «інтегративно-особистісний підхід у психології» суміщені два напрямки інтеграції: цілісність (інтегративність) людини-індивіда (особи) й інтеграція конструктивних результатів, отриманих на основі різних концепцій особистості. Ці складові інтегративності доповнюються розглядом інтегративного трактування категорії «особистість», орієнтованої на максимально повний опис індивідуального модусу культури.

Подальшим розвитком обох складових основної методологічної ідеї Георгія Олексійовича стали розробки методів універсалізації презентації знань і формалізованих описів у людинознавстві [8]. Автори виходили з того, що формалізовані описи будуть усе більш затребувані в плануванні і здійсненні людинознавчих (у тому числі психологічних) досліджень у всій повноті їх проблематики. У роботах було показано, що застосовувані у людинознавстві формалізовані описи можна віднести до однієї з двох стратегій. Перша стратегія полягає в тому, щоб виходячи із закономірності, описаної «гуманітарною» мовою, підбирати відповідні математичні моделі і на цій основі розробляти формалізовані описи явищ предметної царини людинознавства. До другої стратегії були віднесені методи, в яких дослідники знаходять можливості застосування в людинознавстві математичних моделей, що застосовуються у фізиці, біології та інших природничих науках. У контексті системологічних ідей, які розвивав Георгій

Олексійович, більш перспективним було визнано використання третьої стратегії: виходити з найбільш загальних математичних моделей і шукати можливості їх застосування в людинознавстві. Проаналізувавши роботи з теорії систем, досвід побудови формалізованих системних уявлень, підходів до формалізованих описів культури, сучасні принципи побудови систем представлення даних, автори прийшли до чіткішого розуміння основної ідеї методу в рамках третьої стратегії і способів її здійснення. Її основна ідея полягає в тому, щоб показати можливість опису всієї наукової проблематики, пов'язаної з найбільш загальним гуманітарним поняттям «культура», через найбільш загальне математичне поняття «множина» (і відповідного математичного апарату) та на цій методологічній основі будувати універсальні описи, що застосовуються, зокрема, в психологічній науці. Результатом проведеної роботи став метод теоретико-множинного опису процесів [7; 9; 12]. Застосування методу дозволяє впорядкувати наявні знання про досліджуваний предмет, на цій основі формулювати гіпотези і намітити стратегію подальшого дослідження.

Деякі підходи до інтеграції психологічного знання

Інтеграція психологічного знання може бути розглянута в контексті різних наукових дисциплін, що і відбувається, хоча ця тема, за всієї її важливості та принциповості, досі залишається на периферії наукових досліджень і дискусій – число робіт цього напрямку є дуже невеликим. Розглянемо основні ідеї кількох зарубіжних психологічних дискурсів, так або інакше пов'язаних з інтегративною проблематикою у психології.

Як і багато хто в наші дні, ще у 1949 р. відомий французький психолог Daniel Lagache починає свою роботу із твердження про те, що множинність підходів у психології актуалізує проблему її єдності [18]. Часто ті чи інші дефініції, вважає автор, прив'язані до особливих форм, і це створює істотні труднощі у конкретних дослідженнях. Наприклад, введено К. Левінім поняття «психологічне поле» визначено ним як поле взаємодії організму та середовища, і метою психології є вивчення цих взаємодій. Але це визначення не є точним, тому що такі взаємодії не завжди відносяться до царини психології. Втім, різноманітність областей, які практика змушує чітко розрізняти, не перешкоджає визнанню їх перетинання. При цьому різноманітність методів не загрожує науковій строгості; вона, навпаки, є гарантією останньої – пошук істини у різних областях не може досягти рівної строгості й точності.

У психології експериментальної та клінічної є взаємна підтримка. Клініка має в основному функції розвідки і впровадження. Експериментування являє собою стадії наукових досліджень. Якщо таким чином розглядати ці дві складові психологічного знання, то можна вважати, що конфлікт між експериментальною і клінічною психологією залишився у минулому історії психології, приходять до висновку автор [18].

Психологія зупиняється тоді, коли дослідники говорять, що розум не може вивчати себе, відзначають автори в одній із недавніх робіт про науковий статус психології, від розуміння якого значною мірою залежить методологічний інструментарій психологічних досліджень [19]. В роботі проведено аналіз ключових причин, які відокремлюють психологію від природничих наук, на підставі чого, здавалося б, можна прийти до висновку про те, що психологія взагалі не може бути емпіричною наукою. Автори

вважають, що згадані причини можуть бути розподілені за трьома класичним дихотоміями в психології: (1) об'єктивність проти суб'єктивності, (2) індивід проти групи, (3) опис проти прогнозування. Після проведеного аналізу вони прийшли до висновків:

1) класичні дихотомії є надзвичайно сильними і корисними для генерування дебатів і нових досліджень;

2) вони є спрощеннями більш широкої реальності;

3) хоча вони і корисні, їх суворість не слід перебільшувати.

Іншими словами, поняття психологічної науки не є оксюмороном, але і не повинні сприйматися як належні. Ці різні дихотомії, а також передбачуваний на їх основі поділ на психологію і науку, є ілюзіями, які роблять світ зрозумілим, хоча і по-різному. Природничі науки не вільні від психології, так само як психологія не знаходиться поза межами науки. Вони обидві ростуть в одному ґрунті – у нашому індивідуальному та соціальному житті.

У проблематиці інтеграції психологічного знання важливе місце займають питання визначення принципів раціональності, на основі яких повинно бути побудовано психологічне теоретизування. При певній подібності до психологічних теорій прийняття рішень принципи раціональності є більш загальними нормативними теоріями про те, як люди повинні міркувати, якщо шукають вірні рішення на основі певного абсолютного стандарту, пишуть автори у [20]. В наш час домінуючим є підхід до нормативної раціональності, який базується на класичній теорії ймовірностей (ТЙ). Цей підхід склався після значної зміни в трактуванні раціональності. За давнини стандартом правильності прийняття рішень була класична логіка, але ця позиція похитнулася, коли в експериментах було показано, що недосвідчені в науках люди навіть у простих задачах не міркують так, як це передбачено в класичній логіці. Як більш досконалу в когнітивному моделюванні автори розглядають теорію квантової ймовірності (КЙ). В цій теорії застосовано математику, що використовується для присвоєння ймовірностей подій у квантовій механіці. Теорія КЙ також є формальною теорією ймовірності, як і теорія ТЙ, проте вони засновані на різних аксіомах, тому їх передбачення можуть розходитися. Теорія КЙ є переконливим суперником теорій прийняття рішень (і раціональності) – дослідження показали, що вищевказані принципи можуть слугувати основою простих, чітких моделей для отримання емпіричних результатів. Однак залишається відкритим питання про точність ймовірнісного висновку, оскільки повинен бути стандарт, за яким можна оцінити, чи є теорія ТЙ або теорія КЙ кращою основою для розуміння раціональності. До сказаного авторами статті додаю, що і «нормативна раціональність», про яку йшлося, і стандарти порівняння та оцінки теорій – все це проблеми, які можуть бути вирішені через конструктивну інтеграцію психологічного знання.

«Грандіозний виклик» для психологічних наук ХХІ століття полягає в здійсненні їх інтеграції, вважає автор у [16]. І не тільки тому, що психологам час починати говорити один з одним, але інтеграція є абсолютно необхідною для того, щоб психологія процвітала як самостійна дисципліна в майбутньому. Автор пропонує теоретичну модель, в якій наявне психологічне знання представлено у вигляді тривимірної матриці. Видається, що ця матриця є моделлю не інтеграції, як це можна було б очікувати від відповіді на «Грандіозний виклик», а тільки систематизації дисциплін і предметів до-

сліджень у психології. Однак варто додати, що схематизм тривимірної матриці виявляється плідним методологічним інструментом для його використання в психології.

На закінчення слід зазначити, що хоча деякі європейські психологи бачать необхідність інтеграції психологічного знання, вони не координують свої наукові пошуки з колегами, і це не сприяє вирішенню проблем інтеграції. Тим не менш інтерес до них з боку теоретиків зберігається, а запит з боку психологічної практики залишається дієвим стимулом нових досліджень.

Розуміння інтеграції психологічного знання у контексті трактувань співвідношення цілого і частини

Загальнонаукова проблематика розробки інтеграційних методологій в фундаментальному плані пов'язана з підходом до розрізнення цілого і його частин. Одне з досліджень за цією темою належить І.В. Блауберг [10]. Він показав, що в понятті «цілісність» є філософський і конкретно-науковий зміст. На сучасному «синтетичному», як він вважає, етапі пізнання це поняття перейшло зі сфери «вільної філософської рефлексії» у сферу «більш-менш суворого наукового аналізу», і цей перехід: «не тільки істотно видозмінив постановку проблеми частини і цілого, а й дозволив висунути нову проблематику – рівні інтеграції, ієрархія рівнів і її місце в складних системах, проблема управління» [10, с. 81]. Одна з найбільш значущих функцій поняття «цілісність» полягає в тому, що воно є свого роду «початком системи координат» у науковому описі і поясненні досліджуваної «сфери реальності», отже: «Знання, що стосуються окремих аспектів цієї сфери, стають частиною систематичного теоретичного знання лише після того, як їх вдається проінтерпретувати з точки зору цього цілого» [там само, с. 102]. Ще одна методологічна умова полягає у тому, що виділення в предметах дослідження їх частин (компонентів, підсистем і т.п.) можливо різними способами і тому: «на складний об'єкт не може бути «накладено» якесь єдине теоретичне уявлення про ціле. Досліджуючи такий об'єкт, ми маємо справу не з одним цілим або одним рівнем цілісності, а з різними «зрізами» з цього об'єкта, кожен з яких презентує певну картину цілого» [там само, с. 100]. Сказане цілком можна віднести і до психологічних дисциплін, і до теорій у рамках цих дисциплін, і до предметів досліджень.

У філософії і математичній логіці не так давно сформувався науковий напрям мереологія (вивчення частин і цілісностей, які вони утворюють), але в ньому також можна спостерігати різноманітність трактувань, і тому застосування розробок в сфері мереології психологами в найближчій перспективі навряд буде плідним. Однак визначитися з трактуванням співвідношення цілого і його частин бажано вже на початковій стадії дослідження. Так роблять, наприклад, автори в [17], повідомляючи на початку роботи, що їх трактування співвідношення частина-ціле є далеким від положень і принципів мереології, вони чітко позначають принцип розрізнення, якого дотримуються у своєму дослідженні. З імпліцитною орієнтацією на принципи мереології побудовано, зокрема, теоретичні моделі культурних процесів і культурного простору особи [5; 13] та ін.

В дискурсах з проблем інтеграції в психології можна бачити реалізації різних уявлень про співвідношення цілого і його частин. Це стосується і розуміння психології

як цілого (межі психологічного знання), і його частин (теорії та методи окремих психологічних дисциплін, «зрізи» психологічного знання в різних загальнонаукових теоріях). Для реалізації інтеграційного проєкту принциповим є досягнення домовленості в цих питаннях.

Для розробки і здійснення інтеграції психологічного знання є необхідною розбудова загальної методології цієї роботи, до того ж ця методологія повинна бути ясно сформульована. З існуючих дискурсів такого роду найбільш відповідним цій вимозі мені видається варіант, в якому автори запропонували такий перелік можливих механізмів інтеграції (за [14]), який має сенс взяти за основу і далі вдосконалювати його – при цьому, вважаю, має сенс взяти до уваги такі міркування. Формулювання інтегративної теорії, яка узагальнює результати інших досліджень («теорії того ж рівня»), можна спостерігати, як мінімум, у двох варіантах. В одному інтегративну методологічну модель запропоновано розробляти на основі схеми співвідношення теорії і методу в психології (див. відповідні роботи В.О. Мазілова). У цьому варіанті може бути здійснена інтеграція накопиченого в психології знання, при цьому нові дослідження будуть здійснюватися методологічно розрізнено і необхідно буде регулярно проводити обробку нових результатів, щоб методологічно «вписати» їх у загальну картину психологічного знання. У другому варіанті спочатку відбувається створення загальнопсихологічної теорії і вже на основі її поняттєвої системи в нових дослідженнях імовірно зможуть бути представлені описи будь-яких компонентів психіки і взагалі вся психологічна феноменологія. Одним із прикладів такого підходу є соціо-культурно-інтердетерміністська діалогічна метатеорія (див. роботи В.О. Янчука, зокрема [15]). Але поки залишається неясним наскільки є можливим застосування цієї метатеорії для інтеграції раніше накопиченого психологічного знання.

З урахуванням викладеного, має сенс розглядати три методологічних напрямки підготовки інтеграції психологічного знання («механізмів інтеграції»).

I. Розробка методу узагальнення результатів теоретичних і емпіричних психологічних досліджень будь-якої концептуальної орієнтації.

II. Побудова універсальної загальнопсихологічної теорії і використання її в подальшому вивченні психологічної феноменології.

III. Розробка методології застосування теоретичної моделі високого рівня абстракції для вирішення завдань напрямків (I) і (II).

Кожен із зазначених напрямків досліджень може бути різним чином конкретизовано і здійснено, тому питання вибору оптимального напрямку залишається за дослідником та науковим співтовариством. Слід додати, що окрім теоретико-методологічного інструментарію, є необхідним концептуально обґрунтований план заходів – етапів інтеграції психологічного знання.

Література

1. Балл Г.А., Мединцев В.А. Медиаторы межпарадигмального взаимодействия в исследованиях культуры. *«Психология третьего тысячелетия»*: I Международная научно-практическая конференция: сборник материалов. – Дубна: Международный университет природы, общества и человека «Дубна», 2014. – С. 22–26.

2. Балл Г.А. Психология в рациогуманистической перспективе: Избранные работы. Київ: Основа, 2006. 216 с.
3. Балл Г.А. Система понятий для описания объектов приложения интеллекта. *Кибернетика*. 1979. № 2. С. 109–113.
4. Балл Г.А. Теория учебных задач: психолого-педагогический аспект. Москва: Педагогика, 1990. 184 с.
5. Балл Г.А., Мединцев В.А. К построению формальных моделей культурных процессов. *Горизонты образования*. Севастополь, 2013. № 3. С. 186–193.
6. Балл Г.А., Мединцев В.А. Личность как модус культуры и как интегративное качество лица. *Мир психологии*. 2010. № 4. С. 167–178.
7. Балл Г.А., Мединцев В.А. Системное описание культурных процессов и его психологические применения. *Технології розвитку інтелекту*. Том 1. № 7 (2014).
8. Балл Г.А., Мединцев В.А. Стратегии универсализации представления человековедческих знаний. *Россия: Тенденции и перспективы развития*. Вып. 7. Ч. II. М.: ИНИОН РАН, 2012. С. 668–673.
9. Балл Г.А., Мединцев В.А. Теоретико-множественный метод описания процессов и его применение в психологии: монография. Київ: Педагогічна думка, 2016. 88 с.
10. Блауберг И.В. Проблема целостности и системный подход (Философы России XX века). Москва: Эдиториал УРСС, 1997. 448 с.
11. Мазиллов В.А., Слепко Ю.Н. Интеграция в психологии. *Социальный психолог*. 2017. Выпуск №1 (33). С. 67–75.
12. Мединцев В.А. Вопросы интеграции психологического знания в контексте системного описания культуры. *Системная психология и социология*. 2018. № 4 (28). С. 14–25.
13. Мединцев В.А. Модель культурного пространства лица. *Горизонты образования*. 2010. №2 (30). С. 75–83.
14. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Основы теоретической психологии. Москва: Инфра-М, 1998. 528 с.
15. Янчук В.А. Культурно-диалогическая метаперспектива интеграции психологии в условиях неопределенности и конструктивистского многообразия. *Методология и история психологии*. 2018. Вып. 1. С. 124–154.
16. Cleeremans A. The grand challenge for psychology: integrate and fire! *Frontiers in Psychology*, 22 April 2010. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2010.00012>.
17. Fekete T., van Leeuwen C. and Edelman S. System, Subsystem, Hive: Boundary Problems in Computational Theories of Consciousness. *Front. Psychol.* 2016. 7:1041. doi: 10.3389/fpsyg.2016.01041.
18. Lagache D. L'unité de la psychologie. *Psychologie expérimentale et psychologie clinique*. 2. ed. Paris : Presses univ. de France, 1988. 75 p.
19. Lucas B. Mazur, Meike Watzlawik. Debates about the Scientific Status of Psychology: Looking at the Bright Side. *Integrative Psychological and Behavioral Science*. Volume 50, Issue 4, December 2016. P. 555–567.
20. Pothos E.M., Busemeyer J.R. In search for a standard of rationality. *Frontiers in Psychology*. January 2014. Volume 5. Article 49. P. 1–3.

1.4. Логіка культури як парадигма інтеграції психологічного знання

1.4.1. Актуальні логіко-методологічні питання інтеграції психологічного знання

1.4.1.1. Проблема логічної форми інтеграційних дій та їх продукту

Перманентні труднощі інтеграції, яка визнається багатьма фахівцями наріжною проблемою науково-психологічного знання, пов'язані передусім з нечіткістю та суперечливістю уявлень про гадане об'єднання чи синтез його компонентів та аспектів, зокрема цілісних підходів (систем, орієнтацій). Тобто адекватна й продуктивна модель інтеграції має окреслити спосіб узгодження різних трактувань предмета та методу психології і водночас – сказати б, на «метаметодологічному» рівні – форму сполучення різних уявлень про сенс та шляхи інтеграційної діяльності. Важливими видаються питання про те, у яких *логічних діях* (операціях) має реалізуватися інтегративна діяльність, та про змістово-логічну *форму* єдності, цілісності (характер внутрішніх зв'язків) предмета, методу та бажаного продукту цієї діяльності. При цьому йдеться про науково-творчу діяльність, тобто про усвідомлювану (і водночас завжди спонтанну) логіку *творчості*, невід'ємну від її «поетики» та від етичної рефлексії. Але знов-таки – в якій саме спосіб мають поєднуватись у науковій діяльності ці три типи ціннісних орієнтацій – власне когнітивна, естетична та етична?

Нарешті, – що, можливо, найсуттєвіше – слід визначити шляхи розв'язання ключових *онтологічних* та *гносеологічних антиномій* психологічного (і загалом антропологічного) знання – способи «медіаційного опрацювання суперечливих змістів» (Г.О. Балл [2, с. 22]) самого психічного життя та знання про нього. Останнє, у свою чергу, вимагає, по-перше, вироблення принципової методологічної установки (ставлення) стосовно онтологічних та гносеологічних протиріч та відповідної стратегії роботи з ними; по-друге ж – чіткішого визначення характеру (типу) суперечностей між конкретними компонентами психологічного знання й урешті-решт – між його цілісними системами. У цьому плані треба погодитися з А.В. Юревичем: щоб визначити шляхи інтеграції, слід насамперед осмислити характер «розриву» («розколу», «схизми» – за визначеннями різних авторів).

При цьому зрозуміло, що інтеграційна діяльність має здійснюватися на декількох взаємопов'язаних **рівнях** – «внутрішньо-теоретичному», міжконцептуальному, міжпарадигмальному чи міждисциплінарному і, нарешті, на рівні взаємодії психології з іншими способами антропологічного пізнання та культурної діяльності. Стратегія розв'язання вищезгаданих питань, очевидно, буде особливою на кожному з цих рівнів; та водночас слід повсякчас мати на увазі їх взаємозумовленість, необхідність відображення одного в одному, що і є важливим виміром цілісності психологічного знання. На наш погляд, наріжним – але й найбільш проблематичним у плані перспектив інтеграції – постає наразі рівень взаємодії між різними підходами (парадигмами, орієнтаціями, системами). Саме на ньому переважно зосереджується наша розвідка.

1.4.1.2. Взаємовизначення когнітивного та соціально-комунікативного аспектів інтеграції наукового знання

Далі зазначимо, що, як слушно вказує О.В. Завгородня, будь-яка інтеграція являє собою взаємодію суб'єктів наукової діяльності [10, 4]. Оскільки ж інтеграційна активність одночасно спрямована на об'єкт теоретичної та практичної психологічної діяльності (людину як носія психіки), на її *продукт* (знання, вміння тощо) та на її *суб'єктів*, важливо, погоджуючись із А.В. Юревичем, виділити два невід'ємних аспекти інтеграції – когнітивний та соціальний. І, як зазначає низка дослідників, у постнекласичній раціональності дедалі більшої ваги набуває другий план. Отже, методологічна модель інтеграції має передусім бути соціальною (або *комунікативною*, за більш конкретним визначенням В.А. Мазилова [13]) – окреслювати засади та форми інтеграційного *спілкування* науковців, зокрема й автокомунікації.

По-друге ж, цей проєкт має визначити *форму взаємопокладання* когнітивно-логічного й соціально-комунікативного планів інтеграції – показати, яким чином спілкування суб'єктів наукової діяльності обумовлює логічні стосунки між різними знанневими об'єктами (підходами, теоріями, твердженнями тощо), і навпаки – у який спосіб логічні «перипетії» розвитку й взаємовідношень *продуктів* пізнання визначають характер взаємодії науковців. Саме таке взаємообернення (рос. «взаимооборачивание») цих планів стосунків – «спілкування людей як ідей та людей як ідей» – у філософській концепції В.С. Біблера визначається й докладно розкривається як сутність *діалогу*. Утім, останнє поняття, повсякчас уживане при обговоренні проблем інтеграції, часто постає декларативним загальником; невизначеними залишаються змістові орієнтири, стратегії та організаційні форми гаданої діалогічної взаємодії. Натомість важливо у цьому плані спертися на праці Г.О. Балла, у яких розлого розкривається сенс *діалогічних універсалій* соціальної взаємодії, зокрема інтеграційної комунікації науковців [1], та значною мірою намічено її стратегію. На нашу думку, співвіднесення його ідей з розробленим нами діалого-культурологічним підходом, ґрунтованим на новітній філософії діалогу, дає змогу чіткіше визначити зміст та форми інтеграційного діалогу у психологічній науці та практиці.

1.4.1.3. Двосідність предметно-онтологічного та методологічного планів інтеграції науково-психологічного знання

Так само методологічно значущим є виокремлення Баллом онтологічного та методологічного планів інтеграції, тобто проблеми цілісності *предмета* психології та її *методу*. Очевидно, саме уявлення про *цілісність* індивідуальної психіки є стимулом та загальною об'єктивною підставою (онтологічним підґрунтям) інтеграції психологічного знання. Підкреслимо також, що настановлення особи на цілісність або на інтеграцію, («оцільнення», рос. «оцельнение») свого буття – висловлюючись по-кантівськи, «регулятивна ідея» свого цілісного «Я» – у нормі стає в онтогенезі дедалі більш усвідомленою й усталеною, відтак суттєво визначаючи розвиток індивіда як *особистості*, суб'єкта власного життя. І паралель цьому – вірніше, спільну закономірність – знов-та-

ки можна вбачати у посиленні й рефлексивному поглибленні інтегративних тенденцій у психології наприкінці ХХ та на початку ХХІ ст. При цьому як суб'єкт психічного життя, так і колективний суб'єкт психологічного пізнання мірою зростання самоусвідомлення дедалі глибше осягають надскладний – неаддитивний, недиз'юнктивний та «надсистемний» – характер своєї цілісності й визначеності. Це знов-таки відповідає сутності *твору культури*.

Звичайно, загалом механізм взаємозв'язку між способом *існування* психіки та формами *знання про неї* вимагає докладнішого розгляду, який і буде почасти здійснений далі. Наразі ж зазначимо лише, що за трактування, яке тут намічено, цілісність психічного життя є невід'ємною від його усвідомлюваності, своєрідного рефлексивного «самозамикання» у цілісний образ чи концепт. Але це обернення на себе передбачає самовідсторонення, погляд на себе «очима розуму» іншого, завдяки чому психіка покладає й здійснює себе як *самовизначальний* феномен, «апарат» самодетермінації індивіда або, власне, особистості. Відповідником цього у науково-психологічному знанні є його прагнення до емансипації та покладання власних демаркаційних меж, об'єктивне зростання ролі методологічної рефлексії, загострення проблем *методу*.

Щодо останнього вкажемо, що єдність, системність методології психологічних досліджень, суттєво залежачи від цілісності їх предмета, водночас є до певної міри автономною від предметно-онтологічного плану, більш того – своєю чергою суттєво визначає його. Зокрема, покладене психологом-дослідником онтологічне «передвизначення» психіки, її місця в бутті людини й загалом у світі (про що згадувалося вище) вже втілює певний *спосіб* бачення буття – метод мислення у широкому розумінні. Саме з нього – принаймні, згідно з класичними методологічними настановленнями – у певний спосіб «виводяться» теоретичні та емпіричні стратегії певної наукової дисципліни. Утім, однією з труднощів реальної науки (зокрема й психології) і водночас рушієм її поступу завжди були розбіжності й «сперечання» між філософською та конкретно-науковою методологіями, а також між різними рівнями останньої.

Так чи інакше, будь-які зрушення у тлумаченні психіки як предмета наукового дослідження завжди стимулюють пошук нових способів її осягнення, які, природно, своєю чергою розкривають у ній суттєво нові грані. Важливо зазначити, що це динамічне взаємне «врівноважування» (кореляція) предмета та методу означає водночас їхній постійний «незбіг із собою» (вираз М.М. Бахтіна [4]) – внутрішню *суперечливість* дослідницьких настановлень як неодмінне тло будь-яких інтеграційних зусиль. У будь-якому разі осмислення конкретним дослідником стосунків між суттєво відмінними змістами та формами уявлень про психічне, притаманними різним «психологічним системам», виявляється зворотнім боком особистої рефлексії *внутрішніх* протиріч своєї діяльності (а отже, і обраної чи створюваної теоретичної системи, концепції тощо).

Відтак наукові ідеї, теорії, дослідницькі та практично-психологічні методи, на які спрямована інтеграційна діяльність науковця, мають постати для нього не просто зовнішніми об'єктами, але «інтеріоризованими» учасниками (квасисуб'єктами) його теоретико-методологічного мислення – «зустрітися» й спілкуватися як рівноправні й унікально-самостійні в його особистій думці та дослідницьких діях. Водночас, за слушним зауваженням М.С. Гусельцевої, сучасний дослідник має зберігати здатність

«позаперебування» (М.М. Бахтін) стосовно будь-якого способу бачення предмета, не ідентифікуючись (не «зливаючись» цілковито) навіть із власною, автентичною позицією. Саме в побудові й утриманні цієї складної установки (яка, природно, вимагає докладнішого розгляду) можна побачити сенс інтеграції як *внутрішньо-діалогічного* феномену, невіддільного від зовнішнього спілкування з науковим загалом та з іншими суб'єктами культури.

Щойно були сформульовані деякі загальні вимоги до логіко-методологічної моделі інтеграції психологічного знання та передумови розбудови такої моделі. У наступних підрозділах нашої розвідки ці попередні міркування будуть конкретизовані на основі аналізу тенденцій розвитку новітньої психології, й відтак буде докладніше обґрунтовано та окреслено *діалого-культурологічний підхід* до розв'язання ключових логіко-методологічних проблем інтеграції.

1.4.2. Новітня психологія в контексті поняття культури

1.4.2.1. Спів «психологій»: методологія аналізу

З огляду на вищевикладене, розвиток новітньої психології постає взаємодією більш чи менш розвинених культур психологічного дослідження, тобто відбувається за логікою існування та співбуття феноменів культури. Зазначимо, що остання тут тлумачиться, виходячи з філософської концепції Біблера, 1) як форма *самодетермінації* людини; 2) як *діалог* суб'єктів культури; 3) як покладання «світу вперше» («винахід» та відкриття буття); 4) як *царина творів*, в осередку яких здійснюються всі попередні визначення [5]. Осмислення в цьому контексті стосунків різних психологічних систем та теорій – зокрема «наскрізних» загальнометодологічних спорів та колізій, що найгостріше постали у період вищезгаданої відкритої кризи першої третини ХХ ст., – має ключове значення для побудови загальної моделі інтеграції. Це є тим більш актуальним, що головні з цих систем (у численних модифікаціях та відгалуженнях) і нині продуктивно «працюють» у науці. Уникання ж «глобальних» онтологічних та методологічних контроверз в останні десятиліття свідчить не про зникнення їх предмета, а скоріше, про втому від спроб «напростець» розв'язати найбільш фундаментальні проблеми психологічного пізнання. І хоча ця загальна проблематика поступово здрібніла й начебто «розчинилася» у більш часткових питаннях, але, на наш погляд, саме вона – безпосередньо чи неявно – визначала напрями розвитку новітньої психології. Наразі ж вимоги інтеграції поставили на час повернення цих проблем у світле поле свідомості наукового загалу.

Зокрема, аж ніяк не «знято» низку питань щодо *відношення психіки до непсихічного* – такі традиційно виокремлювані проблеми, як *психофізична* (психіка та фізична реальність), *психофізіологічна* (психічне та організм), *психогностична* (психіка та світ як предмет «відображення»), *«психопрактична»* (за М.Г. Ярошевським – психіка та поведінка чи діяльність), *психосоціальна* (психіка та соціум); до них наразі, на нашу думку, слід додати психоінформаційну (психіка та інформаційні системи). Те чи інше тлумачення цих відносин визначає зміст і форми психологічного пізнання, його

місце серед інших галузей людинознавства й загалом культури. Відтак найсуттєвіші розбіжності між вищезгаданими науково-психологічними культурами полягають саме у характері постановки та розв'язанні цих проблем, у переважному зосередженні на тій чи тій з них та, відповідно, на активній взаємодії з певними науками – фізичними, біологічними, соціально-гуманітарними, кібернетичними тощо.

При цьому зворотнім боком вищезгаданих колізій – ще однією фундаментальною (хоч і не завжди чітко окреслюваною) проблемою практично для всіх психологічних систем – постає відношення психічного *до самого себе*. Ці рефлексивні стосунки як надскладна специфічна властивість людського буття (яка лежить, зокрема, у підґрунті феноменів свідомості та особистості) наразі постає одним із провідних предметів наукового дослідження. Відтак психологічні підходи (системи) суттєво відрізняються тлумаченням як самого факту самовідношення, самопокладання психічного, так і його зв'язку з переліченими вище планами «зовнішніх» стосунків.

Очевидно також, що всі щойно перелічені плани відношень так чи інакше «замикаються» на стрижньову проблему *детермінації* психічного життя (невипадково поширеною є класифікація психологічних систем залежно від розв'язання цього питання, зокрема від визначення «локусу» детермінації [17]). Відтак кожна науково-психологічна культура у плані її «базового» самовизначення характеризується, з одного боку, акцентуванням певної з вищезгаданих проблем (або певної «зв'язки» декількох з них), з іншого – певною постановкою й розв'язанням проблеми *причинності* психічного життя – чітким визначенням його детермінант (що є провідним настановленням класичної, новочасної раціональності) або ж відкиданням чи переосмисленням самої ідеї причинності (у неklasичних та постнеklasичних системах). Суттєво також, що на тлі зіткнення й почергового домінування різних концепцій зовнішньої детермінації (фізичної, соціальної, біологічної, «технічно»-інформаційної...) протягом ХХ – початку ХХІ ст. посилюється інтенція до досягнення *внутрішньої*, власне психічної причинності, без уявлення про яку психологія, за слушним зауваженням В.А. Роменця, взагалі позбавляється сенсу [16]. Отже, ключовою проблемою (утім, не лише для психології, а й для людинознавства, для сучасної культури взагалі) постає співвідношення між різними типами зовнішніх детермінант, а надто – між зовнішньою детермінацією й *самодетермінаційною*, самовизначальною інтенцією та спроможністю людини.

Для осмислення протиріч між психологічними підходами важливо виокремити їхні «логічні осередки» (В.О. Роменець [16]), або логічні начала (Л.С. Виготський, В.С. Біблер; пор. також уявлення І. Лакатоса про «твердий осередок» дослідницької програми). В контексті нашого дослідницького завдання доцільно віднести до логічних осередків (начал) певного підходу (які, завважимо, не завжди формулюються з достатньою чіткістю і можуть функціонувати, за визначенням Н. Сміта, як «напівекспліцитні постулати» [17]; відтак їх реконструкція часом вимагає окремого методологічного аналізу):

1) загальні положення щодо відношення психіки до різних планів непсихічного та до самої себе, зокрема у плані локусу детермінації психічного життя (див. вище);

2) визначення психічного на основі певного філософсько-антропологічного бачення – «ідеї людини»;

3) ключову категорію (іноді – декілька категорій), через яку здійснюється пояснення психічних явищ;

4) визначення основного методу (методів) дослідження.

Необхідно досягнути парадокс неминучого *зіткнення* («сперечання») та *взаємопереходу, взаємопокладання* радикально різних онтологічних начал психіки і, відповідно, існуючих чи можливих її трактувань, методів (способів) її теоретичного та емпіричного дослідження. Це досягнення і означатиме розбудову «взаємодоповняльності», діалогу різних систем психологічного знання, про які нині говорять повсякчас, але здебільшого декларативно. Натомість з вищевикладеного можна завбачити, що *логіка* діалогу, як і логічний сенс висунутого Н. Бором принципу доповняльності, мають конкретно реалізуватися у психологічному пізнанні саме через логіку *трансдукції* (граничного взаємопереходу) та *парадоксу* – взаємовиведення протилежних тверджень.

При цьому, як зазначає В.С. Біблер, окреслена ситуація є парадоксальною ще в одному вимірі – як вияв тотожності-нетотожності (взаємопокладання й взаємоперечення) *буття й мислення (поняття) про буття* [5]. Психологічне пізнання чи не найвиразніше демонструє цю загально-гносеологічну колізію однакової значущості «протилежних глибоких істин» (Н. Бор) і незвідності реального буття до жодної з цих інтерпретацій. На наш погляд, для докладного дослідження цих відносин необхідними, разом з ідеями трансдукції та парадоксу, постають ще дві біблерівські ідеї – логіки початку (само-та взаємообґрунтування) різних способів розуміння та логіки їх діалогу (діалогіки). Отже, нагальним завданням є конкретна розробка цієї «групи логічних перетворень» (логіки діалогу – парадоксу – трансдукції – начала логіки) щодо провідних колізій психічного життя та його дослідження.

1.4.2.2. *Ідея культури як онтологічний та методологічний орієнтир новітньої психології*

Ключову роль категорії культури в людинознавстві, а надто в психології ХХ ст., слушно акцентує, зокрема, Д.О. Леонт'єв, вбачаючи сенс некласичного підходу у «розгляді... культурного контексту, розгляді людини не як речі з-поміж речей, а як укоріненої в світі культури, з яким вона взаємодіє та з якого себе будує. Гуманітарна, або некласична психологія розглядає особистість не як природний об'єкт, а як культурний, штучний об'єкт (див.: Мамардашвілі, 1994), як твір» [12, с. 24]. За думкою ж М.С. Гусельцевої, постнекласична форма раціональності, яка набуває дедалі більшого впливу у психології, ще виразніше центрована на феноменах культури [8].

На нашу думку, ця тенденція проявилася як у більш чи менш виразній «культуроорієнтованості» низки визначальних науково-психологічних напрямів та шкіл ХХ ст. (про що йтиметься нижче), так і в тому, що проблема *відношення* психічного життя до культури постала так само наріжною і для «природоцентричних» концепцій. Тобто всі значущі психологічні течії Новітньої доби або безпосередньо *визначали свій предмет* через ідею культури, або ж так чи інакше (часом «негативно») *визначалися щодо неї* на рівні методологічних засад.

Та, як відомо, саме актуалізація ідеї культури породила безліч її тлумачень, що не піддаються формальному узагальненню й, у свою чергу, перебувають одне з одним

у тих складних відносинах взаємозаперечення й взаємопокладання, про які йшлося дещо вище. Тож будь-яке сучасне трактування культури має експлікувати – власне, конкретно *вибудувати* – ці логічні відносини, при цьому сполучаючи ті смислові моменти цього поняття, що вже плідно «працюють» у психологічних (і, ширше, соціально-гуманітарних) концепціях та є перспективними для подальших досліджень. Це дозволило б закласти змістовно-методологічне підґрунтя цілісної, широкої й водночас логічно «ущільненої» *культуроорієнтованої парадигми* у психології, створення якої, на наше переконання, нині як ніколи на часі.

Складність такого інтеграційного осмислення ідеї культури в тому, що воно, являючи собою *одну* з концепцій культури як універсалії сучасного буття й мислення, водночас має намічати спосіб *сполучення*, змістового взаємопокладання найвагоміших тлумачень цього феномену. Саме на це свідомо спрямована вищезгадана *філософська логіка культури* В.С. Біблера, що фокусує найсуттєвіші здобутки і тенденції філософії та соціально-гуманітарних наук. Ми поділяємо його припущення, що ХХ–ХХІ ст. є добою переходу від новочасного, гносеологічного розуму до нового «розуму культури». І цей розум, як і саме буття в культурі, передусім має *діалогічний* характер, розгортаючи *діалог логік* як форму сперечання й неугальнюючого сполучення різних позицій, різних способів розуміння буття. Саме тому свідомо й послідовно розбудова такого діалогу в людинознавстві, зокрема в психології, є, на наш погляд, принциповим шляхом розв'язання окреслених вище логіко-методологічних труднощів.

Відтак основні психологічні підходи та їх стосунки можуть бути розглянуті у контексті взаємопов'язаних і водночас автономних *визначень* поняття культури в концепції Біблера:

– культура «є формою одночасного буття і *спілкування* людей різних – минулих, теперішніх і майбутніх – культур, форма діалогу та взаємопородження цих культур...» [5, с. 227–228];

– «культура – це форма *самодетермінації індивіда* у горизонті особистості, форма самодетермінації нашого життя, свідомості, мислення; тобто культура – це форма вільного рішення і перевірення власної долі...» [Там само];

– культура – „*світ уперше...*». Культура у своїх творах дозволяє нам, авторові та читачеві, ніби знову породжувати світ, буття предметів, людей, своє власне буття з площини полотна, хаосу барв, ритмів вірша, філософських начал, миттєвостей морального катарсису. Разом із цим у творах культури цей світ, що вперше твориться, з особливою безсумнівністю сприймається в його одвічній, незалежній від мене, абсолютній самобуттєвості, що лише схоплюється, важко вгадується, зупиняється на моєму полотні, у барві, в ритмі, в думці» [5, с. 230].

Ці грані поняття культури, за Біблером, сутнісно взаємопов'язані: „...Три визначення культури, її смислу в житті людини – все це збігається у фокусі *твору*. Твір – ось відповідь на питання: «Що означає бути в культурі, спілкуватися в культурі, самодетерминувати власну долю в напруженнях культури, породжувати в культурі світ уперше?»» [5, с. 231]. Тобто культура – це *сфера творів* і сутність «розуму культури» у тому, що „нескінченне, вічне буття розуміється так, «ніби» воно було... витвором культури». [5, с. 278]. Очевидно, парадоксальне двоєдине сприйняття буття – як одвічно-даного,

актуально-нескінченного і водночас як «лише можливого», що твориться тут і зараз за участі конкретної особи, – означає, з-поміж іншого, що остання виступає в двох «іпостасях» – *реципієнта та автора твору*. І в обох цих ролях – і як той, що досягає, відкриває вже існуючий світ-витвір, і як той, що його «винаходить»-породжує, – індивід за такого підходу постає *суб'єктом*, а не об'єктом культури. За трактуванням Біблера, *особистість* – це і є індивід, що визначає своє буття завдяки розумовому самовідстороненню, самотрансцендуванню в тексті твору: «Культура – це моє буття, мій духовний світ, відокремлений від мене, трансльований у твір» [5].

З цих визначень можна висувати уявлення про психіку як *автономний «апарат» чи функціональний орган самодетермінації індивіда у культуротвірній активності*; з цим збігається думка М.К. Мамардашвілі про людину як *твір, що творить себе* [14]. І таке тлумачення одразу знаходить сутнісні паралелі в історії новітньої психології. Першим у часі в цьому плані є проєкт «розуміючої», або описової, психології *В. Дільта*, окреслений ще напередодні ХХ ст. Адже, як відомо, ця дослідницька програма була – всупереч панівній природничо-орієнтованій «пояснювальній» парадигмі – налаштована на досягнення «свободи й творчості в душевному житті» [18, 266]. При цьому Дільтай, поряд із традиційними методами, наголосив на необхідності дослідження «предметних продуктів психічного життя. У мові, у міфах, у літературі та в мистецтві, в усіх історичних діяннях взагалі ми бачимо перед собою як би об'єктивоване психічне життя» [18]. Герменевтика Дільта розглядає будь-які «предметні продукти» й взагалі дії реальних суб'єктів історії як вияви «духу» – *тексти*, звернені до інших висловлення про внутрішнє життя суб'єктів. Саме як комунікативні феномени, прояви людського буття підлягають передусім тлумаченню, а не причинному поясненню. Отже, фактично Дільтай одним із перших обґрунтував думку про те, що методом наукового досягнення людини виступає особлива форма *спілкування* (суб'єкт висловлювання-твору – дослідник-інтерпретатор). М. Бахтін пізніше підсумував ці методологічні ідеї у відомих формулах: «Дослідження стає запитуванням і співбесідою, тобто діалогом...» [3, с. 346]; «Текст як єдина даність усіх гуманітарних наук» [3, с. 383]. Він вважав, що серед останніх може знайти своє місце і психологія, яка, на його думку, має «реконструювати», витлумачити будь-які людські дії саме як тексти.

Важливо, що Дільтай, протиставляючи в плані онтології психічного його *інтенціональність* (духовну, культурну спрямованість) біологічній причинності, на якій наголошувала природничо орієнтована психологія, а в плані методології – «описово-розчленувальні» методи апріорному конструюванню «пояснювальних» теорій на основі загальних «гіпотез», водночас вважав, що розуміюча та причиново-пояснювальна психології рівною мірою необхідні й мають в якійсь точці «зійтися», перейти одна в одну. Але, як і багато інших думок цього мислителя, ця ідея про *граничний взаємоперехід* логіки автономної ціннісно-сислової інтенціональності (зокрема, цілепокладання) і логіки причинної детермінації – а отже, і про діалогічну взаємодію відповідних способів дослідження – залишилася недостатньо розробленою. Відтак жорстке розмежування й конфлікт детерміністського та феноменологічно-описового чи телеологічного підходів фактично простежується впродовж усієї історії психологічного знання і, як уже зазначалося, залишається однією з головних перепон на шляху його інтеграції.

Поняття культури – зокрема, як форми самодетермінації людини – закономірно актуалізувалося в *персонологічних* дослідженнях, тобто у тих психологічних напрямках та концепціях, де концепт *особистості* достатньо чітко виокремлюється з-поміж інших категорій і розробляється як провідний (власне кажучи, як принцип інтеграції психічного буття). У такому широкому сенсі «культуроорієнтованими» постають уже теорія особистості В. Джемса та персонологія В. Штерна, значною мірою – гештальтизм (наприклад, М. Вертгаймер визначає центральне для гештальттеорії поняття поля через «тенденцію, що розвивається в напрямі до осмисленості, єдності, до того, щоб керувати ситуацією, виходячи з внутрішньої необхідності» [20, с. 90]).

Згодом, як відомо, ціла низка напрямів новітньої психології безпосередньо відправляється від ідей *самодетермінації*, самотворення, самоздійснення людини (вкорінених, втім, у європейській гуманітарній традиції від часів античності й до класичної філософії Нового часу, яка стала підґрунтям психології свідомості ХІХ ст.). Це передусім гуманістична та екзистенційно-феноменологічна орієнтації з їх численними розгалуженнями. При цьому, природно, не всі їх представники пов'язують самодетермінаційну природу людини з поняттям культури. У цьому плані більш чи менш виразна «культуроорієнтованість» притаманна концепціям Е. Фромма та інших представників гуманістичного психоаналізу, індивідуальній психології А. Адлера з її телеологізмом, що різко протиставляється причинним поясненням, та наголосом на творчому характері розвитку особи; деякі змістові моменти розуміння культури як чинника *особистісного* характеру буття індивіда можна віднайти в аналітичній психології К.Г. Юнга. Значною мірою це стосується й екзистенційно-феноменологічних теорій, що належать до традиції Л. Бінсвангера або В. Франкла; прикладом тут може бути концепція та психотерапевтична практика А. Ленгле, у якій творчий характер буття особистості безпосередньо пов'язується з її *діалогічним* устроєм та спрямованістю.

Нарешті, вищезгаданий сутнісний зв'язок самовизначальної природи людини з поняттям культури є стрижнем *культурно-історичної концепції Л.С. Виготського*, для якого, як відомо, розвиток людської психіки полягає саме в «усвідомленні й опануванні» власної поведінки й внутрішнього світу завдяки освоєнню (інтеріоризації) засобів загальнолюдської культури. Водночас його продуктивне трактування психогенезу як «окультурення» психічних функцій нині видається дещо жорстко-односпрямованим і може бути скориговане у контексті вищеокреслених ідей: 1) рівноправного (діалогічного) спілкування індивіда з культурою, його культуротвірної (а не лише репродуктивної) ролі; 2) трактування культурних феноменів (знарядь діяльності, мовленнєвих знаків) як творів, що виступають осередком взаємодії індивідуальної та всезагальної культури, а також топосами спілкування різних особистостей як авторів, реципієнтів та героїв творів. Гадаємо, саме в контексті трактування культури як діалогу культур (див. вище) і психіки як внутрішньо-ідеального, засадничого плану такого діалогічного спілкування набуває конкретного змісту натхненно окреслений Виготським ідеал життя як творчості та особистості як творця власного й навколишнього буття: «Життя розкривається як система творчості, постійного... творення нових форм поведінки... Кожна думка, кожен рух та переживання є прагненням до створення нової дійсності...» [6, с. 398].

Орієнтація на культуру, загалом штучно пригнічена в радянській психології 30–60-х рр. разом із традицією Виготського, почасти зберігалася в працях його учнів, а в межах власне діяльній парадигми відновилися в дослідженнях, що орієнтувалися на філософську концепцію культури Е.В. Ільєнкова (зокрема, праці В.В. Давидова та його послідовників; особливо важливими у цьому плані видаються їхні системні психолого-педагогічні розробки). У пострадянських країнах відбувається новий сплеск масової уваги психологів до поняття культури – і в плані його використання як універсального «пояснювального принципу», і як до наріжного предмета дослідження; до прикладу, діалого-культурологічні ідеї Бахтіна розвиваються у психологічних дослідженнях Л.М. Радзіховського, Т.В. Флоренської та її послідовників, в Україні ж – у відомій концепції вчинку та творчої діяльності В.А. Роменця.

З-поміж вітчизняних досліджень останніх десятиліть особливо продуктивним – з огляду на надзвичайну широту синтезу напрацювань світового людинознавства й водночас методологічну й логічну строгість – є *раціогуманістичний підхід* визначного науковця Г.О. Балла (див., зокрема, [2]). Визначаючи категорії культури та діалогу як провідні в сучасній психології, спираючись на останні нароби соціально-гуманітарних наук й водночас застосовуючи для впорядкування антропологічного знання методи природничо-математичного пізнання, Балл, на наш погляд, створив власну, вельми актуальну версію *логіки культури*. У співставленні, діалогічному сполученні (діалозі логік) з іншими потужними концепціями культури, зокрема з філософськими ідеями В.С. Біблера та його послідовників, раціогуманізм Г.О. Балла може постати продуктивним методологічним базисом інтегративної культуроорієнтованої парадигми в психології.

У плані обґрунтування та розбудови такої парадигми, виходячи з гіпотези *про універсальний інтеграційний потенціал ідеї культури* в її вищевказаному трактуванні, надалі спробуємо докладніше описати й проаналізувати деякі з провідних онтологічних та методологічних проблемних колізій новітнього психологічного знання. При цьому у логічному плані ми, як уже зазначалося, будемо орієнтуватися на експлікацію чи конструювання відношень *діалогу, трансдукції, взаємообґрунтування та парадоксу* між логічними осередками чи початками (див. підрозділ 1) найбільш значущих тлумачень предмета й метода психології.

1.4.2.3. Психологія як взаємодія психологічних культур: аналітична реконструкція та перспективне моделювання

Неспроможність сполучити «духовне» та «органічне» визначення психічного (і, відповідно, у плані методу дослідження – *інтроспекцію* та лабораторний природничо-науковий *експеримент*) стала причиною неуспіху першої (вундтівської) програми розвитку психологічної науки. Саме це спричинило появу вищевказаного альтернативного проекту описової психології Дільтая на противагу «пояснювальній», а відтак оформлення розколу психологічної науки на «об'єктивну» та «суб'єктивну», а згодом – усталення антитези природничо-наукової та гуманітарної орієнтацій. Подолання цього розриву донині залишається пріоритетним інтегративним завданням не лише психології, а й антропологічного знання в цілому.

Відтак провідною наприкінці XIX ст. постала *психофізіологічна проблема*, основні шляхи рішення якої – паралелізм, епіфеноменалізм, рівноправна взаємодія, нарешті, «односпрямована» детермінація психічного фізіологічним (або й навпаки) – не задовольняли більшість дослідників. З ретроспективного погляду можна сказати, що основним предметом пошуків психологів (здебільшого не до кінця відрефлексованим) був *спосіб узгодження* самодетермінації свідомості, її «самоспрямування» (слухно обстоюваного ідеалістичною традицією) з її фундованістю у фізіологічних процесах – сенсомоторних, мозкових тощо – та зі «зворотною» детермінацією поведінки свідомістю. Зайве казати, що адекватної загальної моделі *взаємодії* різних планів (способів) детермінації психічного немає й досі. Але на її створення, на нашу думку, свідомо чи стихійно «працювали» як природничо-орієнтовані, так і протиставлені їм гуманітарні підходи XX ст. Зокрема, своєрідними медіаторами (сполучними «одиницями») тут можуть постати такі поняття, згодом розроблені у різних системах, як *рефлекторна активність, потяг, установка, «чуттєва тканина» свідомості* тощо. Плідними також постали ідеї «психофізичної нейтральності» особистості чи, радше, особи (В. Штерн), «конгруентності» мозкових та психологічних структур тощо. Загалом же в контексті вищеокресленого поняття культури ці концептуальні наробки можуть стати основою для моделювання психічного життя як «дії культури на тіло» (Ж. Лакан) і водночас як участі тіла в актах свідомості (культурних актах «ідеації», користуючись категорією філософської антропології М. Шелера).

Водночас нездатність класичної психологічної парадигми XIX – початку XX ст. розв'язати, за висловом Л.С. Виготського, «питання про *психологічну* [не філософську і не фізіологічну! – С.К.] природу свідомості» [7] змусила основні течії «нової психології» уникати цієї категорії чи прямо заперечувати її необхідність. Отже, у плані висвітлення діалогічних механізмів розвитку й взаємодії наукових орієнтацій можна завбачити тут своєрідну «діалогіку» *відповіді-заперечення* – «зняття» або критики свідомості у її «класичному» розумінні. І давалася ця відповідь у декількох напрямках, що й породжувало категоріальні осередки нових психологічних систем:

1) ствердження обмеженої, вторинної ролі суб'єктивно-усвідомлюваних процесів у психічному житті й, натомість, первинності *несвідомого* (психоаналітична орієнтація);

2) відмова від дослідження «чистого психічного» (ототожнюваного зі свідомістю) як нібито непіддатного безпосередньому «об'єктивному» (зовнішньому) спостереженню; відтак у якості головного предмета психології затверджуються зовнішні феномени – *поведінка*, зокрема як система *рефлекторно-реактивних дій* (радикальний біхевіоризм, школа Павлова, рефлексологія); *предметна діяльність* (радянська психологія); *спілкування* (французька соціологічна школа, інтеракціонізм тощо);

3) висування у центр дослідження (генералізація) феноменів, які до цього розглядалися як *компоненти* чи аспекти свідомості, – *мотиву* (Фрейд, Левін), *образу* (гештальтизм), *мислення* (вюрцбурзька школа, згодом генетична епістемологія), *переживання* (екзистенційні та феноменологічні напрями, які, втім, і надалі використовували категорію свідомості, оновлюючи її зміст) тощо;

4) заміна свідомості у ролі універсально-інтегративного та пояснювального поняття іншою «метапсихічною» категорією – *особистості, смислу* (персоналізм, дещо

згодом – екзистенційна орієнтація), дещо пізніше – *установки* (школа Узнадзе), *інформаційних процесів* (когнітивізм) тощо.

Очевидно, протилежність різних перелічених визначень психічного як поняттю свідомості, так і одне одному може мати різний зміст та логічний статус і вимагає щоразу окремого аналізу. В одних випадках їх «спір» відбувається у межах психічного, в інших – втілює відношення психіки до зовнішніх аспектів людського буття (останні, однак, дедалі виразніше тлумачаться як такі, що «інтеріоризуються», репрезентуються у внутрішньому світі й, з іншого боку самі виступають втіленням-«екстеріоризацією» психічних актів). Нарешті, поняття, що постали власне у психології, можуть протиставлятися загальноантропологічним категоріям, найбільш послідовно розробленим у філософії, загалом же спільним для всіх сфер життя й культури. Відтак до розвитку та взаємодії психологічних систем, теорій тощо долучаються ті чи інші людинознавчі або й природничі науки – біологічні, фізичні, соціально-гуманітарні, кібернетичні, логіко-математичні, філософські. Тобто ключовим чинником існування новітньої психології є діалог різних культур антропологічного (а також і природничого) знання, що постійно відбувається на її полі і також має бути реконструйований.

Як відомо, практично кожна з названих вище психологічних орієнтацій (систем) надалі продуктивно розвивалася, породивши численні відгалуження. Однак при цьому наперед в емпіричній історії науки спершу вийшло їх беззастережне «відштовхування» від психології свідомості та взаємне заперечення, жорстке відокремлення. Проблема ж *взаємопокладання* згаданих логічних осередків поставала спорадично й спонтанно (принаймні до останніх десятиліть); натомість нині інтегративні тенденції та необхідність осмислення «навали» емпіричного матеріалу ставлять на час *свідому й послідовну* логічну «проробку» цих відношень. Кожне з них, як уже зазначалося, вимагає окремого розгляду у плані можливості побудови *трансдуктивного переходу, парадоксального взаємообґрунтування, діалогічного спору-сполучення* вищезгаданих радикально відмінних «начал», а отже – головних визначень та постулатів відповідних підходів та теорій.

У вимірі «діалогіки» це моделювання означає виявлення того, яким чином ці унікально-відмінні способи (культури) розуміння психіки покладають та розвивають свої смисли завдяки конкретній *взаємній зверненості*, трансляції та сприйняттю – запитуючи, відповідаючи, заперечуючи, уточнюючи, «продовжуючи» одне одного (у дусі відомого вислову М. Бахтіна: «Смислами я називаю відповіді на запитання» [2]). У цьому плані слід реконструювати «діалогічний контекст» постановня й розгортання тієї чи іншої орієнтації, визначаючи, на яке (і, головно, на «чиє») питання «відповідає» та чи та категорія, положення тощо; яке твердження і в який спосіб вона піддає сумніву, заперечує, у чомусь підтримує, розвиває тощо; від якого опонента чи «симпатика» очікує на відповідь; якими діалогічними імпульсами породжуються нові запитання до себе, що ініціюють і скеровують думку дослідника. Отже, найважливіше з'ясувати, яким чином ця зверненість до реального зовнішнього й, відповідно, ідеального (усталеного у свідомості) співрозмовника – загалом же до багатьох контрагентів – зумовлює логіку *іманентного* (на загальний зовнішній погляд, а часом і для самосвідомості – «монологічного») розгортання певного підходу, теорії тощо. Відтак логіка

теоретичного мислення та його емпіричної перевірки, тобто обґрунтування й виводу, постає дійсно *діалогікою* взаємодії різних способів розуміння. З іншого боку, цей підхід передбачає тлумачення стосунків між різними типами комунікативних інтенцій та, відповідно, формами висловлень (ствердження, заперечення, запитання, відповідь тощо) як *логічних* відношень, що, природно, виходять за межі традиційної логіки.

Нагадаємо, що, згідно з гіпотезою, сформульованою у попередньому підрозділі, цей гносеологічний план діалогічних стосунків фундований «онто-логікою» самого психічного життя як *внутрішнього діалогу* – спілкування рівноправних, до певної міри автономних «начал»-квазісуб'єктів. Різні варіанти такого уявлення про психіку частково розвивалися в психоаналітичних теоріях, гуманістичній та екзистенційній психології, певною мірою – у когнітивістиці; пор. також деякі розробки у пострадянській психології на теренах Росії та України, концепцію «діалогічного self» Г. Херманса тощо. Розроблюваний нами діалогокультурологічний підхід безпосередньо зосереджується на дослідженні цих інтрапсихічних стосунків у їх взаємопокладанні з зовнішньою комунікацією індивіда. Відтак діалогічний принцип поширюється на взаємини дослідника з досліджуваними особами; утім, практична психологія вже досить давно прагне реалізувати відповідний принцип М.М. Бахтіна: «Дослідження стає діалогом, бесідою...» [3].

Стосовно ж тлумачення відношень різних підходів як їхньої *трансдукції* (граничного переходу), методологічний аналіз має віднайти ту змістову точку розвитку конкретного дослідження, де засадниче для даного підходу твердження (скажімо: «Психіка – цариця *мотивації*») може зберегти свої пояснювальні можливості щодо певного феномену лише за рахунок суттєвого переосмислення самого поняття (у даному прикладі – категорії мотиву). Наприклад, виявляється, що певні поведінкові акти – *вчинки* – постають «вмотивованими», тільки якщо під мотивом розуміється не просто той чи інший потяг, чи зовнішній стимул, але надситуативне ціннісно-смісловне настановлення. Воно, однак, не може бути помислене без носія-суб'єкта, що спонукає трактувати мотивацію через призму категорії *особистості*. Остання відтак потребує у цьому контексті спеціальної розробки, постаючи новим всезагальним атрибутом-набором психічного життя. Цей новий «локус» чи домінанта бачення психіки вимагає «перевищення» не лише поняття мотиву, але й інших провідних психологічних категорій, змінює їхні ієрархічно-змістові зв'язки.

При цьому уявлення про психіку як царину *особистісної* активності – як відомо, реально розгорнуте у низці підходів, починаючи з персоналізму В. Штерна, – природно, актуалізує існуючі концепції особистості (і не лише психологічні), які можуть суттєво суперечити одна одній. Відтак поняття особистості, виступаючи пояснювальним принципом, водночас проблематизується, постає *предметом* пояснення. Запитання ж: «Як можлива (як здійснюється) особистість?» – що ставиться й має бути розв'язане саме як *психологічне* – вимагає залучення нових пояснювальних атрибутивних категорій. У ролі останніх можуть виступити (і почасти дійсно виступали у новітній психології) поняття світогляду, ставлення, мислення чи пізнання, «самості», самоактуалізації, спілкування, творчої (культурної) активності тощо. Однією з можливостей тут є реципрокна («зворотна») універсалізація того ж таки поняття мотиву: особистість

формується й здійснюється передусім у *мотивуванні* (у найширшому сенсі) поведінки й діяльності особи.

Наведений приклад, природно, намічає лише дуже загальну схему трансдуктивних стосунків між онтологічними та гносеологічними психологічними агентами. У реальній історії психології здійснено чи намічено «виходи» від мотиву як універсального «начала психіки» до понять свідомості, несвідомого, переживання, мислення, смислу... Реконструкція та «проекування» логіки цих відносин є, на нашу думку, пріоритетним методологічним завданням сучасної науки. Водночас на прикладі вищесказаного стає зрозумілим зв'язок граничного переходу з іншими «логічними перетвореннями», виокремленими Біблером, – із *взаємним обґрунтуванням* (покладанням) різних онтологій та логік, з їх діалогічним *запитом* та *відгуком* одне до одного. А саме, на запитання про начало того чи іншого феномена (про його вихідний принцип-«закон» і водночас про феноменологічний початок, що втілює цей принцип) «відповідає» інший феномен-принцип. І *відповідь* тут, на нашу думку, є не простою метафорою, оскільки йдеться водночас про реальне спілкування наукових ідей та особистостей.

У контексті сказаного продовжимо стислий аналіз взаємин провідних підходів новітньої психології. Як уже зазначалося, втрата категорією свідомості ролі «провідного поняття» і відчуття логіко-теоретичного вакууму («очікування ідеї-господаря», за влучною метафорою Виготського [4]) спонукали до висування на роль засадничих тих категорій, що до цього розглядалися як часткові або взагалі не психологічні. Саме на цих засадах практично одночасно виникають і проявляють «експансійні» тенденції такі орієнтації у психології, як *психоаналітична*, *геіштальтиська* (із близькою до неї в деяких аспектах «теорією поля» К. Левіна) та *поведінкова* у її американському та континентальних варіантах – рефлексології, реактології тощо. Вагомими напрямками також постали *вюрцбургська школа* досліджень мислення та *персоналізм*, який, не будучи достатньо організаційно оформленим, відіграв, однак, велику роль у становленні феноменологічної та гуманістично-екзистенційної психології.

Очевидно, предметно-проблемний зміст та методологія наукової психології донині великою мірою визначаються взаємодією (зіткненням, узгодженням тощо) цих підходів та їхніх модифікацій. Відтак важливо з сучасних позицій визначити їх логічні осередки й надалі цілісно змодельовати логіку їхніх стосунків. Щодо *психоаналізу* передусім важливо те, що він прямо й гостро протиставив себе попереднім психологічним течіям, затверджуючи несвідоме психічне у тій самій функції головного суб'єкта (рушія) внутрішнього життя, якою раніше наділялася свідомість. Відтак психічні феномени здобували статус об'єктивно існуючих незалежно від їх сприйняття самим суб'єктом і даних не так внутрішньому, як зовнішньому спостереженню (зокрема, як симптоми у дослідженнях психічних розладів). Це було однією з можливих відповідей на нагальну потребу психології в «об'єктивному методі» (Л.С. Виготський). При цьому психоаналітична «критика свідомості» як такої, що неминуче викривляє та приховує справжні мотиви і настановлення індивіда, остаточно підривала значущість традиційної інтроспекції. Натомість вельми продуктивним було затвердження й розбудова особливої форми спілкування (психотерапевт – пацієнт) як нового дослідницького методу, який фактично протиставлявся лабораторним експериментам та спосте-

реженням за «піддослідними». Так само плідним у методологічному плані був акцент на аналізі висловлень і творів (передусім мовленнєвих) та сновидінь як особливих «нарративів», що своєрідним чином реалізувало вищезгадане Дільтаєвське настановлення на герменевтику «продуктів духу» і знайшло послідовний розвиток, зокрема, в аналітичній психології К.-Г. Юнга.

Водночас прагнення звести природу й зміст несвідомого (а відтак і психіки в цілому) до біологічних категорій інстинкту чи потягу і у підсумку до фізіологічних механізмів зближує класичний фрейдизм із біхевіоризмом та іншими версіями психології поведінки. Однак психоаналітична та поведінкова орієнтації, як відомо, роблять основний наголос на різних пояснювальних принципах (типах детермінізму) – біологічному та соціальному. Не аналізуючи тут зміст цього протиставлення, можна наразі констатувати безплідність як беззастережного взаємозаперечення цих підходів, так і подальших спроб узгодити їх в еkleктичних поняттях на зразок «біо-соціо». Так само обмеженими постали й теорії «двох факторів», що не розкривали їх глибинної взаємозалежності. При цьому важливу стимулюючу роль зіграла первинна психоаналітична модель внутрішньої боротьби біологічних інстинктів та соціальних настановлень (протистояння «Воно» та «супер-Его») і ролі «Я» як медіатора чи «модератора» цих зіткнень. У різних варіантах неопсихоаналізу, зокрема в Его-психології, інстанція «Я» набуває більшої ваги та змістовності. Це вело до думки, що значущість різних детермінант, зовнішніх щодо свідомості, та характер їх співвідношення й взаємодії можуть бути вірно осягнені лише у контексті розробки поняття про внутрішню (власне психологічну або ж особистісну) детермінацію, зокрема, про медіаційну роль. Як відомо, саме на самодетермінаційній природі людського буття зробив наголос персоналізм (В. Штерн, Е. Шпрангер тощо), а згодом – екзистенційно-гуманістична психологія.

Натомість роль психоаналізу у цьому плані є амбівалентною: вперше зосередивши увагу науки на психіці як царині *мотивації* (тобто якраз на внутрішній, іманентній причинності), він водночас звів останню до біологічних чинників, відповідно недооцінюючи свідомі чи неусвідомлювані *ціннісно-сміслові* (культурні) регулятиви внутрішнього життя та поведінки. Загалом же антитетика свідомого й несвідомого, принципове ствердження та прискіпливе дослідження конфліктності психічного життя й поведінки індивіда є вагомим відкриттям класичного психоаналізу. Це потенційно відкривало шлях розвитку уявлень про полісуб'єктність, діалогічність внутрішнього життя, які незабаром виникли у філософії, а з середини ХХ ст. почали проникати й у психологію. Згодом неопсихоаналітичні течії переходять від надмірного акцентування агонічного аспекту взаємодії свідомих та несвідомих психічних явищ до пошуку механізмів їх *взаємопокладання*, продуктивної взаємодії. Не зупиняючись тут на цій проблематиці, зазначимо, що «діада» свідомого й несвідомого залишається однією з провідних для психології і потребує нині нового змістово-логічного розгортання. Зокрема, це важливо для осягнення творчої природи психіки, зокрема мислення як провідної сили її формування та функціонування.

Ще один варіант протистояння старій психології свідомості являла собою *біхевіористська* орієнтація, яка, за висловом одного з її засновників Дж.Б. Уотсона, відмовилася від думки про те, що «психічний стан можна зробити об'єктом спостереження» і

що взагалі «реальність психіки відкрита для експериментального дослідження». Відтак біхевіоризм «замінив потік свідомості потоком активності» [19, с. 24] – передусім рецепції та зовнішніх (поведінкових) актів. Таким чином, цілком нове трактування предмета психології було наслідком заперечення старого методу – тієї-таки інтроспекції. Первинна ж пояснювальна схема (принцип) $S \rightarrow R$, неодноразово й слушно критикована за механістичність та однобічний детермінізм, постає водночас цілком адекватною практичному спрямуванню біхевіоризму на контроль та програмування людської поведінки. Водночас, як відомо, дуже швидко виявилася непродуктивність (власне, неможливість) вилучення за дужки цієї схеми «чистої психіки», принаймні як опосередкувальної ланки між членами класичної схеми. Відтак, як відомо, подальші трансформації поведінкової психології пов'язані з «реабілітацією» власне психологічних категорій і проблематики, зі спробами наповнити їх новим змістом і врешті-решт – з усвідомленням «єдності свідомості та діяльності» (С.Л. Рубінштейн).

Таким чином, виявилася хибною первинна альтернатива-«ультиматум» біхевіористів – або введення в психологію поняття поведінки як наріжного її предмета, або розвиток науки про поведінку як самостійної непсихологічної дисципліни. Насправді, як наразі зрозуміло, психологія може розвиватись лише *виходячи за межі* «чисто психічного» – включаючи в свій предмет *зовнішню*, фізичну активність як екстеріоризацію психіки і водночас досліджуючи ці дії (поведінку й діяльність) саме як «навантажені», насичені ідеально-психічним. Саме цей мотив у свій спосіб – відштовхуючись від антропологічних ідей Маркса – розвиватиме згодом діяльнісна парадигма радянської психології. Розвиток «онто-логічних» (реальних та теоретично-ідеалізованих) відносин *психіки* (свідомості) та дії полягав, з одного боку, у розбудові поняття психічної (внутрішньої) дії чи діяльності, з іншого – у трактуванні життєдіяльності як «зовнішньо-психічного» феномену. Очевидно, у підсумку реальним предметом дослідження постає взаємозумовленість, граничний взаємоперехід (трансдукція), взаємна проекція (постійна інтеріоризація та екстеріоризація) *фізичного (організмічного)* та психічного як відносно автономних – таких, що мають власну логіку та динаміку й водночас неможливі одне без одного – сторін чи квазісуб'єктів людського буття.

Суттєвим поштовхом для психології було також висування біхевіоризмом у якості пояснювального принципу уявлення про *реактивну* природу психіки та поведінки на противагу властивому ідеалістичним течіям постулату самоактивності «індивідуального духу». Адже психологія попередньої доби дійсно ігнорувала положення, яке на той час уже затвердилося у біологічних науках: активність живої істоти (зокрема психічна) виникає й розвивається загалом як *відповідь* на «виклики» середовища. Відмінність людини від тваринного світу у цьому плані полягає, очевидно, у зростанні ролі *соціальних* стимулів та в дедалі більшій здатності свідомо змінювати, регулювати саме стимулююче предметне й людське оточення. Звідси окреслюється як продуктивність, так і межі застосування у психології запозичених з біології принципів адаптації та гомеостазу (гармонійної рівноваги між організмом і середовищем) та перспективність сучасних концепцій розвитку неврівноважених систем, зокрема для пояснення надситуативної (власне, *творчої*) активності людини. Найсуттєвішим же є те, що «реакція»-відповідь людини на зовнішні стимули так чи інакше включає активне відтво-

рення (розуміння й оцінку) *ситуації співбуття* «Я» та світу і являє, своєю чергою, акт ідеального та матеріального перетворення цієї ситуації. У цій двоєдності (парадоксальній взаємозумовленості) реактивності та активності – і на інтрапсихічному, і на поведінковому рівнях – можна завбачити один з проявів *діалогічної* природи людського буття. У контексті ж логіки культури (див. вище) цей подвійний сенс психічної та зовнішньої активності можна трактувати як одночасність, двоєдність *породження та сприйняття твору*.

Нарешті, виокремлюючи логічний осередок *гештальтизму*, передусім зазначимо, що універсалізація категорії образу презентує психічне життя як своєрідну структуру структур – «цілих, поведінка яких не детермінується поведінкою індивідуальних елементів, з яких вони складаються, але де самі часткові процеси детерміновані внутрішньою природою цілого» (М. Вертгаймер [19, 87]). Наведене твердження, на нашу думку, виявляє, що категорія образу-гештальту, начебто заступивши «надто загальну» ідею свідомості, імпліцитно обернулася її новим змістовим визначенням. Адже саме *свідомість* – і то не лише як усталена «картина», а й як суб'єкт її творення – найяскравіше втілює принцип «ціле визначає частини». Важливо також, що цей принцип, полемічно загострений проти атомізму асоціаністської та структуралістської психології ХІХ ст. (а почасти й біхевіористів), застосовується гештальтизмом не лише у дослідженні перцептів, образів сприйняття та уяви, але й щодо ідеально-мисленневих об'єктів. При цьому і ті, й ті постають – принаймні за задумом – як *динамічні* й водночас як окремішні, чітко окреслені, на відміну від «потоквої», нерозчленованої цілісності станів свідомості за Джемсом.

Таким чином, по-новому загострилося не лише давнє питання про «субстанційність» та/чи процесуальність психічного життя, а й антиномія його *континуальності* й *дискретності*. У методологічному плані продуктивним для конкретизації цих колізій було застосування у гештальтпсихології феноменологічного методу Brentano й Husserl, а також фізичних аналогій, на яких побудована близька до гештальтизму левінівська концепція «поля у даний момент». Водночас у підсумку можна погодитися з М.Г. Ярошевським [22] у тому, що гештальтпсихологія неправомірно ізолювала образ як самовизначальну «істину психічного» від *дійового* плану психіки, акцентованого біхевіористами, та *мотиваційного* (головний предмет психоаналізу й почасти – концепції Левіна). Натомість згодом різні психологічні напрями прагнули окреслити логіку взаємопокладання образу та дії, зокрема, досліджуючи дієву природу перцепту (його породження сенсомоторними актами) та, навпаки, роль образу як орієнтовно-мотиваційної основи поведінкових актів. Так само невід'ємний зв'язок «гештальту» та мотивації надалі виявлявся у дослідженнях сугестивно-спонукальної та орієнтувальної ролі найбільш значущих та стійких образів, а також впливу «детермінуючої тенденції» (термін вюрцбурзької школи на позначення мети, мотиву) на побудову образів сприйняття, уяви та пам'яті.

Зазначимо також, що розкриття гештальтпсихологією деяких суттєвих рис продуктивного *мислення* не виправдовує беззастережного перенесення на нього законів перцептивного «гештальту»; у цьому плані більш плідним виявилось чітке розмежування інтелектуальних та чуттєвих феноменів, здійснене передусім *вюрцбурзькою школою*.

Не зупиняючись тут докладно на її значущості, можна лише зауважити, що саме цей теоретичний та експериментальний напрям у психології «реабілітував» мислення й загалом когнітивний аспект психічного життя, великою мірою знехтуваний науковцями після занепаду філософської психології. Саме мислення висувається вюрцбургцями у якості провідного психологічного феномену й поняття, завдяки якому, за словами О. Кюльпе, «відкрився шлях до внутрішнього світу» [19]. Ця школа, не ставши, на відміну від згаданих вище, цілісною потужною орієнтацією, дала, однак, поштовх появі таких значних напрямів, як генетична епістемологія Ж. Піаже (для якого мислення постає не «однією зі структур» психіки, а її всепроникливим *інтегративним, конститутивним* началом [12]), а згодом – когнітивістика. Нині засаднича роль інтелекту у формуванні й функціонуванні психіки й особистості є практично загально визнаною; однак донині не створено задовільної концепції інтегративної ролі мислення у внутрішньому житті та поведінці індивіда. Відтак надзвичайно важливим є моделювання «трансдуктивних», діалогічних, парадоксальних та взаємо породжувальних відносин мислення зі *свідомістю, особистістю*, мотиваційною та емоційно-оцінювальною сферами психіки, загально-психологічними функціями (здібностями) тощо.

Нарешті, важливо згадати ще один напрям у психології першої третини ХХ ст. – дослідження, базовані на *соціологічних концепціях* «французької школи» (Е. Дюркгейм, Л. Леві-Брюль), Ч. Кулі та Дж.Г. Міда. Саме тут вперше окреслився ще один перспективний змістовий центр психіки та її досліджень – категорія *спілкування*, передусім знаково-символічного. Обстоюючи суспільну детермінацію психічного, «соціологи», однак, не зводили її до прямого біхевіористського зумовлення. Досліджуючи впливи на формування індивіда «колективних уявлень» та настановлень соціальної групи чи суспільства, представники цього напрямку, як і психоаналізу, впритул підходили до ідеї відображення зовнішніх комунікацій у змістовій будові індивідуальної психіки – про спілкування й взаємний вплив у ній різних «Я» (квазісуб'єктів, інстанцій). Ці ідеї розвивалися у першій третині ХХ ст. паралельно з *філософськими* концепціями внутрішньої діалогічності людської свідомості (М. Бубер, Ф. Розенцвейг, М. Бахтін, Г. Марсель тощо), які почали впливати на психологію пізніше. Так чи так, «комунікативний поворот» у розумінні соціальності людського буття становив певну врівноважуючу альтернативу тій парадигмі, яка одночасно розвивалася в Радянському Союзі та зводила цю соціальність передусім до *матеріальної предметно-перетворювальної діяльності* (Марксове *Tätigkeit*). Отже, «спілкування – діяльність» – ще одна психологічна діада чи «вісь напруження», яка явно чи імпліцитно визначала подальший розвиток науки й наразі вимагає більш чіткого логіко-методологічного осмислення.

Нарешті, необхідно зупинитися на *персонологічному* напрямі, що заново легітимізував у науковому дискурсі й поставив у центр психічного життя категорію *особистості*, яка віддавна відігравала засадничу роль у філософії людини й за своєю «рівнопотужною» всезагальністю претендувала на роль замітника старої категорії свідомості. Персоналізм В. Штерна та інших близьких йому, але організаційно не об'єднаних науковців, прагнучи наповнити філософське поняття особистості власне науковим змістом, конкретно досліджуючи її наріжну роль як інтегративної *самодетермінаційної* «інстанції» чи властивості індивіда. Це відкривало шлях трактуванню особистості

як суб'єкта культури, яке набуває поширення у сучасній психології. На персоналізм 10–30-х рр. безпосередньо спиралися екзистенційна й гуманістична психологія, що формувалися напередодні та після Другої світової війни, і власне психологія культури. На нашу думку, побудова сучасної цілісної моделі психічного життя як взаємовизначення всіх його «частково-всезагальних» граней (начал), про які йшлося у попередньому аналізі, потребує осмислення їх «замикання» на особистість. Саме в ній і через неї всі відносини психічних феноменів один з одним, з фізичною та духовною реальністю набувають *осмисленості* й онтологічної значущості, утворюючи цілісний унікально-індивідуальний спосіб буття. Таким чином, психологія свідомості, реактивності, мотивації, поведінки та діяльності, мислення, спілкування і решта існуючих та можливих «психологій» мають так чи інакше проектуватися, зосереджуватися у психологію особистості й знов «випромінюватися» з неї.

Природно, тут лише намічено загальну логіку, проблемно-змістові осередки та напрями аналізу взаємовизначення, взаємопереходу, сполучення різних автономних атрибутів психічного життя й, відповідно, виокремлено деякі точки діалогічної взаємодії альтернативних психологічних систем, орієнтованих на ці атрибути. Власне, розвиток новітньої психології реально визначався саме прагненням (переважно стихійним) і труднощами осягнення цих стосунків між цілісними онтологіями та логіками у таких інтегративних поняттях та твердженнях, які не нівелювали б унікальність та продуктивність цих підходів. Ще раз наголосимо, що, на наш погляд, це інтегративне осмислення можливе за умови рефлексивної, послідовної орієнтації науковців на діалогічне спілкування щодо всезагальних проблем предмета та методу психологічного пізнання. При цьому наріжним механізмом сучасного пізнання видається взаємне стимулювання, «синергія» трьох планів діалогічних стосунків: 1) міжіндивідуального чи міжгрупового спілкування психологів, до якого залучаються й носії інших культур розуміння психічного; 2) їх діалогу з досліджуваними особами та 3) внутрішнього спілкування-спору дослідника з собою як адекватної форми науково-творчого мислення.

1.4.3. Форма процесу та продукту інтеграційного діалогу науково-психологічних культур

З викладеного вище випливає, що за інтегративної орієнтації психологічного дослідження його продукти, результати мають так чи інакше втілювати сам *процес* (а не лише узагальнений підсумок») діалогічної взаємодії науковця зі своїм предметом, з іншими суб'єктами культури та з собою. Однак це втілення вимагає особливих форм, які, вочевидь, відрізнятимуться від традиційно-академічних жанрів наукового дискурсу, але не за рахунок систематичності, логічності викладу тощо. Настановлення на культуру в цьому плані означає орієнтацію на форму *твору*, яка, втім, більш чи менш усвідомлено керує породженням будь-якого наукового тексту. Але, по-перше, важливо, щоб ця (дещо умовно кажучи, естетична) інтенція на створення *цілісного поняття-образу* набула свідомого й усталеного характеру. По-друге ж, вона має поширитися не лише на тексти, але й на всю діяльність психолога як процес взаємодії та спілкування з досліджуваними особами та іншими суб'єктами психологічного пізнан-

ня (ними можуть бути не лише фахівці, але й усі потенційні носії ідей щодо предмета дослідження). Тобто вся сукупність дій дослідника має становити певну динамічну, незавершувану ціннісно-сміслову цілісність завдяки відстороненому самоспогляданню й інтенсивному самовідображенню, «фокусуванню» не лише у мовленні, але й у певних інтегруючих діях-учинках. Утім, цей особливий аспект психологічної діяльності (насамперед практичної), де відтворювально-естетичний план рефлексії та дій виявляється невіддільним від учинкового, *етичного* настановлення на *перетворення* ситуації співбуття з іншим та з собою, вимагає окремої розвідки.

У плані ж інтегративного відображення психологічної діяльності у свідомості та у висловленнях (текстах) дослідника інтенція на твір може бути конкретизована завдяки ідеям Г.О. Балла. Вважаючи головним способом інтеграції саме діалогічну взаємодію, він розробив загальну логічну модель наукового діалогу, маючи на меті передусім забезпечення його продуктивності. У контексті проблеми *форми інтегративного знання* важливим видається виокремлення Баллом трьох різних типів «узгодженого підсумку» діалогу у конкретній ситуації розбіжності, спору різних наукових позицій [1].

Перший з цих варіантів узгодження – прийняття всіма опонентами позиції одного з учасників діалогу, тоді як ідеї решти відкидаються або у той чи той спосіб включаються в цю позицію. Цей підсумок, як зазначає сам Балл, з логічної точки зору є доволі тривіальним, проте важливий психологічно і продуктивний, особливо, коли розбіжності виявляються не дуже суттєвими. Зауважимо лише, що вищезгадане «включення» ідей одна в одну може мати різний логічний сенс і форму й відтак вартує окремої розвідки. Загалом же при зіткненні психологічних підходів, ґрунтованих на суттєво відмінних *всезагальних* засадах, перехід на позицію опонента відбувається рідко.

Відтак Балл розглядає другий варіант узгодження – «діалектичний синтез ідей», або «компонентів, кожен з яких має витoki у думках одного з учасників діалогу» [1, с. 190]. Очевидно, це гранично узагальнене формулювання дозволяє вважати за «компоненти» як *поняття* (чи їх еквіваленти – визначення), так і будь-які *судження*, запитання тощо. Отже, між ними мають утворитися певні логічні зв'язки (дедуктивні, індуктивні тощо), підсумкова ж думка постає як своєрідний «мега-умовивід» з усіх ідей, що визнані значущими, продуктивними. Саме такий синтез у дусі Гегеля, – якого, звичайно, дуже важко досягти – Балл вважає найоптимальнішим варіантом. І, як уже зазначалося, нові продуктивні теорії часто являють собою таке більш чи менш рефлексивне поєднання компонентів, вилучених із різних систем, тобто з первинного змістово-логічного контексту. Однак для психологічного знання як цілого набуває граничної ваги питання: чи можливий (і якщо так, то в якій конкретній формі) системний синтез не стосовно окремих суджень чи концептів, а саме щодо цілісних систем знання, а надто таких, що суперечать одна одній на рівні засад? І чи означатиме ця єдність гегелівське «зняття» цих підходів у єдиній системі, тобто їх *зникнення* як автономно «діючих» інтенцій? На це питання Г.О. Балл остаточної відповіді не дав; принаймні можна припустити, що у цьому контексті саме поняття синтезу (зокрема «системного», про який ідеться в його працях) вимагає нового осмислення. Утім, і сама категорія системності у її традиційному вигляді постає проблематичною щодо психічного життя та його дослідження, якщо спитати: чи є власне системою «система систем» (а не «підсистем»), як визначав психіку Г.С. Костюк?

У цьому контексті особливо значущим видається третій варіант узгодженого підсумку діалогу за Баллом: якщо несуперечливий синтез найбільш продуктивних інтенцій різних учасників виявляється неможливим (через брак знань, логічної культури або – sic! – внаслідок «парадоксальних властивостей самого предмета дослідження»), тоді замість цілісного опису об'єкта діалогу слід намагатися побудувати «метаопис» самої проблемної ситуації, що виникла у спілкуванні [1, с. 192]. І цей опис, за думкою Балла, може бути даний у двох планах: по-перше, як окреслення проблеми, тобто досягненого знання з незнанням включно – із визначенням незрозумілого у предметі (В.С. Біблер зазначав, що поняття як таке втілює саме «обізнане незнання» про свій предмет як «проблематичний», ніколи не осягнений до останку). І по-друге, це може бути моделлю самого перебігу (сказати б, «драми») взаємодії різних особистих позицій – їх спору, часткового узгодження, взаємного стимулювання тощо.

На наш погляд, ця ідея метаопису має ключове значення не лише для ситуації спілкування науковців (безпосереднього чи опосередкованого – скажімо, через тексти), але й для будь-якого наукового дослідження. А саме, якщо послідовно трактувати останнє як комунікативний феномен (див. вище), то така рефлексивна «метамодель» процесу (події) спілкування є необхідною всезагальною формою викладення його ходу й результатів, а не просто вимушеною процедурою в разі недосяжності більш «простих» та сталих узагальнених результатів. Ці решта варіантів за такого погляду постають частковими, граничними випадками, «проміжними зупинками» у ході всезагально-спільного та неперервного пізнавального «незавершеного діалогу у великому часі» (М. Бахтін). Причому в такому описі рух думки та діяльності дослідника має бути переданий як таке спілкування з іншими, що водночас є діалогом-спором із собою як іншим – низкою запитань до себе, відповідей, «самозаперечень» тощо, які й становлять сутність будь-якого мислення.

Два ж вищезгаданих плани «метаопису» – розкриття логічної структури проблеми (динамічного устрою поняття) та «драматичний опис» спілкування осіб (особистих ідей) – є, на наш погляд, не альтернативними можливостями, а однаково необхідними гранями єдиної логіко-методологічної рефлексії. Отже, суттєвим є питання про спосіб їх поєднання – про форму («жанр») наукового висловлення-твору, який був би динамічним образом «спілкування ідей як людей та людей як ідей», при цьому чітко фіксуючи всі його «проміжні» результати. Це питання вимагає окремих досліджень, тим більш, що заздалегідь точно змодельовати цю форму неможливо й недоцільно – вона має створюватися в реальних перипетіях інтеграційного діалогу. Та принаймні можна передбачити, що тут необхідне поєднання певних художньо-зображальних засобів та композиційних форм (пор. діалог у драмі та белетристиці) із строгими алгоритмами міркування – «виведення» та розвитку понять, взірці якого можна завбачити у наукових, а надто у філософських текстах.

Так чи так, вищезгадане моделювання видається наразі необхідним способом інтеграційної рефлексії, що реконструювала та проектувала б увесь процес науково-психологічного пізнання як цілісну комунікативно-творчу подію. У цьому й втілюватиметься налаштованість наукового мислення, дискурсу, тексту на регулятивну ідею твору культури, тобто на буття й пізнання як діалог культур, на необхідний зв'язок кожного психологічного дослідження з універсумом наукових та культурних текстів і дій.

Література

1. Балл Г.О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах). Житомир: ПП «Рута», Вид.-во «Волинь», 2006. 232 с.
2. Балл Г.О. Раціогуманістична орієнтація в методології людинознавства: наукове видання. Київ: Видавництво ПП «СКД», 2017. 300 с.
3. Бахтин М.М. Автор и герой: к философским основам гуманитарных наук. СПб.: Азбука, 2000. 336 с.
4. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. М., «Худ. литература», 1972. 363 с.
5. Библер В.С. На гранях логики культуры. М.: Рус. феном. общ., 1975. 440 с.
6. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М.: Педагогика-Пресс, 1996. 536 с.
7. Выготский Л.С. Психология развития как феномен культуры. М.: Издательство «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. 512 с.
8. Гусельцева М.С. Проблема изучения психики как междисциплинарного феномена: культурно-аналитический подход. *Методология и история психологии*. 2009. Том 4. Выпуск 1. С. 166–179.
9. Завгородня О.В. Проблема особистості: інтегративно-екзистенційне трактування // Особистість у розвитку: психологічна теорія і практика: монографія / за ред. С.Д. Максименка, В.Л. Зливкова, С.Б. Кузікової. Книга 1. Суми: Вид-во СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2015. 430 с. С. 84–106.
10. Завгородня О.В. Розробка інструментальних можливостей інтегративно-екзистенційного підходу // Теоретичні дослідження у психології: Збірник статей. Том 5 // Впор. В.О. Медінцев. Х.: Монограф, 2018. С. 113–124.
11. История зарубежной психологии: 30–60-е годы XX века. Тексты. М., Изд-во Моск. университета, 1986. 344 с.
12. Леонтьев Д.А. Неклассический вектор в современной психологии. *Постнеклассическая психология*. 2005. № 1. С. 24–42.
13. Мазилев В.А. Методологические проблемы психологии в начале XXI века / В.А. Мазилев // Психологический журнал. № 1 (январь). 2006. С. 37–53.
14. Мамардашвили М.К. Сознание и цивилизация: Выступления и доклады. СПб.: Издательская группа «Лениздат», «Команда А», 2014. 384 с.
15. К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. Издание второе. Т. 42. М.: Издательство политической литературы, 1974. 446 с.
16. Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ ст.: Навч. посібник. Київ: Либідь, 1998. 992 с.
17. Смит Н. Психология. Современные системы. СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. 543 с.
18. Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. Хрестоматія: Навч. посібник. Київ: Ваклер, 1996. 428 с.
19. Хрестоматія по історії психології. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. 296 с.
20. Читанка з історії філософії: Кн. 6: Зарубіжна філософія ХХ ст. Київ: Фірма «Довіра», 1993. 239 с.
21. Юревич А.В. Психология и методология. М.: Институт психологии РАН, 2005. 312 с.
22. Ярошевский М.Г. Психология в XX столетии. Теоретические проблемы развития психологической науки / Ярошевский М.Г. – М.: Политиздат, 1974. 447 с.

Частина 2.

ІНТЕГРАТИВНИЙ ПІДХІД ДО ВИСВІТЛЕННЯ АКТУАЛЬНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ

2.1. Ідентичність особистості: інтегративний підхід

– *Ти хто?*

– *Я?... Я, пані, й сама вже не знаю... – ледь зникла Аліса. – Знаю хіба, ким була сьогодні зранку, але відтоді я, по-моєму, кілька разів мінялася.*

(Л. Керрол «Аліса в країні чудес», 1865)

Вступ. Вплив на свідомість людини інтенсивного потоку інформації створює проблему для організації пізнавального індивідуального досвіду особистості у сьогоденні, як результат – її «Я-образ» змінюється щоразу, коли навколишній інформаційний простір утворює конструкти проблем і загроз, що, своєю чергою, зумовлює переосмислення зовнішньої реальності, у цьому контексті особливого значення набуває осмислення поняття особистісної ідентичності не в світлі її розрізнених аспектів, а базуючись на принципі компліментарності, тобто взаємодоповнюваності та мультиваріативного впливу на функціонування людини у динамічному мінливому світі. Ідентичність – це складний феномен, «багатошарова» психічна реальність, що включає різні рівні свідомості, індивідуальні та колективні, онтогенетичні і соціогенетичні основи. Феномен ідентичності виникає в рамках глобальної проблематики існування самої людини. У сучасному суспільстві структура «Я» його індивідів набуває найбільшої когнітивної складності у порівнянні з будь-якою історичною епохою. Відповідно, питання про становлення ідентичності та можливі шляхи подолання її кризи також набувають значної складності. Ідентичність – це широка концепція, що включає в себе всі якості особистісних сполучень, обумовлена великим масивом біологічних, психологічних, соціальних і культурних факторів. Можна сказати, що сформувався окремий науковий напрям – психологія ідентичності особистості.

Теоретико-емпіричними дослідженнями доведено, що розвиток особистісної ідентичності є психосоціальним завданням протягом усього життя людини (Е. Еріксон) [21], починаючи від раннього віку (R. Fivush, W. Zaman) [33] і завершуючи старістю (M. Pasupathi, E. Mansour, J.R. Brubaker) [42]. Ключовим при цьому є розвиток або формування ідентичності. У визначенні даного поняття ми базуємось на моделі D.P. McAdams, згідно з якою ідентичність – це суб'єктивна, сконструйована й еволюціонуюча історія того, як людина стала тією, якою вона є зараз. Це історія інтегрує минуле, теперішнє і майбутнє, створюючи відчуття неперервності особистості у просторі і у часі [41]. Очевидно, що власне у визначенні ідентичності є її інтегративний характер, оскільки саме інтеграція лежить в основі становлення ідентичності.

Інтегративну природу ідентичності неможливо розглядати поза концепцією раціо-гуманізму Г.О. Балла [1], система принципів раціо-гуманізму охоплює: а) принципи раціо-гуманістичного світогляду (а саме: принципи взаємодії індивідуального чи групового суб'єкта зі світом; принципи взаємодії суб'єкта з іншими суб'єктами; принципи гуманістично зорієнтованої соціальної поведінки у сучасному світі); б) принципи раціо-гуманістичної методології людинознавства (а саме: загальні засади вказаної методології; засади обрання засобів людинознавчої наукової діяльності; основи використання і вдосконалювання категорійно-поняттєвого апарату людинознавства). Аналізуючи раціо-гуманістичний підхід Г.О. Балла, О.В. Завгородня [9] наголошує на необхідності сполучення ціннісно-мотиваційних та інструментальних властивостей діючого суб'єкта, оскільки навіть найвищі інструментальні (когнітивні й вольові) якості людей не забезпечать реалізації добра за недостатнього рівня ціннісно-мотиваційної складової, як і високі моральні якості, коли бракує інструментальних.

Як же людина знає, що вона попри зміни зовнішності, роботи і друзів залишається незмінною? Це питання є фундаментальним для багатьох філософських шкіл. Зокрема, ще Дж. Локк стверджував, що здатність запам'ятовувати минуле дає людині відчуття наступності. Детермінованість знань почуттями і досвідом – одне з ключових гносеологічних положень Дж. Локка. Найважливішим інструментом пізнання філософ називав спостереження. Звернене до конкретних чуттєво сприйнятих предметів, воно характеризує їх раціональне сприйняття і викликає роздуми над ними. Відправною точкою пізнання істини служить поділ знання на три види: 1) інтуїтивне, яке не потребує аргументації за допомогою додаткових ідей («два більше одного»); 2) демонстративне, що припускає використання додаткових ідей (міркування, доказ); 3) сенситивне, чуттєве (про окремі речі), засноване на чуттєвому сприйнятті. Дослідники особистості стверджують, що створення життєвої історії служить для вирішення проблеми ідентичності насамперед. Історія життя – це вибіркова автобіографічна розповідь, яка формулює те, як важливі події нашого життя формуються та формують наше світосприймання та сприйняття себе. З точки зору D.P. McAdams [40], історія життя – це внутрішнє сюжетне уявне уявлення, яке люди переносять із собою від ситуації до ситуації; інші дослідники запропонували щось подібне до певної схеми, яка дозволяє людям будувати епізоди історії життя навколо важливих життєвих періодів, дуже значущих подій та періодичних тем чи проблем (S. Bluck, T. Habermas) [26]. Це уявлення може змінюватися з часом, оскільки життя людини розгортається у просторі та в часі. Відповідно, для запам'ятовування своєї історії, а отже й становлення ідентичності, вагому роль відіграє автобіографічна пам'ять. Деякі дослідники до автобіографічної пам'яті відносять лише значні спогади (наприклад, про щасливі чи травматичні події) або лише життєві наративи, втім автобіографії або життєві історії (D.P. McAdams [41]) не містять лише важливих подій. Події не є окремими, але мають структуру та значення в контексті всього життя шляхом їх включення до більш цілісної життєвої історії.

Загалом можна виділити три популярних підходи до вивчення ідентичності: наративний, трансперсональний та інтегративний. Представники наративного підходу (К. Джерджен, Р. Харрі, Д. Макадамс, А. Гідденс, Р. Херманс, Т. Сарбін) пропонують розглядати ідентичність як свого роду історію, розповідь, яке визначається контек-

стом взаємодії, що характеризується певним сюжетом, персонажами, головною темою. Основне значення в постструктуралізмі набуває мінливість особистості в різних соціальних контекстах і взаємодіях.

У трансперсональному напрямку (С. Гроф, А. Мінделл, К. Юнг) увага дослідників звернена до глибинних шарів психіки, проникнення в які пов'язано з розширенням самототожності й ідентичності. З цієї точки зору переживання безпосереднього «Я» можуть стосуватися архетипових образів (К. Юнг), перинатального та трансперсонального рівнів психіки (С. Гроф), вторинних процесів, що знаходяться за межами звичної ідентичності і формують різні симптоми як сигнали протиборства різних ідентичностей (А. Мінделл).

Інтегративний підхід до вивчення ідентичності представлений К. Уїлбером і В.В. Козловим. Він передбачає врахування різноманітних точок зору, пов'язаних із усіма перерахованими підходами, виходячи з постульованого інтегративною методологією принципу багатовимірності істини. В «Я» присутні і особистісні, і соціальні, і глибинні аспекти, при цьому жоден із них не може розглядатися як домінуючий, всі однаково мають право на існування.

Інтеграція наукових знань щодо ідентичності особистості

Необхідність інтегративного підходу до сучасних досліджень ідентичності зумовлена усвідомленим прагненням науковців і практиків до інтеграції різних, мультидисциплінарних напрацювань у даній галузі.

Трансформація психологічного знання в умовах інформаційного суспільства зумовлює безперервні якісні і кількісні зміни, що впливають на вибір тем дослідження і їх організацію, методи та рівні аналізу, що, своєю чергою, ускладнює формування повного концептуального і формалізованого опису «метапсихології» та висуває на передній план динаміку розвитку психологічного знання.

Згідно з І. Гарбером [7], об'єктом вивчення на першому, нижчому рівні метапсихології є метасистемний перехід від повсякденної мови до психологічних термінів і понять (meta – words – analysis), що описується формулою: «управління повсякденною мовою = психологічні терміни і поняття». Другий рівень метапсихології утворює збір сирих даних окремого дослідження (meta – terms – analysis): «управління поняттями = дані». Подання і аналіз сирих даних одиничного психологічного дослідження (meta – data – analysis), що розуміються як суб'єктивний процес, котрий не зводиться ні до якого набору математичних правил і прийомів та органічно вписується в змістовну тканину психологічного дослідження, описуються формулою «управління даними = проаналізовані дані» і знаходяться на третьому рівні метапсихології. Четвертий рівень метапсихології представляє інтерпретація проаналізованих даних одиничного психологічного дослідження (meta – data – interpretation), описувана формулою: «управління проаналізованими даними = інтерпретація». П'ятий рівень присвячений аналізу даних, зібраних у серії однорідних незалежних психологічних досліджень, об'єднаних подібною тематикою, засобами мета-аналізу (meta – investigation – analysis): «управління даними серії незалежних досліджень = систематичний огляд». У найбільш загальному вигляді мета-аналіз можна визначити як метод асиміляції, узагальнення та інтеграції результатів безлічі досліджень. Хоча мета-аналіз часто обговорюється як

кількісний статистичний метод, більш адекватним бачиться розгляд його як методу дослідження, який передбачає систематичне вивчення літературних джерел, ретельне формулювання гіпотез, розробку критеріїв включення/виключення досліджень з метааналізу, переструктурування і статистичний синтез результатів досліджень та відповідних розмірів ефектів, пошук опосередкованих змінних і відповідне оформлення висновків [2].

Застосування метааналізу означає перехід до метааналітичного мислення. Отже, на перших п'яти рівнях основним інструментом метапсихологічних досліджень є (з застереженнями щодо якісних оцінок) статистичний метод. Шостий рівень метапсихології (meta – systematic review – analysis) відповідає створенню психологічних теорій «середнього» рівня засобами формального і, головним чином, неформального метааналітичного мислення та записується у вигляді умовної формули: «управління систематичними оглядами = теорія». На сьомому рівні вивчаються методи інтеграції родин однорідних за тематикою психологічних теорій «середнього» рівня (meta – theory – analysis) за допомогою кліометричного аналізу (П. Міл, Д. Фауст) сімейств однорідних по тематиці теорій «середнього» рівня, запропонованих виходячи з різних, часто суперечливих, концепцій: «управління теоріями середнього рівня = метатеорія». Восьмий, вищий на даний момент рівень метапсихології представляє meta – meta-theory – analysis: «управління метатеорій = метапсихології». На ньому об'єктом вивчення стають предмет і метод психології, загальнопсихологічні теорії.

В широкому сенсі використання інтегративного підходу в психології спрямовано на позитивну динаміку процесів саморозкриття, саморуху, саморозвитку в континуумі часу та простору. Інтегративний підхід дозволяє вивчати ідентичність як єдиний цілісний феномен, активний простір, схильний до самовдосконалення, здатний наповнювати реальність змістом, ставленням і переживаннями. Наше дослідження ідентичності ми базували на визначенні інтегративної психології як системи концепцій, методів і технік, використання яких забезпечує більшу інтегральність особистості і меншу роздробленість у свідомості, діяльності та поведінці; інтегративна психологія акцентує на тому, що людина – істота цілісна, самостійна, здатна до саморегуляції і розвитку.

Ідентичність і споріднені з нею слова мають довгу історію як технічні терміни Західної філософії – від стародавніх греків до сучасної аналітичної філософії. Вони використовуються для звернення до вічних філософських проблем постійності серед очевидних змін, а також єдності серед очевидної різноманітності. Дослідження ідентичності як тотожності міститься ще в діалектиці Платона, а подальший розвиток – у численних філософських дослідженнях постійності і мінливості, Я і не-Я у працях Г. Лейбніца, Дж. Локка, І. Фіхте, Ф. Шеллінга, Гегеля, В. Соловйова. У сучасному суспільстві структура Я його індивідів набуває найбільшої когнітивної складності порівняно з будь-якою історичною епохою. Відповідно, питання про становлення ідентичності та можливі шляхи її переформатування також набувають значної складності. Оскільки, чим більше Я-образів, тим складніше зберегти саму ідентичність, усвідомлення належності кожного зі своїх Я-образів до єдиного комплексу «Я» [10].

Початок психологічних досліджень ідентичності пов'язують з ім'ям американського психолога У. Джемса, який у 1890 р. у праці «Принципи психології» визначив

уявлення про Самість як про послідовність і несуперечність особистості. У. Джемс показав, що людина думає про себе в двох аспектах – особистісному (I), де створюється особистісна самототожність, і соціальному (Me), де формується різноманіття соціальних Я індивіда. Ці дві площини – сторони одного цілісного утворення (self). У. Джемс виділив базові характеристики ідентичності: континуальність, творче начало і неперервність при постійній мінливості. Зазначимо, що психоаналітичні традиції досить опосередковано пов'язані з дослідженням феномену автентичності, оскільки цілі психоаналізу часто далекі від самореалізації. Більш того, безпосередній і неконтрольований прояв внутрішньої природи людини (інстинктів) у контексті теорії З. Фрейда визначається як психопатологія і призводить до руйнування психіки [20].

Першою психологічною теорією, яка виникла на основі психоаналізу З. Фрейда і яку дійсно можна віднести до концепції автентичності особистості, М. Рагуліна вважає аналітичну психологію К.Г. Юнга. Зокрема, у працях К.Г. Юнга автентичність тісно пов'язана з архетипом Тіні людини, а також із поняттям персоналізації, при цьому Тінь уособлює автономну частину особистості, яка складається з особистісних і колективних психічних установок, які не можуть бути прийнятими особистістю через несумісність зі свідомим уявленням про себе, втім, задля гармонійного розвитку людини тіньові установки мають бути інтегровані у цілісну структуру особистості [16]. Одним з основних понять у К.Г. Юнга виступає «індивідуація». Цим терміном він позначав процес особистісного розвитку, що передчає встановлення зв'язків між Его і Самістю, тобто між свідомим і несвідомим. Тобто індивідуація – це процес розвитку цілісності шляхом інтеграції різноманітних частин психіки. Завдання психоаналізу якраз і полягає в тому, щоб інтегрувати свідоме і несвідоме в людині та зробити її цілісною. З точки зору концепції автентичності К.Г. Юнг стверджує, що для того, аби бути собою, бути справжньою, людина повинна усвідомлювати всі елементи і явища власного психічного життя (бажання, думки, почуття, відчуття тощо) [20]. Ототожнюючи ідентичність та автентичність, Е. Еріксон стверджував, що про почуття ідентичності свідчать три ознаки: відчуття внутрішньої тотожності та інтегрованості в часі: дії в минулому та очікування від майбутнього переживаються як такі, що пов'язані із самістю сьогодення; відчуття внутрішньої тотожності та інтегрованості в просторі: людина сприймає себе всюди та завжди як цілісність, а всі свої дії розглядає не як випадкові, а як такі, що внутрішньо обумовлені; ідентичність переживається серед інших, що є соціально значущими, взаємостосунки та ролі допомагають підтримати та розвинути почуття інтегрованої в часі особистості [21]. Ототожнення феноменів «автентичності» та «ідентичності» властиве й для представників символічного інтеракціонізму. В рамках даної концепції Дж. Мід виділив усвідомлювану та неусвідомлювану ідентичність. Перша – базується на неусвідомлено прийнятих нормах та звичках, що поступають від соціальної групи, до якої належить особа. Друга – пов'язана із розвитком когнітивних процесів та появою рефлексії, коли людина починає аналізувати себе як особистість та власну поведінку [10].

У контексті постмодернізму розглядає ідентичність російський філософ І. Довгальова. На її думку, ідентичність – це послідовність психічного життя людини, її самототожність із певним визнанням зразком, що виникає в соціальних інтеракціях як різний

вияв особистості. Ідентичність відображає не лише усвідомлювані, але і нерелексивні, нераціональні механізми самовизначення. Можливість зміни ідентичності пов'язана з адаптаційною практикою, з використанням захисних механізмів і стратегій. І. Довгальова стверджує, що у мінливому світі принципово неможлива стабільна соціальна ідентичність. «Криза ідентичності», відмирання старих і становлення нових ідентичностей супроводжують соціум, що трансформується, і є нормальним станом індивідів, які змушені змінювати свої цінності та настановлення в просторі «Я – ми – вони» [8].

Натепер вважається, що люди по-різному застосовують релевантну до ідентичності інформацію, відповідно, М.Д. Verzonsky виокремив три стилі ідентичності: інформаційний, нормативний, дифузний [25].

Інформаційний стиль передбачає готовність людини аналізувати усі можливі варіанти розв'язання певної проблеми і лише після цього приймати рішення. Особа з інформаційним стилем ідентичності є самодисциплінованою, відповідальною і цілеспрямованою, характеризується вираженою рефлексивністю, скептицизмом, зацікавленістю у самопізнанні. Цей стиль пов'язаний із когнітивною складністю, проблемно-орієнтованим копінгом, відкритістю до змін, комплексним підходом до прийняття рішень, персональною ефективністю, статусом досягненої ідентичності чи її мораторієм.

Нормативний стиль означає залежність людини від соціальних очікувань та очікувань значущих інших, при прийнятті рішень особа із нормативним стилем ідентичності керується зовнішніми оцінками, а не власними переконаннями, вона високо дисциплінована, відповідальна, однак всі свої прагнення співвідносить із референтною групою, яка, своєю чергою, зумовлює самооцінку та самосприйняття людини із нормативним стилем ідентичності. Характеризується передвизначеним статусом ідентичності, низькою толерантністю до невизначеності, потребою в чіткому структуруванні оточуючого світу й прагненням до захисту власних усталених поглядів на світ і себе в цьому світі зокрема.

Дифузний/унікаючий стиль характеризується тенденцією до прокрастинації, відкладання прийняття рішення та цілковиту ситуативність поведінки. Люди з цим стилем ідентичності намагаються уникати розв'язання проблем та відчувають дискомфорт при необхідності робити вибір, на їх поведінку значною мірою впливають оточуючі, рівень відповідальності та самодисциплінованості при цьому невисокий, оскільки всю відповідальність за свої вчинки такі особи перекладають на інших. Цей стиль ідентичності пов'язаний із зовнішнім локусом контролю, низьким самоконтролем, статусом дифузної ідентичності.

Полімодальність ідентичності сучасної людини

Ідентичність як нарратив. Нарративний підхід до ідентичності, дослідження так званої «нарративної ідентичності», а також використання нарративного аналізу і методу нарративного інтерв'ю останнім часом набувають все більшої популярності у соціальній психології. Нарративна ідентичність – це особистісна ідентичність, яка формується при прочитанні свого життя в світлі творів культурного середовища, які виступають посередниками цього процесу, при цьому читання є діяльністю, що опосередковує

текст і життя людини в цілому. Вважається, що автором концепту нарративної ідентичності є П. Рікер. На думку Рікера, тенденція західної філософії до досягнення прозорості «Я», розпочата рефлексивною філософією Декарта і фактично продовжена І. Кантом, повинна бути доповнена вивченням сутності самого розуміння. Концепція нарративної ідентичності П. Рікера, представлена в книзі «Сам як інший» [17], де особистість, що розглядається як персонаж оповідання, не є чітко виділеною реальністю власного досвіду, вона причетна до динамічної ідентичності, властивої розказаній історії. Подібну ідентичність персонажа, яку створює оповідання, П. Рікер називає оповідною або нарративною ідентичністю, а також особистісною ідентичністю, що розглядається в її тривалості та динаміці, і вважає її характеристикою та вирішенням проблеми часового виміру як «Я», так і самої дії. Така оповідна, або нарративна, ідентичність особистості, на думку П. Рікера, коливається між тотожністю і самістю.

Зазначимо, що П. Рікер не перший, хто досліджував нарративний вимір особистісної ідентичності, у цьому контексті треба відзначити канадського філософа Ч. Тейлора, який з позицій комунітаризму критикував лібералізм і притаманну йому теорію індивіда, підкреслюючи соціальну зумовленість особистості; американського філософа А. Макінтайра, яким представлено історичні наративи розвитку етики, при цьому моральні, етичні проблеми можуть бути вирішені у більш широких межах культурних або релігійних традицій, які містять основні питання, що стосуються змісту і мети індивідуального та соціального життя людини, а також американського філософа Р. Рорті, згідно з яким істина не відкривається, а створюється у процесі письма або говоріння; однак позиція П. Рікера відрізняється від згаданих мислителів принаймні в трьох аспектах. По-перше, він вписує її в подвійну апоретику – особистісної ідентичності та припису авторства актам; по-друге, він базується на власній теорії наративності і по-третє, він розглядає наратив у контексті теорії суб'єктивності так званої філософії першої особи.

Стосовно ж діалектики самості і тотожності, то для опису існування «Я» в модусі самості П. Рікер вводить поняття «Я-сам», де термін «сам» виступає гарантом проти редукації до замкнутості в собі. При цьому французький мислитель вважає, що шлях через об'єктивацію є найкоротшим від «Я» до «Я-сам». Під тотожністю він розуміє перманентність незмінної субстанції, на яку не впливає час, і вважає, що подібна самототожність властива характеру або генетичній формулі індивіда, тоді як під самістю людини він має на увазі її відкрити до змін ідентичність. Таку ідентичність, яку людина будує сама, завдяки вірності справі або тим чи іншим нормам, ідеалам, моделям, пов'язану із зобов'язаннями перед іншими людьми і перед самою собою, П. Рікер називає емблематичним модусом ідентичності та позначає концептом «самість». Тобто дотримання обіцянки свідчить про збереження «самості», яка характеризує суб'єкта як учасника своїх слів і дій, відповідального за свої справи та вчинки, тобто як адекватну і моральну особистість [17].

При описі герменевтичної феноменології особистості П. Рікер виділяє чотири основні проблеми: мову, діяльність, розповідь, етичне життя; їм відповідають чотири аспекти осягнення особистості, а саме: людина, яка говорить (мовець), той, що вступає в інтерсуб'єктивне спілкування з іншими людьми за допомогою мови (подібну

здатність П. Рікер називає вищою із наданих людині усіх можливостей, оскільки слово завжди передує дії); людина, яка діє і відчуває вплив; людина, яка розповідає про себе і тим самим позначає себе в часі, що сприяє набуттю неї оповідної ідентичності; людина відповідальна – суб'єкт власних дій, автор своїх вчинків. Ідентичність, згідно із П. Рікер, виникає на стику власне інтерсуб'єктивності й організованої в системі соціальності. Французький філософ визначає шлях ідентичності від ідентифікації чого-небудь взагалі, визнаного іншим, через ідентифікацію «когось», при розриві з концепцією світу як уявлення і далі через перехід від «когось» до «я-сам», тобто людини, яка усвідомлює себе в контексті власних здібностей. Особистісна ідентичність, що включає в себе особисті здібності, яку П. Рікер позначає терміном «визнання-посвідчення», зумовлює рух всієї мережі відносин людини з іншими, тобто за П. Рікером, набуття особистісної ідентичності варто аналізувати лише у контексті соціальних взаємин, міжособистісних стосунків з іншими. Досвід має нарративну організацію, нарратив конститує фундаментальну характеристику досвіду – його часовість, досвід, своєю чергою, стає умовою часовості оповіді, по суті – час стає часом людини тією мірою, якою він нарративно артикульований, а нарратив набуває свого власного значення лише тоді, коли він окреслює особливості часового досвіду.

Наративна ідентичність (в англійській мові використовується ще й поняття «Narrating Identity» для позначення нарративної ідентичності у її активній формі) є ключовою в оцінці та розумінні життя людини, у тому як вона ретроспективно та перспективно розповідає про свої життєві історії [32]. Згідно з С. FitzGerald, P. Goldie, критичне протиставлення внутрішніх («Я в ситуації») та зовнішніх перспектив (власне «ситуація») є центральним у формуванні життєвих історій, зокрема це актуально в контексті кризових ситуацій, коли важливим є не лише розповідь про кризову ситуацію, а й особистості у ній (думок, емоцій та поведінки безпосередньо в складній ситуації).

Загалом нарративний підхід являє собою міждисциплінарну галузь знання, яка почала свій розвиток у лінгвістиці, філософії, соціології та історіографії і відносно нещодавно стала використовуватися в психологічних теоретичних та емпіричних дослідженнях. Зокрема, нарратив розглядається як важливий конструкт, який дозволяє людині структурувати своє розуміння себе і свій життєвий досвід (A. De Fina) [29], а також у контексті побудови людиною своїх взаємин з іншими (І. Брокмайєр, Р. Харре) [3]. У психології нарративний підхід зосередив увагу на автобіографічних «Я-нарративах», тобто історіях, розказаних від першої особи, що оповідають про перипетії власного життя. Особиста історія надає відчуття цілісності життю, дозволяє утримати розрізнені частини досвіду, зберігає спадкоємність «Я» в часі та просторі, тим самим підтримуючи особистісну ідентичність. У дослідженнях ідентичності можна виділити три основні напрями розвитку нарративного підходу: власне нарративну психологію, конструкціоністський і персонологічний підходи. Треба зазначити, що більшість нарративних досліджень здійснюються в рамках соціального конструкціонізму, на який, своєю чергою, значно вплинули ідеї Л.С. Виготського, за яким вищі психічні функції зумовлені культурно-історично і виникають у процесі комунікації та спільної діяльності: особистість стає для себе тим, що вона є в собі, через те, що вона являє собою для інших [6]. У своїй моделі ідентичності як життєвої історії Д. Макадамс [41] ствер-

джує, що ідентичність сама собою може приймати форму історії, що містить в собі певну обстановку, сцени, персонажів, сюжет і головну тему. У старшому підлітковому віці, юнацтві і ранній дорослості люди починають реконструювати своє минуле, сприймати своє сьогодення і передбачати майбутнє в термінах певної інтерналізованої, такої, що розвивається «Я-історії». У своїй моделі ідентичності як життєвої історії Д. Макадамс базується на понятті Его-ідентичності, введеного Е. Еріксоном [19]. Е. Еріксон стверджував, що в пізньому підлітковому, юнацькому віці і у віці ранньої дорослості люди вперше стикаються з проблемою ідентичності на противагу дифузії ролей. Саме в цей час відбувається інтеграція переконань і цінностей в єдину особисту ідеологію та прийняття відповідальності за реалізацію певних життєвих проєктів і планів, ідентичність таким чином виступає в ролі інтегруючої конфігурації «Я-в-світі-дорослих». Оскільки наратив пов'язаний з оціночною інтерпретацією минулого, в ньому обов'язково містяться нормативні ідеї про те, що можна вважати правильним, або, згідно з М. Фріманом та Й. Брокмайером [34] – уявлення про «хороше життя» («good life»). Таким чином, у наративній конструкції ідентичності є не лише психологічний, соціальний, естетичний, а й етичний виміри. Базуючись на працях П. Рікера, М. Фріман і Й. Брокмайер вводять поняття наративної інтеграції – фундаментальної частини рефлексивної узгодженості, що виникає при досягненні уважного усвідомлення (зокрема такого, що відбувається при практикуванні медитацій чи майндфулнесу). Наративна інтеграція дозволяє створити цілісну історію життя шляхом лінійного, послідовного опису людиною своїх життєвих подій, що зумовлює їх переосмислення, переструктурування, трансформацію травматичних спогадів у автобіографічні.

Експресивна активізація (D. Kuiken, S. Douglas) [38] – це форма рефлексивної взаємодії, яка включає три емпірично розрізнені фактори – періособистісний простір, попередню емпатію та співпричетну даність. Перший – періособистісний простір – передбачає наголос на проксимальних відчуттях. Створюється враження, що текстовий світ «знаходиться впритул», а об'єкти, місця розташування, люди здаються практично відчутними «у межах досяжності». Другий – попередня емпатія – передбачає егоцентричну перспективну координацію читача та уявної текстової персони. Читач приховано і метафорично каже (з оповідачем) «Я у світі тексту» або (з персонажем) «Я у світі цього персонажа». Третій – співпричетна даність – передбачає активне пояснення «що значить» брати участь у суміші переживань, які одночасно є актуальними для значущих інших та ґрунтуються на образних текстових персонажах.

Водночас інтегративне розуміння – це форма залучення до читання, яка контрастує з експресивною активізацією, а також включає три компоненти – екстраособистісний простір, когнітивну перспективу та узагальнюючий реалізм. Екстраособистісний простір передбачає наголос на дистальних відчуттях (зір, слух) і створює враження, що текстовий світ «недосяжний» (але навігаційний); об'єкти, місця і люди здаються розташованими далеко відносно один одного. Когнітивна перспектива полягає в алоцентричній координації перспектив персонажів тексту. Узагальнюючий реалізм передбачає визначення вигаданих подій, відображених так, як вони можуть «насправді» відбуватися шляхом активації категорій пам'яті, знайомих більшості людям (так звані «світові знання»).

Життєва історія є важливим елементом становлення ідентичності і, як ми вже зазначили вище, автобіографічна пам'ять при цьому відіграє суттєву роль. Процес, за допомогою якого складається схема життєвого сюжету, аналогічній схемі інших концептуальних схем. Так, інтрапсихічна еволюція, пізнання (в даному випадку спогади та інтерпретаційні зв'язки) формуються та закріплюються, коли їх неодноразово усвідомлюють, а поодинокі спогади зберігаються, тому що ми думаємо і говоримо про них, при цьому, говорячи про спогади, ми починаємо думати в оповіді. Аналогічно, чим частіше переказуються спогади, тим більше вони інтегруються у добре сформовані історії. Ми пропонуємо, що схеми життєвих сюжетів формуються за допомогою аналогічних процесів, як залишок багаторазових розмов, мислення та роздумів про події свого минулого, через які події пов'язані з іншими і з собою. Тимчасова узгодженість та культурна концепція біографії – це основний шаблон, індивідуальне значення, що виходить за рамки цього шаблону, побудовані в апіце-мальний спосіб через формування пояснювальної та тематичної узгодженості: події та періоди життя стають все більш інтегрованими та абстрактними з неодноразовим автобіографічним обґрунтуванням. У табл. 1. наведено приклади функцій спогадів та схеми історій життя.

Таблиця 1. Приклади функцій спогадів та схеми історій життя, які формують ідентичність особистості.

Функційний модус	Спогади	Схема життєвої історії
Я (селф)	Спогади, які захищають від неприємностей і/або покращують настрій	Акцентування на подіях нещодавнього минулого так, ніби вони продовжуються й зараз
Соціальний	Розповідання іншим про свої життєві події так, аби виглядати перед ними якнайкраще	Розповідання іншим своєї життєвої історії з метою презентувати себе
Директивний	Згадування, які патерни поведінки зумовили успіх в минулому	Аналіз успішних патернів поведінки з метою застосування їх у контексті життєвих виборів і планування майбутнього

Безумовно, розповіді про життя містять важливі конкретні події, які додають історії багатства та достовірності. Автобіографічна пам'ять, на базі якої конструється ідентичність, завжди емоційна, саме завдяки емоціям людина захищає власне Я, презентує себе іншим і скеровує свою поведінку потрібним чином. Оскільки проблема особистої ідентичності та створення життєвої історії є рисами пізнього підліткового та дорослого розвитку, ми зосереджуємось на пізньому підлітковому віці та дорослому віці, але враховуємо, що діти також можуть і вміють розповідати, але виключно про події, без рефлексивного до них ставлення. Зв'язок життєвої історії та ідентичності у макрокультуральному контексті представлено на рис. 1.

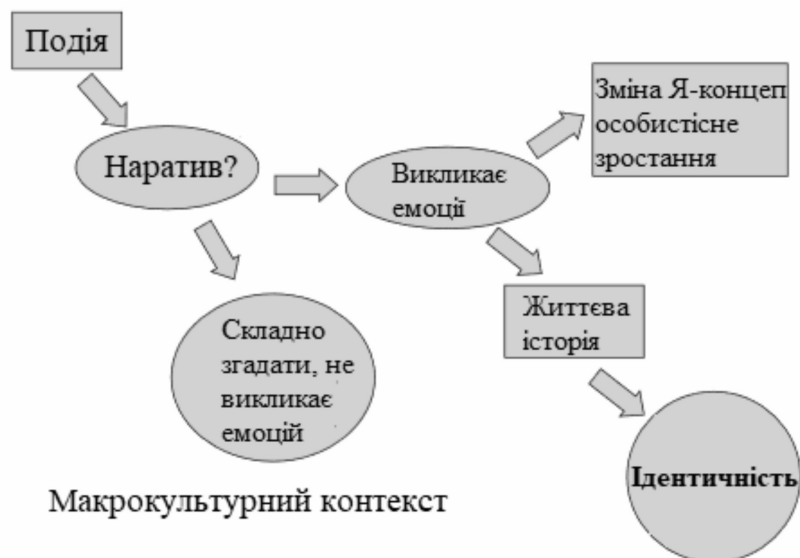

Рис. 1. Зв'язок життєвої історії та ідентичності у макрокультуральному контексті.

Перше конструювання наративу про досвід відбувається одразу після того, як подія відбулася, або навіть під час самої події. Причина, з якої люди розповідають історію про подію, частково залежить від проксимальних контекстів, які дозволяють проводити таку розповідь (доступний слухач, певна причина для розповіді), а також від їх власних особливостей (наприклад, звичне ведення щоденника, вік, публічність професії). При конструюванні наративу відбувається зв'язок Я та події, що відбувалася, якщо подія не викликає емоцій, а її деталі складно пригадати – вона залишається життєвою подією, але не входить до схеми життєвих історій, в іншому випадку – чинить вплив на Я-концепцію, зумовлює особистісне (та навіть посттравматичне зростання, якщо подія була травматичною) і загалом впливає на становлення ідентичності особистості.

Нині актуальним є дослідження ідентичності у віртуальному світі, завдяки можливостям соціальних мереж, зокрема функції «сторіз» наративна ідентичність стає дедалі вираженішою. Зокрема, людина безпосередньо під час події або одразу після неї робить фотозвіт і пише у соцмережах про свої враження. При цьому вона орієнтується на друзів, широкий загал, презентує себе як приватна особа чи представник професійної спільноти. Якщо ж подія викликала значні емоції, вони може стати приводом до обговорення, дискусій, а відтак – інтегруватися у життєву історію особи, що її презентує, водночас вона може лишитися просто подією, особливо, якщо таких (подібних) у житті людини було доволі багато.

Ми зазначаємо, що особисті розповіді (оповідання своєї життєвої історії), як правило, базуються навколо двох тем – діяльності та спілкування. При цьому емоційно насиченими є розповіді про такі аспекти діяльності, як вплив на довкілля, досягнення значущих результатів, самовдосконалення, професійна майстерність, соціальний статус і авторитет. Натомість теми про спілкування стосуються дружби і кохання, діалогу з однодумцями, зв'язків зі значущими людьми, соціальними групами, колективами та підтримки і допомоги нужденним. Крім того, всі теми можна поділити на інтегративні та іманентні (J.J. Bauer, D.P. McAdams) [24], які диференціюють відмінні форми роз-

витку ідентичності особистості. Так, інтегративні теми співвідносяться із розвитком «Я», а іманентні – впливають на суб’єктивне психологічне благополуччя (рис. 2).

	Теми про діяльність	Теми про спілкування
Інтегративні теми	<p>Розвивають здатність до концептуального розуміння себе</p> <p>Сприяють цілісному усвідомленню своєї життєвої історії, своїх цілей і цінностей</p>	<p>Розвивають здатність до концептуального розуміння стосунків і соціальних зв'язків</p> <p>Сприяють розвитку моральної аґрументації</p>
Іманентні теми	<p>Сприяють гарному самопочуттю, отримання насолоди від життя</p> <p>Акцентують на тому, що для особистості нині важливо</p>	<p>Сприяють отриманню задоволення від стосунків з іншими</p> <p>Забезпечують потребу в турботі про інших людей</p>

Рис. 2. Зв'язок життєвих історій та напрямків розвитку ідентичності.

Інтегративні теми зосереджуються на тих речах, які теоретично формують здатність мислити складніше про своє життя, тоді як іманентні – фокусуються на тому, аби забезпечити психологічне благополуччя. Теми розповідей про діяльність і спілкування, відповідно, зосереджуються на індивідуальних та колективних аспектах особистого зростання, формування особистісної і соціальної ідентичності.

Наративний підхід відноситься до нон-структуралістських. Це означає, що поведінка людини не вважається маніфестацією тих чи інших структурних характеристик її особистості або будь-яких структурних особливостей взаємин, до яких вона включена; мова йде про вчинки, що здійснюються в певних умовах відповідно до цінностей та намірів людини або врозріз із ними. Саме завдяки наративній організації ідентичності, на думку низки авторів (Д. Брунер, Д. Макадамс, П. Рікер), забезпечуються її аспекти, пов'язані із неперервністю власного буття в часі, впорядкованістю і цілісністю досвіду. За рахунок побудови особистого наративу життєвий шлях досягає своєї узгодженості та наступності в соціальному, культурному та історичному часі. Пряме ототожнення ідентичності і наративу за М. Bamberg – це не єдиний варіант встановлення зв'язку між життєвою історією і наративом, оскільки останній є інструментом рефлексії – способом осмислення досвіду або результатом формування ідентичності [23].

Ідентичність у контексті дискурсу. В історіях знаходять своє відображення дискурси, які своєю чергою, не тотожні системі переконань або вірувань окремої людини, а є соціальним феноменом, що існує і відтворюється в розмовах, практиках та текстах. М. Bamberg виділяє два напрямки досліджень, які ведуться в дискурсивному напрямку: вивчення так званих Д-дискурсів (capital D-discourse) і д-дискурсів (d-discourse) [23]. Ключовим моментом такого поділу є основна проблема дослідження, а не конкретні

використовувані інструменти. Представники першого напрямку вивчають великі групи, проблеми ідеології, культури, соціальні уявлення та їх вплив на ідентичність; серед методів, які вони використовують, слід виділити дискурс-аналіз ЗМІ, критичний дискурс-аналіз. Представники другого напрямку роблять акцент на аналізі ситуацій конкретної взаємодії, відповідно розглядають невеликі уривки з розмов, матеріали коротких інтерв'ю, користуючись методом конверсаційного аналізу.

Дискурс-аналіз – це не просто один із методів дослідження певної проблеми через специфічний спосіб аналізу дискурсу, але цілісний комплекс, що охоплює: філософські (онтологічні й епістемологічні) передумови, котрі стосуються ролі мови в соціальних структурах світу; теоретичні моделі і методологію того, як вибрати підхід до дослідження проблеми; специфічні прийоми аналізу. Ідентичність інтерпретується як комплексне і багатовимірне поняття, основними визначальними характеристиками якого є міра агентивності суб'єкта, ідентифікація з соціальними ролями і/або соціальними групами і категоріями, міра стабільності, а також висока значимість семіотичних ресурсів для конструювання та виразу ідентичності. Остання характеристика визначає обґрунтованість використання дискурс-аналізу як методу дослідження ідентичності. Огляд лінгвістичних робіт у галузі дискурс-аналізу демонструє наявність двох основних напрямків вивчення ідентичності – це дослідження використання мови для конструювання категорій зовнішніми агентами і дослідження використання мови власне суб'єктами для вираження своєї групової ідентичності [14]. Мета будь-якого дискурсу – це усунення багатозначності, перетворення елемента в момент за допомогою закритості. Однак з причини різноманітності значень у галузі дискурсивності, дискурс не може прийти до повної фіксації, оскільки завжди є інші потенційні значення, які беручи участь в специфічних артикуляціях, можуть оскаржувати і перетворювати структуру дискурсу. Таким чином, дискурс це часова закритість: він фіксує значення особливим чином, але це не означає, що воно повинно бути зафіксовано саме так раз і назавжди. Дискурс не може бути сформований остаточно, він набуває лише тимчасової фіксації. Відповідно, й ідентичності, що конструюються дискурсивно, також умовні. Оскільки дискурсів багато, можна говорити про те, що суб'єкт містить кілька ідентичностей, наприклад, чоловік може бути і студентом, і робітником, і демократом (причому умовність дискурсів завжди має потенціал створення нової ідентичності). Коли різні ідентичності починають взаємовиключати одна одну, виникає ситуація соціального антагонізму. При цьому порушується цілісність дискурсів, їх «умовність» стає більш очевидною.

Проведений аналіз дискурсивного підходу до ідентичності показав, що основною рисою ідентичності як дискурсивного конструкту, який проявляється в інтеракції, є її ситуативний, мінливий характер. Ця особливість ідентичності може бути названа пластичністю – здатністю проявляти себе різними способами у різних обставинах. Ідентичність у дискурсивному підході не зводиться до комунікативної позиції або комунікативного статусу мовця, вона вплетена в широкий культурний контекст і відтворюється на базі наявних соціальних практик. Таким чином, дискурсивний підхід зосереджений на вивченні проявів ідентичності, процесів її формування, підтримки (в практиках) і реалізації в конкретній ситуації, звідси ідентичність розглядається передусім як процес, а не як результат.

Структурно-інтегративна модель ідентичності особистості

Інтегративний підхід у концепціях П. Бурдье, С. Хантінгтона представлений у вихідному принципі багатовимірності самосвідомості, в якому присутні соціальні, культурні й особистісні аспекти, що знаходяться у взаємозв'язку. Відповідно до теорії П. Бурдье, структуроване соціальне відношення – габітус (habitus) – є системою притаманних індивіду диспозицій мислення і дії, що визначає його знання і досвід. Габітус є найважливішим елементом у формуванні соціальних ідентичностей, функціонує як матриця сприйняття, мислення і діяльності. Умови існування і подібні соціальні позиції визначають виникнення гомологічних габітусів, на базі яких утворюються соціальні спільноти: групи, класи. Кожен індивідуальний габітус є специфічним варіантом відповідного класового габітусу і має здатність до самозбереження, що захищає його від несприятливих умов зовнішнього середовища і від можливих її порушень. Габітус здатний оновлюватися з метою соціальної адаптації особистості. Треба зазначити, що П. Бурдье визначає залежність соціальної ідентифікації від оцінки індивідом свого соціального стану як «інтуїцію практичного почуття», при цьому соціальна ідентичність – це суто індивідуальний комплекс глибоко інтерналізованих соціальних рис об'єктивного і суб'єктивного характеру [5].

Для створення інтегративної моделі ідентичності нами здійснено метааналіз зарубіжних досліджень 1995–2019 років, за його результатами виявлено інтегративні складові, які характеризують усі можливі види ідентичності (табл. 2).

Таблиця 2. Інтегративні складові ідентичності.

Приналежність	Бажання бути прийнятим іншими людьми, відчувати свою подібність, близькість до інших
Приналежність персоналізована	Прагнення до визнання, базоване на міжособистісній атракції
Приналежність деперсоналізована	Прагнення до визнання, відчуття членом групи, що базується на атракції соціальній
Потреба в ідентифікації	Бажання відчувати себе частиною соціокультурної спільноти
Суб'єктивна інтерпретація	Світ сприймається й інтерпретується індивідом з точки зору його потреб, у контексті власних конотацій і раніше сформованих когнітивних моделей
Самовдосконалення	Прагнення сформулювати позитивну Я-концепцію, усвідомлений розвиток у себе позитивних навичок і якостей, а на їх основі – освоєння нових ролей
Самопізнання	Вивчення індивідом своїх властивостей, системи цінностей, життєвих намірів, провідних мотивів і мотивацій, характеру, темпераменту, особливостей процесів пізнання. Самопізнання дає можливість самостійно визначити шляхи успіху в певній сфері діяльності, проаналізувати та удосконалити свою повсякденну діяльність

Самовираження	Потреба щиро і відкрито виражати свої думки та почуття (поняття дотичне до автентичності, водночас нетотожне йому)
Конгруентність	Узгодженість інформації, одночасно переданої людиною вербальним і невербальним способом (або різними невербальними способами), а також несуперечність її мовлення, уявлень, переконань між собою; в ширшому сенсі – цілісність, самоузгодженість особистості взагалі. Стосовно Я-концепції виражає міру відповідності Я-реального до Я-ідеального, що конструюється в процесі самооцінки
Неперервність	Відчуття неперервності Я у часі

Оскільки ідентичність передбачає формування відчуття неперервності Я у часі, важливо враховувати, ким би людина хотіла стати (прогресивний розвиток ідентичності) і чого уникає, аби не відчувати себе поза спільнотою (альтернативне Я). Дослідженнями встановлено, що переважання альтернативного Я зумовлює депресивні прояви, натомість соціальна ідентифікація зі значущими групами передбачає нижчий рівень депресії, соціальні втручання (наприклад, розвиток мережі соціальної підтримки) при депресії будуть ефективнішими, оскільки вони підвищують соціальну ідентифікацію.

Процес осмислення особистістю власної соціальної ідентичності в більшості випадків не має ні постійного і безперервного, ні систематичного характеру. Як правило, особистість піддає ревізії засвоєні в ході соціалізації й інкультурації компоненти своєї соціальної ідентичності лише в тих ситуаціях, коли внутрішні логічні протиріччя в загальній структурі стають не тільки очевидними, але і значущими для здійснення особистістю вибору одного з варіантів подальшого життєвого шляху. Реальні життєві ситуації в справжньому соціальному контексті відрізняються крайньою складністю і комплексністю, яка унеможлиблює їх моделювання методом лабораторного експерименту, в той час як використання реально виникаючих ситуацій такого роду в дослідницьких цілях занадто складні та, насамперед, неетичні.

Останнім часом не лише у вітчизняній, а й у зарубіжній психології відбувається пошук надійних інструментів вимірювання інтегративної особистісної ідентичності, деякі з них ми детально розглянемо.

Зазначимо, що методологічно важливим є положення про те, що ідентичність, яка надається респондентами в самоописах, саморозповіданнях, графічних проєкціях, коригується реально існуючим соціальним контекстом. Таким чином, дослідник, аналізуючи отриманий від респондентів емпіричний матеріал, матиме справу не з самою пережитою особистістю ідентичністю, а з презентацією або пред'явленням ідентичності. Термін «пред'явлена» ідентичність був введений у науковий обіг Р.Д. Фогельсоном, прихильником методологічної школи символічного інтеракціонізму в рамках авторської концепції «боротьби ідентичностей». Згідно з дослідженнями Р.Д. Фогельсона, пред'явлена ідентичність являє собою набір стилізованих «Я-образів», що транслю-

ються індивідом у соціальному середовищі. У процесі пред'явлення ідентичності індивід свідомо чи несвідомо прагне скорегувати враження про себе в сприйнятті значущих «Інших». Таким чином, пропонується ідентичність – це індивідуальна презентація особистістю переживань свого «Я» і уявлень про себе соціуму.

Опитувальник локусів ідентичності (Aspects of Identity Questionnaire, AIQ-IV) розроблений J.M. Cheek, L.R. Tropp, L.C. Chen, M.K. Underwood у 2002 р. на базі першої версії, створеної у 1979 р., де основними локусами ідентичності визначалися внутрішній і зовнішній, натомість вже у 1994 р. (AIQ-IIIx) замість цих локусів введено особистісну, соціальну та колективні ідентичності, а в останній версії опитувальника до вже існуючих попередніх трьох додано ще міжособистісну ідентичність [28] (табл. 3).

Таблиця 3. Співвідношення різних аспектів ідентичності.

Локуси ідентичності	Спрямованість	Опис	Приклад	Вплив на самоповагу
Особистісний	На себе, індивідуалістична	Стосується рис, цінностей, здібностей	«Я – чутлива людина»	Особисті сподівання і стандарти
Міжособистісний	На близьких людей, інтимна	Стосується тих, з ким у людини тісний контакт	«Я – близький друг Івана»	Отримання визнання від близьких людей
Соціальний	На інших людей	Стосується соціальних ролей і репутації	«Я – відомий професор»	Публічне визнання
Колективний	На громаду	Стосується великих соціальних груп	«Я – українка»	Гордість за причетність до певної групи

AIQ-IV містить 45 тверджень, які досліджуваний оцінює за п'ятибальною шкалою (від 1 до 5, де 1 – абсолютно мене не стосується, а 5 – абсолютно точно мене описує). Особистісний і міжособистісний локуси ідентичності оцінюються за 10 твердженнями кожен, соціальний – за сімома, а колективний – за вісьмома твердженнями, крім того, опитувальник містить 10 так званих контрольних тверджень, які не відносяться до жодного із локусів.

Опитувальник стилів ідентичності (Identity Style Inventory, ISI-5) розроблений у 2013 р. M.D. Berzonsky, B. Soenens, K. Luycckx, I. Smits, D.R. Papini, L. Goossens. Наприкінці 80-х років ХХ ст. M.D. Berzonsky, базуючись на конструктивістській орієнтації в психології, створив процес-орієнтовану парадигму ідентичності. Опитувальник стилів ідентичності створений у контексті однойменної концептуальної моделі, емпірично дуже близької до відомої моделі Дж. Марсія, однак реформульованої M.D. Berzonsky в поняттях когнітивної психології. M.D. Berzonsky стверджує, що люди по-різному застосовують релевантну до ідентичності інформацію та виокремлює три стилі ідентичності: інформаційний, нормативний, дифузний [25].

Першу версію опитувальника стилів ідентичності (ISI-1) створено у 1989 р., цілком базуючись на статусах ідентичності Дж. Марсія, методика містила 18 тверджень, по шість тверджень для кожного стилю, які досліджуваний оцінював за критерієм «подобається/не подобається». У 1992 р. опитувальник було допрацьовано (ISI-2), в результаті чого шкали інформаційного і дифузно-унікаючого стилів вже містили по 10 тверджень, а шкала нормативного стилю – 9 тверджень, крім того, було додано 10 пунктів, які не входили до жодної з окреслених шкал. У тому ж 1992 р. з'явилася нова редакція опитувальника (ISI-3), вона практично не відрізнялася від попередньої, крім того, що до шкали інформаційного стилю було додано одне твердження, однак саме ISI-3 перекладено на багато мов, у тому числі існує й російський переклад, усі переклади визнано ефективними інструментами вивчення ідентичності, і вони успішно застосовуються й понині. Дослідники звернули увагу на помірну внутрішню надійність опитувальника та його перенасиченість твердженнями із релігійним та політичним підтекстом, тому у 2008 р. створено ISI-4, де зроблено спробу позбавитися існуючих недоліків методики, втім через неузгодженість тверджень та низькі кореляції з іншими опитувальниками ідентичності ISI-4 не став широко використовуваним та лишився непереказаним на мови світу. В 2013 р. створено нині останню версію – ISI-5, яка складається зі шкал інформаційного, нормативного, дифузно-унікаючого стилів ідентичності і шкали щирості, кожна шкала містить 9 тверджень, які досліджуваний оцінює за 5-бальною шкалою (наприклад, «перед тим, як прийняти важливе рішення, я аналізую усі можливі варіанти та їх наслідки», «при прийнятті рішень я керуюсь соціальними нормами та стандартами», «я приймаю життя таким, яким воно є, не намагаючись аналізувати причини та наслідки», «я маю чітко визначені життєві цілі»). Натепер триває переклад останньої версії опитувальника на різні мови світу, доведено його ефективність та високі кореляції з іншими подібними методиками.

Розширений опитувальник вимірювання статусу Его-ідентичності (Extended Objective Measure of Ego Identity Status, EOM-EIS, H.D. Grotevant, G.R. Adams, 1984) складається із 64 тверджень, які досліджуваний оцінює за 5-бальною шкалою (від 1 – повністю не погоджуюсь, до 5 – цілком згоден). Опитувальник базується на теорії статусів ідентичності Дж. Марсія та містить наступні шкали: досягнута ідентичність (наприклад, «я не цікавлюсь політикою, бо в ній усе змінюється дуже швидко, я – аполітична людина»); мораторій ідентичності («я точно не знаю, хто в мене кращий друг, мені ще треба зрозуміти, в чому сенс дружби»); передвизначена ідентичність («я спілкуюсь лише із тими людьми, яких мої батьки поважають»); дифузна ідентичність («я сприймаю життя таким, яким воно є і не намагаюся зрозуміти його сенс»). Як бачимо, в даній методиці присутні доволі суперечливі твердження, пов'язані з релігією та політикою, від яких відмовились M.D. Verzonsky з колегами, крім того, аполітичність та нерелігійність вважаються характеристиками особистості з досягнутою ідентичністю, що також досить неоднозначно. Втім, дана методика залишається популярною й нині, але частіше використовується для перевірки валідності нових опитувальників ідентичності [36].

Опитувальник реляційних, соціальних і колективних аспектів особистості (RIC Self-Aspects scale, E.S. Kashima, E.A. Hardie, 2000) [37] – розширена і скорочена версії. Розширена форма містить 30 тверджень, а скорочена – 9, обидві форми спрямовані

на вимірювання трьох аспектів особистості – реляційного (міжособистісного), соціального та колективного, відповідно «Міжособистісне Я» стосується взаємодії з найближчим оточенням («я хороший друг»), «Соціальне Я» – контексту соціальної взаємодії («є люди, які ненавидять мене»), а «Колективне Я» – життя у великій соціальній групі («я – справжній українець»). Всі твердження досліджуваний оцінює за 7-бальною шкалою (від 1 – це мене не стосується, до 7 – це мене дуже точно характеризує).

Опитувальник процесів Его-ідентичності (The Ego Identity Process Questionnaire, EIPQ, E. Balistreri, N.A. Busch-Rossnagel, K.F. Geisinger, 1995) [22] – складається із 32 тверджень, спрямованих на визначення чотирьох ідеологічних галузей ідентичності (професійного вибору, політичних уподобань, релігійних переконань та особистісних цінностей) і чотирьох міжособистісних галузей (дружби, спілкування, статевих ролей і родини). Кожне твердження оцінюється за 6-бальною шкалою (від 1 – цілком згоден, до 6 – абсолютно не погоджуюся). Наприклад, «я не хочу змінювати своїх принципів і переконань», «я вважаю, що мої цінності абсолютно правильні», «я ніколи не задумувався про майбутню професію». Натепер дана методика популярна у багатьох країнах та перекладена на різні мови світу.

У даному дослідженні ми проаналізували можливість використання Опитувальника наративної ідентичності (NIQ, S.T. Douglas, 2019) [30] для роботи з людиною в ситуації кризи. Насамперед зазначимо, що розробники методики базувалися на формуванні наративної ідентичності в контексті розуміння літературних текстів. Ми ж замість уривків з поем і віршів запропонували студентам самим описати кризову ситуацію з їхнього життя, яка їм найбільше запам'яталася. В результаті написані есе або спогади про кризову ситуацію стали основою для подальшої роботи з опитувальником.

Методика NIQ – це міра рефлексивності пам'яті у відповідь на читання тексту; складається із 19-ти тверджень, які оцінюються за 5-бальною шкалою (від 0 = «зовсім не так» до 4 – «цілком вірно»). Опитувальник містить три шкали: 1) трансформація спогадів; 2) румінативна сепарація та ізоляція і 3) саморозуміння та самоприйняття.

Так, до шкали «трансформація спогадів» входять чотири твердження: «коли я думаю про цей спогад...», я не можу відтворити його чітко в пам'яті; згадую, як ніби це щойно сталося (R); мені складно пригадати усі деталі події; не сприймаю ситуацію як дуже кризову, таку, що завдає сильного дискомфорту.

Шкала «румінативна сепарація та ізоляція» містить вісім тверджень: «роздумуючи над цим спогадом...» я відчував, що люди пам'ятають цю подію так само, як пам'ятаю її я; мені здається, що лише я один можу згадати, як це насправді сталося; я думаю, що жоден учасник події не пам'ятає її так, як я; цей спогад є важливим, оскільки й інші люди пам'ятають про цю подію (R); я відчуваю, що «застряг» у минулому; я й подумати не міг, наскільки минуле впливає на теперішнє або майбутнє; я відчував те саме, що й тоді, коли ця подія трапилася; мені здавалося, що я знову опинився у тій ситуації; я відчуваю, що та подія ніяк не пов'язана з моїм майбутнім, бо після неї життя вже немає, є лише існування.

До шкали «саморозуміння та самоприйняття» увійшли сім тверджень: «коли я згадую подію, що сталася...» я думаю, що завдяки їй краще пізнав себе; я розумію, що

у житті важливе, а що – ні; у мене більше позитивних емоцій, ніж негативних; я розумію, що втратив, що пережив, але все ж вдячний долі за ту подію; я розумію, що завдяки тій події став більше цінувати життя; я відчуваю смуток, але не гострий біль; я розумію, що таке «світла пам'ять».

У нашому емпіричному дослідженні взяли участь 96 студентів-майбутніх психологів, які на першому етапі писали есе щодо травматичної кризової ситуації, а на другому – відповідали на запитання опитувальника, результати представлено у табл. 4.

Таблиця 4. Особливості наративної ідентичності студентів-психологів (за методикою NIQ, 2019).

Шкали	Жінки	Чоловіки
Трансформація спогадів	7,1	9,6
Румінативна сепарація та ізоляція	8,2	12,3
Саморозуміння та самоприйняття	17,4	16,9

Отже, трансформація спогадів краще виражена у досліджуваних чоловіків, натомість жінки, хоча й не сприймають описувану ними кризову ситуацію як дискомфортну, все ж більше пам'ятають її деталі. Чоловіки більше схильні до румінацій, частіше за жінок вважають свій досвід унікальним, значущим саме для них, вони ізолюють кризову ситуацію від свого повсякденного життя, натомість жінки схильні пов'язувати події свого минулого, теперішнього та майбутнього в єдиний життєвий континуум, краще включають набутий досвід у посткризове функціонування. І у чоловіків, і у жінок спостерігаються високі показники за шкалою «самоприйняття та саморозуміння», тобто досліджувані завдяки кризовій ситуації краще розуміють цінність свого життя, свої потенційні можливості і ресурси.

Ми зазначаємо, що даний опитувальник потребує подальшої адаптації до українських реалій, однак вже нині його можна використовувати як додатковий інструмент визначення посткризової наративної ідентичності особистості з подальшим плануванням психокорекційних втручань. Окрім діагностики, важливе значення має психотерапевтичний контекст, зокрема дискурсивні практики та наративна терапія, як ефективні інструменти психологічної допомоги на різних етапах кризи ідентичності.

Дискурсивні практики психотерапії. Різноманіття форм вербальної та невербальної комунікації в психотерапії складно описати та систематизувати, навіть техніки, що мають дуже відносний зв'язок зі спілкуванням, використовують поняття на кшталт «мова тіла» (А. Лоуен), «читання жестів» (В. Райх, М. Фельденкрайз), позначаючи таким чином специфічний дискурсивний характер тілесності людини в контексті психотерапевтичної взаємодії. Інші напрямки психологічної допомоги від самого початку розвитку формувалися переважно як мовленнєві практики – особливо психоаналіз, екзистенційно-гуманістичні школи, НЛП тощо. Комунікація, в результаті якої цілеспрямовано змінюється система особистісних смислів (як усвідомлюваних, так і несвідомих), є атрибутом будь-якого виду психологічної допомоги. Фактично все різноманіття форм, напрямків, шкіл і підходів психотерапії можна розглядати як систему дискурсивних практик, об'єднаних спільними принципами.

На відміну від дискурсу, дискурсивну практику можна розглядати як сталу традицію особливих способів оперування мовою з метою здійснення семіотичних трансформацій психічної реальності, яка виступає в якості денотата (референта) дискурсу (-ів) суб'єктів міжособистісного взаємодії. Стосовно психотерапії потрібно постулювати єдину цільову функцію згаданих трансформацій – допомога у вирішенні психологічних проблем і актуалізації резервів особистісного зростання. Тобто кожна дискурсивна практика має свої правила накопичення, виключення, реактивації, формотворчих структур і характерних видів зчеплення (семіотичних зв'язків) в різних дискурсивних послідовностях.

Текст, який створюється висловлюваннями клієнта, по-різному відноситься до представленої ним життєвої реальності. Клієнт може свідомо чи несвідомо прикрашати або надавати гротескних рис подіям свого життя (презентативний ілюзіонізм), бути точним (авторепрезентація) або розповідати речі цілком вигадані (антирепрезентація) – в будь-якому випадку взаємна рефлексія в спілкуванні забезпечується дією механізмів переозначення і екстраполяції, що уможливають реконструкцію справжніх значень і смислів. Ці механізми описують психотерапевтичну техніку на семантичному рівні, тоді як прагматичний і синтаксичний рівні представлені інакше. Синтаксичний рівень психотерапевтичного семіозису задається відносинами між його знаками і представлений власне спілкуванням, комунікацією терапевта і клієнта, його динамікою в єдності з семіотичною спеціалізацією дискурсу. В якості механізмів на цьому рівні виступають реляція, референція й імплікація, забезпечені правилами семіотичної системи обраного терапевтом напрямку або підходу. Нарешті, прагматичний рівень, що задає відношення знаків до їх користувачів або інтерпретаторів, представлений семіотикою відповідних терапевтичному напрямку або підходу психологічних механізмів (у гештальт-терапії – це семіотика злиття, ретрофлексії, усвідомлення, в НЛП – семіотика упущення, спотворення, генералізації, втраченого перформативу). Єдина для всієї психотерапевтичної семіосфери предметна галузь функціонування цілісної людини неоднаково концептуалізується і описується різними мовами, з використанням різних метафор [3].

Метафорична комунікація, цей неодмінний атрибут психотерапевтичного дискурсу, займає важливе місце в теоретичних засадах більшості психотерапевтичних шкіл, формуючи систему основних понять. Прикладами таких системоутворюючих метафор є лібідо і катексис у психоаналізі, персона, анімус, тінь і самість в юнгіанстві, панцир (броня) і оргон в тілесній терапії, якір в НЛП, перинатальна матриця в трансперсональній терапії С. Грофа. Психотерапевтичний дискурс за своєю природою метафоричний, що зумовлено семіотичними властивостями метафори як обороту мови. Метафорі властиві: злиття в ній образу і сенсу; контраст із назвою або позначенням сутності предмета; категоріальний зсув; актуалізація випадкових зв'язків (асоціацій, конотативних значень і смислів); незвідність до буквального перефразовування; синтетичність і розмитість, дифузність значення; допущення різних інтерпретацій, відсутність або необов'язковість мотивації; апеляція до уяви або інтуїції, а не до знання і логіки; вибір найкоротшого шляху до сутності об'єкта. Всі ці характеристики знаходять застосування в тій спонтанній, майже невлимій і одночасно доцільній грі особистісних смислів і значень, яка і складає динаміку психотерапевтичного процесу.

Наративна психотерапія. Історії відіграють важливу роль у будь-якій культурі. Коли людина приходиться по допомогу до психотерапевта, той просить розповісти історію про те, що її турбує. На думку Е. Брунера, історії, які інші люди розповідають про нас і про себе, не тільки і не стільки описують вже існуючу реальність, скільки формують її, відповідно можна констатувати, що будь-яка психотерапевтична практика по суті є наративною. Наративна терапія – підхід у психотерапії та в роботі з громадами, що використовує метафору наративу, виник на рубежі 1970–1980 років. Безпосередніми авторами даного підходу прийнято вважати австралійця М. Вайта і новозеландця Д. Епстона. На початку 1980-х вони почали співпрацювати, прагнучи удосконалити свою практику, привести її у відповідність зі своїми життєвими цінностями і принципами, а також протистояти «психотерапевтичній колонізації» своїх країн прозелітами різних зарубіжних психотерапевтичних шкіл. У 1989–1990 рр. М. Вайт та Д. Епстон опублікували книгу, де описано основні принципи наративного підходу до роботи, до цього вони говорили про використання «текстової метафори» і «метафори ритуалу переходу» в роботі з людьми [27]. Мета наративної терапії полягає в створенні простору для розвитку альтернативних історій, які дадуть клієнту можливість відчутися себе здатним вплинути на хід перебігу власного життя, бути безпосередньо автором своєї історії і втілити її, залучаючи «своїх» людей для підвищення почуття турботи і підтримки [19].

Теоретичну і методологічну основи наративного підходу у психотерапії становлять ідеї драматургічної соціології (Е. Гоффман), антропології переживання (В. Тернер, Б. Майерхоф), педагогіки звільнення (П. Фрейре, М. Хортон), фемінізму, французької філософії постструктуралізму (Ж. Дерріда, М. Фуко), наративної психології (Дж. Брунер, Т. Сарбін), культурно-історичної теорії Л.С. Виготського, а також деякі ідеї Г. Бейтсона. Наративна терапія є формою критичної практичної психології, й водночас формою критичної соціальної роботи, по суті це культурно-креативний підхід в афірмативному постмодернізмі. Таким чином, наративна психотерапія поєднує в собі модерністські та постмодерністські уявлення про автора і текст. Передбачається, що людина під час терапії стає автором власної історії життя, цілком у модерністському сенсі: вона – Творець, вільна і сильна фігура, пориває зі своєю традицією, яка реалізує свою вільну волю. При цьому сама історія, текст і спосіб його написання, здебільшого постмодерністські.

Необхідно зазначити й подібність наративної терапії до інших традиційних, більш популярних на посттравматичних теренах психотерапевтичних напрямків. Зокрема, подібно до клієнт-центрованих, наративні терапевти заохочують клієнта усвідомлювати свої позитивні якості, вміння, навички та ефективно їх використовувати; як і когнітивні терапевти вони застосовують техніки реструктурування наявних образів реальності, і як психоаналітики – заохочують клієнтів до самостережень.

Метафора наративу, що представляє собою послідовність подій у часі, об'єднаних темою і сюжетом, є ключовою для розуміння життєвих подій і переживань людей у наративному підході. Наративний практик ставить перед собою мету – створити умови для насиченого опису бажаної історії людини, яка звернулася за консультацією. У логіці наративного підходу прийнято вважати, що життя кожної людини поліісторичне, у

ньому різні історії змагаються за право бути в привілейованому становищі, домінувати в свідомості людини, якщо домінуюча історія стає перешкодою для розвитку, можна говорити про існування проблеми. Також нарративні терапевти вказують на наявність досвіду, не віднесеного до історії, тобто такого, що є бажаним, небажаним або травматичним, а тому малоусвідомлюваним, якщо в життєвому наративі є прогалини – важливо їх проговорити та визначити як «унікальні епізоди», які є темою окремих терапевтичних сесій.

Наративні терапевти визначають історію в послідовності подій, в означеному часі, об'єднану певною темою і сюжетом. Наприклад, людина ідентифікує себе як «хороший водій», відповідно її життєва історія складається з того, чому і за яких обставин вона вирішила стати водієм, як вчилася водити машину, скільки часу на це потребувала, які події були знакові у водійській історії, чим ця історія відрізняється від водійських історій інших людей, після якого випадку людина стала вважати себе хорошим водієм.

Щоб розповідь могла називатися історією, в ній повинен існувати герой, що володіє намірами, прагне досягти певної мети. У типових для європейської культури історіях присутня певна подія, після якої починається дана історія, у термінології Аристотеля – це «перипетія», психологи часто називають її «поворотним пунктом життя» («так далі жити не можна»). В результаті створюються несприятливі обставини, і мета героя – або відновити попередній стан речей (що, як правило, виявляється неможливим), або досягти нової гармонії, однак швидко це зробити неможливо, оскільки на життєвому шляху виникають численні перешкоди (фізичні, матеріальні, соціальні тощо). Герой ніколи не йде до мети насамоті, в нього є союзники, соціальна мережа зв'язків, значущі люди, які його підтримують, прагнучи подолати перешкоду і впоратися з проблемами, герой використовує різні вміння. Крім цього, прихильники нарративного підходу вважають, що будь-який прояв досвіду ґрунтується на відмінні від іншого досвіду, наприклад, якщо людина говорить про відчуття відчаю, вона порівнює свій стан із не-відчаєм, можливо з радістю, впевненістю у завтрашньому дні чи з будь-яким іншим відчуттям. Оскільки не існує правильних історій, які підходять усім, терапевт не може знати, що таке «правильний» розвиток взагалі, і для даної людини зокрема, відповідно, нарративний терапевт не займає експертну позицію в житті людини, при цьому лише сам клієнт є експертом. Позиція терапевта є децентрованою, тобто орієнтованою на клієнта, терапевт лише ставить питання, тим самим створюючи можливості для виразу історії клієнтом [13].

У якості основних технік нарративної терапії треба виділити наступні: називання проблеми; екстерналізацію проблеми і своїх відчуттів щодо неї; деконструкцію, відновлення участі, роботу із зовнішніми свідками.

Насамперед, проблема повинна бути названа. Наративний терапевт пропонує дати специфічне ім'я проблемі одним словом або короткою фразою («депресія», «стрес у шлюбі»); в процесі роботи назва проблеми змінюватиметься, усі варіанти слід фіксувати та наприкінці терапії обговорити з клієнтом.

Наступним кроком у роботі є екстерналізація проблеми – лінгвістична практика, яка допомагає людям відокремити свою особистість від проблем (тобто відокремити себе від проблемно насичених історій, прийнятих за власну ідентичність), щоб мати можливість поглянути на них з боку і взяти на себе відповідальність за їх рішення.

Будучи базовою технікою нарративної терапії, екстерналізація виключає ефект «приклеювання ярликів» (не алкоголік, а людина, яка страждає на алкоголізм; не неухажна дитина, а дитина, в поведінці якої іноді спостерігається неухажність). При цьому увага звертається на вплив проблеми на людину і вплив людини на проблему, тобто клієнт визначає свою позицію щодо проблеми, з'ясовує, чому вона у нього з'явилася.

Деконструкція – це пошук підстав для ідей і позицій клієнта. Даний метод дозволяє людині усвідомити, що саме вона є автором історії, а не хто-небудь інший. Вивчається контекст виникнення дискурсивних приписів, для цього нарративні терапевти застосовують так зване деконструктивне вислуховування. На відміну від клієнт-центрованого терапевта, чиє активне слухання спрямоване на відображення історії клієнта, подібно до дзеркала, без спотворення, нарративний терапевт шукає приховані смисли, розриви, ознаки конфліктуючих історій, це дозволяє відкрити простір для тих аспектів життєвих нарративів, які знаходяться на периферії свідомості і поки ще не виразилися в історії, іншими словами, з'являється можливість поставитися до своїх життєвих сюжетів не як до фактів, що пасивно накопичуються, а як до історій, активно сконструйованих власне особистістю.

Відновлення участі (re-membering) – до роботи, реально чи віртуально, залучаються інші люди, що демонструють додаткову точку зору на людину і її історію з метою створення спільноти підтримки бажаної історії. «Я-визначені спогади» – це такі епізодичні спогади, які підпадають під категорію спогадів про особисті події у термінології Д. Піллемера. Д. Піллемер виділив п'ять критеріїв спогадів про особисту подію, яка повинна: а) представляти специфічну подію, що відбулася в певний час у певному місці; б) містити детальний звіт про особисті обставини людини під час події; в) зумовлювати чуттєві образи або тілесні відчуття, які впливають на відчуття «переживання знову» або «пожвавлення» цієї події; г) поєднувати деталі й образи з певним моментом або моментами актуального феноменального переживання; д) людина повинна вірити, що це справжнє відображення того, що насправді з нею відбувалося.

Робота із зовнішніми свідками – людина, яка звернулася за допомогою, розповідає свою історію не тільки терапевту, а й іншим людям (свідкам), яких після розповіді запитують про те, який посил вони отримали, яким тепер бачать образ людини, якими бачать її цінності і принципи. Свідки докладно розповідають, чому їх зачепили ті чи інші слова, який їх особистий досвід відгукується, яких знань вони набули завдяки цій історії.

Натепер нарративна практика ефективно застосовується в роботі з людьми та спільнотами, які пережили травму (в «гарячих точках», в ситуації окупації, в таборах біженців та ін.), з маргіналізованих групами населення (в тому числі з різноманітними меншинами), а також з тими людьми, кому недоступна традиційна психотерапія (наприклад, з ув'язненими), або для кого традиційна психотерапія неприйнятна в силу різних міркувань, що мають відношення до культури, вірувань (тобто в роботі з корінним населенням, з етнічними та релігійними громадами) [31].

При цьому нарративна практика базується на наступних принципах: всі думки та поведінка людини існують в культурних контекстах, що надають їм особливого смислу та значення; погляд людей на світ формується через комплекс несвідомих процесів відбору через контекст власного досвіду, а вибір елементів розповіді завжди відповідає домінуючій життєвій історії, нарративній ідентичності, як квінтесенції власного

життя. Метою нарративної практики відповідно є створення нових історій, відкриття простору для реалізації численних поведінкових, емоційних і когнітивних альтернатив, переживання відчуття свободи вибору.

Ми зазначаємо, що нині психологічна наука розвивається в епоху післяправди. У 2016 році укладачі Оксфордського словника обрали в якості слова року термін *post-truth* (постправа, післяправа). Цей неологізм позначає соціально-психологічний феномен суспільної свідомості, а саме, формування суспільних настроїв у вигляді поширення інформації, що оперує не фактами, а емоціями людини, яка її отримує. «Післяправа» розкриває себе в механізмах набуття сенсу і формує світогляд за допомогою ідеології, релігії і науки [44]. Набуття сенсу в мові відбувається через «правдоподібне», яке знаходить «реальне» за допомогою внутрішніх психічних механізмів. Ж. Лакан розкриваючи цей механізм вказував, що відчуття реальності є наслідком роботи пам'яті і полягає в тому, що якийсь спогад або враження організовується в історичну послідовність [11]. Виведені на передній план фігури віри і емоцій, дезавуюють категорію «об'єктивність» (що з'явилася в епоху Просвітництва), синонімічні із загальною політико-філософською парадигмою сучасності – постмодернізмом, чия позиція демонструє недвозначний скептицизм по відношенню до того спільного розуміння людини і суспільства, яке стало наслідком прагнення епохи Просвітництва трактувати дійсність на основі об'єктивності (або системної суб'єктивності), розумності та універсальності [15]. У цьому протиріччі віри і раціональності / емоцій і об'єктивності лежить головний конфлікт між ідеологіями модерну, його раціоналістичними й об'єктивними установками і постмодерністською парадигмою.

Як зазначає V.P. Glăveanu [35], має змінитися характер психологічної експертизи, яка раніше була єдино правильною істиною, то нині через свою суб'єктивність й залежність результатів від кваліфікації та налаштованості експерта до досліджуваного втратить свою актуальність й нечасто застосовуватиметься у психологічній практиці. Психологічні дослідження стануть міждисциплінарними, до того ж з'являться нові канали поширення психологічної інформації. Власне теоретичні розвідки поступлять дотичним до практики, таким, що безпосередньо впливатимуть на благополуччя людей. В епоху післяправди актуальною буде психологічна наука, спрямована на зміцнення основ відкритого та толерантного суспільства, заснована на ідеалах соціальної справедливості. Визначається, що практично усі наукові галузі стають міждисциплінарними, дискусія між ними заохочується, а освітній процес і психологічна допомога спрямовуються на становлення вільного, незалежного, критично налаштованого, мислячого і відповідального, соціально активного громадянина.

Висновки. Отже, сучасна психологія трактує особистісну ідентичність як набір характеристик, що відрізняють одну людину від інших, і соціальну ідентичність як результат усвідомлення своєї групової належності із прийняттям типових для цієї групи рис, передбачає зіставлення цих аспектів ідентичності. Інтегративний аналіз особистісної та соціальної ідентичності полягає в їх розгляді як двох взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих аспектів самовизначення особистості в соціальній реальності. При цьому особистісна ідентичність охоплює індивідуально-специфічні риси, в той час як соціальна ідентичність – особливості, що виявляються внаслідок приналежності до певної соціальної групи. Необхідно враховувати умовність такого первинного розмежування, оскільки

конвергенція індивідуальних особливостей з особливостями групи в багатьох випадках виражена двостороннім процесом, як на стадії самокатегоризації і самоідентифікації, так і пізніше – в ході розвитку і трансформації особистості, групи та особистості в групі. Водночас індивідуальні особливості концептуалізуються кожним окремим суб'єктом самоідентифікації за допомогою понятійного апарату, засвоєного ним у процесі соціалізації і інкультурації, та на основі індивідуального життєвого досвіду розвитку в певному соціальному контексті. Іншими словами, особистісна ідентичність за своєю природою соціальна, причому, залежно від розглянутої в кожному конкретному випадку групи членства, одні і ті ж елементи ідентичності можуть усвідомлюватися як особистісні риси або як соціальні властивості. Це особливо яскраво проявляється в тих випадках, коли рамки групи членства розмиті і складно визначаються. Таким чином, розмежування соціальної та особистісної ідентичності необхідно для подальшої інтеграції змісту цих понять з метою більш повного розгляду феномена ідентичності в різноманітті можливих проявів.

Отже, ідентичність – це інтегративна конфігурація я-у-дорослому-світі, інтеграція якої відбувається двома напрямками. Перший, синхронічний – ідентичність інтегрується у широкому різноманітті різних, часто конфліктуючих ролей і стосунків, які характеризують життя людини тут і тепер «Коли я з моїм татом, я сумна дитина, однак коли я з друзями – то веселий оптиміст». Завдяки ідентичності людина, яка говорить таку фразу, є цілісною особистістю із різним, але узгодженим досвідом. Другий – діахронічний – «Я люблю спорт, але вирішив стати психологом» або «Я народився в християнській родині, але став агностиком», таким чином ідентичність інтегрує контрастні елементи, різної якості та розрізнені в часі у єдину цілісну структуру Я.

Інтегративна психологія, зокрема у контексті теорії особистісної ідентичності, дедалі більше стає популярною, її теоретичні розвідки підтверджуються психодіагностичними опитувальниками, зокрема Опитувальником нарративної ідентичності (NIQ, 2019), а результати діагностики, відповідно, зумовлюють актуалізацію нарративних і дискурсивних психотерапевтичних практик.

Література

1. Балл Г. Система принципів раціогуманізму. *Психологія і суспільство*. 2011. № 4. С. 16–32.
2. Бороховский Е.Ф., Бернард Р.М. Количественные синтезы в социальных науках: Методология и практика метаанализа. Часть 2. *Психология. Экономика. Право*. 2013. № 2. С. 46–56.
3. Брокмайер И., Харре Р. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы. *Вопросы философии*. 2000. № 3. С. 29–42.
4. Брунер Дж. Жизнь как нарратив. *Постнеклассическая психология*. 2005. № 1 (2). С. 9–29.
5. Бурдьё П. Идентичность и репрезентация: элементы критической рефлексии идеи «региона». *Ab Imperio*. 2002. № 3. С. 45–60.
6. Выготский Л.С. Психология. Москва: КСМО-Пресс, 2000. 1008 с.
7. Гарбер И.Е. Контекстные факторы развития психологии. *Вестник интегративной психологии*. 2004. № 2. С. 67–69.

8. Довгалёва И.В. Идентификационный дискурс о социальной ситуации человека. *Известия РГПУ им. А.И. Герцена*. 2010. № 120. С. 86–91.
9. Завгородня О.В. Раціогуманістичний підхід в опрацюванні етико-психологічних проблем: перспективи розвитку. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка* : збірник наукових праць. 2016. № 3 (48). С. 102–106.
10. Зливков В.Л., Лукомська С.О. Становлення поняття професійна ідентичність у вітчизняній і зарубіжній психології. *Горизонти освіти*. 2013. № 3. С. 143–148.
11. Лакан Ж. Психозы (семинар, книга III (1955/1956); пер. с фр. А. Черноглазова. Москва: Гнозис, 2014. 432 с.
12. Лобанова Я.С. Проблема символа в философской герменевтике П. Рикёра. *Вестн. Тамб. гос. ун-та*. 2011. № 1. С. 53–56.
13. Мельникова О.Т., Кутковая Е.С. Дискурсивный подход к исследованию идентичности. *Вестник Московского университета*. 2014. Серия 14. Психология. № 1. С. 59–70.
14. Молодыхенко Е.Н. Идентичность и дискурс: от социальной теории к практике лингвистического анализа. *Научно-технические ведомости СПбГПУ. Гуманитарные и общественные науки*. 2017. Т. 8 (3). С. 122–130.
15. Мусихин Г. Очерки теории идеологий. Москва: Издательский дом ГУ ВШЭ, 2013. 365 с.
16. Рагулина М.В. Аутентичность: системное качество экзистенции личности. Монография. Хабаровск: ДВГГУ, 2009. 179 с.
17. Рикёр П. Время и рассказ. Москва: ЦГНИИ ИНИОН РАН, 2000. 313 с.
18. Сарбин Т.Р. Нарратив как базовая метафора для психологии. *Постнеклассическая психология*. 2004. № 1. С. 6–28.
19. Уайт Х. Метаистория. Историческое воображение в Европе XIX века. Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 2002. 528 с.
20. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. Санкт-Петербург: Издательство «Питер», 2008. 608 с.
21. Эрикссон Э. Идентичность: юность и кризис. Москва: Флинта: МПСИ: Прогресс, 2006. 352 с.
22. Balistreri E., Busch-Rossnagel N. A., Geisinger K.F. Development and preliminary validation of the Ego Identity Process Questionnaire. *Journal of adolescence*. 1995. Vol. 18 (2). P. 179–192.
23. Bamberg M. Narrative discourse and identities. *Narratology beyond literary criticism*. Ed. by J. Meister, T. Kindt, W. Schernus. Berlin: Walter de Gruyter, 2005. P. 213–237.
24. Bauer J. J., McAdams D. P. Personal growth in adults' stories of life transitions. *Journal of personality*. 2004. Vol. 72 (3). P. 573–602.
25. Berzonsky M.D., Soenens B., Luyckx K. Development and validation of the revised Identity Style Inventory (ISI-5): Factor structure, reliability, and validity. *Psychological assessment*. 2013. Vol. 25 (3). P. 893–908.
26. Bluck S., Habermas T. The life story schema. *Motivation and emotion*. 2000. Vol. 24 (2). P. 121–147.
27. Carr A. Michael White's narrative therapy. *Contemporary Family Therapy*. 1998. Vol. 20 (4). P. 485–503.

28. Cheek J.M., Tropp L.R., Underwood M.K., Cheek N.N. The distinction between social and collective identity orientations in the aspects of identity questionnaire. In Poster presented at the annual meeting of the Society for Personality and Social Psychology, New Orleans, LA., 2013. 203 p.
29. De Fina A. Crossing Borders: Time, Space, and Disorientation in Narrative. *Narrative inquiry*. 2003. Vol. 13 (2). P. 367–391.
30. Douglas S.T. Narrating Identity: The impact of literary reading on storied autobiographical memory development. A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. University of Alberta, 2019. 152 p.
31. Etchison M., Kleist D.M. Review of narrative therapy: Research and utility. *The Family Journal*. 2000. Vol. 8 (1). P. 61–66.
32. FitzGerald C., Goldie P. Thick concepts and their role in moral psychology. *Emotions, imagination, and moral reasoning*. 2012. P. 219–236.
33. Fivush R., Zaman W. Gendered narrative voices: Sociocultural and feminist approaches to emerging identity in childhood and adolescence. *The Oxford handbook of identity development*. 2015. P. 33–52.
34. Freeman M., Brockmeier J. Narrative integrity. Auto-biographical identity and the meaning of the «good life». In: J. Brockmeier, D. Carbaugh (Eds.), *Narrative and identity: studies in autobiography, self, and culture*. Amsterdam: John Benjamins, 2001. P. 75–103.
35. Glăveanu V. P. Psychology in the post-truth era. *Europe's journal of psychology*. 2017. Vol. 13 (3). P. 375–379.
36. Grotevant H.D., Adams G.R. Development of an objective measure to assess ego identity in adolescence: Validation and replication. *Journal of youth and adolescence*. 1984. Vol. 13 (5). P. 419–438.
37. Kashima E.S., Hardie E.A. The development and validation of the Relational, Individual, and Collective self-aspects (RIC) Scale. *Asian Journal of Social Psychology*. 2000. Vol. 3 (1). P. 19–48.
38. Kuiken D., Douglas S. Forms of absorption that facilitate the aesthetic and explanatory effects of literary reading. *Narrative Absorption*. 2017. Vol. 27. P. 219–252.
39. Marcia J.E. Development and validation of ego-identity status. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1966. № 35. P. 118–133.
40. McAdams D.P. Personal narratives and the life story // *Handbook of personality: Theory and research*. O. John (Eds.). 2nd ed. N.Y., 1999. P. 478–500.
41. McAdams D.P. The psychology of life stories. *Review of general psychology*. 2001. Vol. 5 (2). P. 100–122.
42. Pasupathi M., Mansour E., Brubaker J. Developing a life story: Constructing relations between self and experience in autobiographical narratives. *Human Development*. 2007. Vol. 50 (2–3). P. 85–110.
43. Polkinghorne D.E. Narrative configuration in qualitative analysis. *International journal of qualitative studies in education*. 1995. Vol. 8 (1). P. 5–23.
44. Wallace D.P., Van Fleet C. From the editors: The democratization of information? Wikipedia as a reference resource. *Reference & User Services Quarterly*. 2005. P. 100–103.

2.2. Інтегративний підхід до проблеми творчого наукового мислення

Замість вступу. Картина дійсності не має тої диференціації на окремі розділи спеціалізованих знань і наук, яка властива науковій картині світу. Буття не розділяється на буття математичних об'єктів, біологічних, хімічних та ін. В ньому все переплетене, поєднане тисячами взаємозв'язків і опосередкувань, інтегроване у єдиний просторово-часовий потік. Тому пізнання набуде принципово нові виміри, якщо в науковому аналізі застосовуватиметься синтез різних методів, підходів і методологій.

Проблема наукової творчості може повноцінно розглядатися на підставі інтеграції різних, часом навіть протилежних науково-дослідних парадигм й аспектів аналізу. Серед них ми звернулися до психосемантичного підходу, лінгвістичної теорії (зокрема, теорії лінгвістичного семантичного поля), генетико-моделюючого методу (С.Д. Максименко), когнітивістського підходу, раціоналістичної парадигми (провідна форма інтелектуальної евристичної діяльності – свідоме формально-логічне мислення); інтуїтивістської парадигми (провідна форма інтелектуальної евристичної діяльності – неусвідомлювана інтуїція); дуалістичної двополюсної концепції мислення Я.О. Пономарьова – Д. Каннемана (D. Kahneman), яка розглядає мислення як взаємодію двох типів інформаційних процесів – інтуїтивного та раціонально-дискурсивного; також до теорії семантичних мереж; стратегіального підходу до мислення (В.О. Моляко); концепції творчого процесу як перебудови гештальту (М. Вертгеймер); розглядали діяльність як процес опредметнення і розпредметнення людських здібностей. Нарешті, ми скористалися деякими поняттями процесуального підходу до аналізу явищ, який розглядає динамічний аспект явищ, у якому вони виступають як процес, і структурного підходу до аналізу, який розглядає явища як статичні структури.

Саме інтеграція цих різноманітних підходів, методів і методологій дозволила нам зробити деякі узагальнення у знаннях про психологічні процеси і механізми наукової творчості.

Щоб бути предметними, стисло проілюструємо сказане про застосування інтегративного підходу у нашому дослідженні. Забігаючи наперед, відзначимо, що в підрозділі 2.2.2., який присвячений аналізу когнітивно-психологічних механізмів наукового відкриття, здійснена інтеграція 6 наукових концепцій і підходів – теорії поля в лінгвістиці, понять психології творчості, стратегіального підходу до мислення, фізики (точніше, історії наукових відкриттів у фізиці, зокрема, історії відкриття спеціальної теорії відносності), генетико-моделюючого методу, нейромережевого підходу до моделювання мислення. Така інтеграція підходів дозволила виділити в якості вихідної «клітинки» наукової творчості (відповідно до генетичного принципу виокремлення вихідної «клітинки», що породжує клас явищ як ціле) ембріональну ядерну протосему, з якої виникає нова наукова теорія. Крім цього, інтеграція різних методологій та знань (включаючи стратегіальний підхід до мислення і нейромережевий підхід до моделювання інтелектуальних процесів) допомогла виокремити ще такі інтегральні категорії і структурні компоненти творчого процесу, як креативне каталітичне полісемантичне поле відкриття (ККПП), колективна ембріонально-генетична стратегія мислення, генетична семантограма як різновид семантичної мережі тощо. Але про це та інше докладніше буде написано у відповідному розділі.

2.2.1. Творче наукове мислення як інтегральна єдність статичного та динамічного аспектів активності

Творча діяльність припускає взаємодію різних, часом протилежних компонентів психіки та людської активності, наприклад, таких, як логіка й інтуїція, раціональне та ірраціональне, деструктивне і конструктивне й т. п. Величезне місце в проблематиці творчої діяльності займають категорії опредметнення і розпредметнення, що знаходяться в тісній єдності. Їх взаємопокладаюча і в той же час взаємозаперечувальна єдність становлять основу інтеграції творчої діяльності особистості. Ці поняття тісно пов'язані з фундаментальними сторонами діяльності.

Так, втілення задуму в об'єктивовану, матеріалізовану (речову або знаково-символічну) форму становить суть процесу опредметнення. Перетворення наявних об'єктивних матеріалізованих форм (предметно-речових або знаково-символічних) з метою створення нового продукту та пов'язані з цим процеси діяльнісної зміни чуттєво-предметної структури реальності, а також абстрагування від чуттєво-предметної форми об'єкта з метою пізнання його сутнісних характеристик, – всі ці явища стосуються процесу розпредметнення.

Опредметнення зазвичай розглядається «як процес, в якому здатності суб'єкта втілюються в предмет, завдяки чому він набуває статусу соціально-культурного предмета» [19, с. 170].

У процесі опредметнення має місце перетворення і перехід людських сил і здібностей з форми руху в форму предмета. При цьому відбувається нібито кристалізація людських сутнісних сил, які об'єктивуються і «застигають» у продуктах інтелектуальної та практичної діяльності.

Розпредметнення зазвичай розуміється як процес, в якому властивості предмета стають надбанням суб'єкта діяльності, завдяки чому інтелектуальні і практичні сили та здатності останнього наповнюються конкретним змістом [19, с. 170].

Процес розпредметнення пов'язаний із перетворенням предмета у форму людської діяльної активності та перетворенням його сутнісних характеристик у здатності суб'єкта.

Опредметнення і розпредметнення розкривають динаміку руху людської культури, яка безперервно створюється, відтворюється й існує як творіння людської духовно-практичної діяльності (Чернуха, 2009, с. 326). Определення характеризує перехід діяльності з процесуальної форми в кристалізовану, об'єктивовану і матеріалізовану форму. Розпредметнення характеризує перехід діяльності з кристалізованої, об'єктивованої форми в процесуальну плинну форму живої активності суб'єкта – пізнавальної та практичної.

Важливим завданням є визначити структуру і зміст інтелектуальних компонентів, задіяних у процесі опредметнення та розпредметнення, а також дослідити історію розвитку людських знань з точки зору психології інтелекту й визначити певні особливості й психологічні закономірності розвитку людського інтелекту у філогенезі. Крім того, ми хочемо проаналізувати етапи й особливості інтелектуальної діяльно-

сті у динаміці процесу опредметнення–розпредметнення й виробити методологічні основи методики сприяння переходу мислення від статичного до динамічного етапу розвитку.

Активність суб'єкта, що розглядається як інтегральне ціле, містить у собі два етапи, дві сторони – процесуальну та кристалізовану або, іншими словами, динамічну (плинну) і статичну (стабільно-інваріантну). На процесуальному етапі діяльність має плинну форму становлення. Все в діяльності знаходиться в розвитку, русі і становленні, форми мінливі і недостатньо визначені.

На етапі кристалізації продукти діяльності набувають завершену, раз і назавжди готову, нерухому форму. Продуктами духовно-практичної активності є ідеї, теорії, товари, технології, твори мистецтва тощо, що прийняли остаточний і незмінний вид.

Ці застигли результати інтелектуальної та матеріальної активності, в порівнянні з компонентами процесуальної сторони діяльності, відрізняються інертністю і нерухомістю.

Динамічна та статична сторони інтелектуальної діяльності зумовлюють існування двох форм інтелекту – динамічного і статичного.

Вперше класифікував мислення за динамічним принципом руху структур інтелекту Хорн [28]. Він запропонував поділ на плинний та кристалізований інтелект, які відрізняються в основному ступенем зрілості, розвиненості абстрактно-логічних операцій у віковому аспекті. Плинний інтелект являє собою передпонятійну стадію розвитку мислення, яка характеризується, зокрема, швидкісними властивостями, наприклад, швидкістю запам'ятовування, а також індуктивним мисленням і оперуванням просторовими образами. Поступовий розвиток плинного інтелекту продовжується до закінчення юності, а потім знижується в зрілому віці [17, с. 295–296]. Кристалізований інтелект має більш розвинені форми абстрактно-логічної діяльності і спирається на розвинену мову, а також знання та інтелектуальні навички, накопичені протягом тривалого часу. Йому притаманна здатність встановлювати логічні зв'язки, аналізувати проблеми і використовувати засвоєні інтелектуальні стратегії для вирішення завдань [17, с. 294].

На відміну від розкритої вище класифікації Хорна, запропонований нами поділ інтелекту на статичний і динамічний спирається на принципово інші підстави. А саме, в основу поділу покладено три ознаки: ступінь рухливості або ригідності психосемантичних пізнавальних структур (понять, сем і т. п.), ступінь подолання мисленням наявного буття або орієнтованості на нього, а також ступінь історичності або неісторичності сприйняття об'єктів пізнання – речей та ідей. (Нагадаємо, що відповідно до теорії пізнання, принцип історичності полягає в пізнанні явищ у їхній історії – виникненні, становленні, розвитку і зникненні. Принцип історичності відкидає розгляд будь-яких явищ як назавжди даних і незмінних та акцентує увагу на процесуальності, плинності і минушості всього суцього).

Відповідно до вищесказаного, динамічний інтелект як категорія відображає в собі етап становлення ідей, понять та інших розумових продуктів, їх всебічну рухливість у процесі пошуку нового у творчій розумовій діяльності.

Тому йому властиві наступні відмінні риси і ознаки:

- рухливість і невизначеність понять та образів, розмиті межі семантичних денотатів;
- вища рухливість і симультанність інтелектуальних процесів;
- відмова від шаблонів і стереотипів: згадана вище рухливість не дозволяє розумовим формам «застигнути» і «кристалізуватися» в шаблони і стереотипи;
- «відкидання» законів формальної логіки, значний розвиток інтуїтивно-розумових компонентів;
- прагнення «розмити» і «розплавити» рамки наявно даної реальності та межі когнітивно-емпіричних матриць, що склалися, і в яких «кристалізувався» й накопичився минулий досвід і знання; відмова від орієнтації на досвід і деконструкція звичних та усталених асоціативних зв'язків;
- прагнення «стягти» з речей і процесів їх чуттєві, проявлені форми, щоб «дістатися» до прихованої під ними сутності;
- динамічне мислення перебуває в стані **психосемантичного потоку**, якому властива текучість, плинність пізнавальних структур, і в якому поняття проникають одне в одне, змінюються і взаємоперетікають, найбільш віддалені ідеї зближуються, а близькі – розходяться; немає нічого усталеного і стабільного; семантичні одиниці багатозначні і полімодальні (про особливості психосемантичного потоку дивіться [6, с. 75–76]);
- межі між можливим і дійсним «чарівним» чином змішані;
- спирається на розвинену уяву і фантазію;
- «охоплення», пізнання дійсності синкретичне, цілісне;
- осягнення дійсності в її історії, виникненні та розвитку.

Одна з головних особливостей динамічного інтелекту – подолання рамок даності: наявної реальності і сформованих знань і досвіду.

Статичному інтелекту, орієнтованому на вже усталені когнітивні структури і кристалізований пізнавальний досвід, притаманні такі особливості:

- сталість, нерухомість понять;
- пов'язана з зазначеною вище рисою ригідність, інерційність мислення;
- орієнтація на інтелектуальні стереотипи;
- розсудливість, орієнтація на обмежену формальну логіку;
- орієнтованість на буденний досвід;
- абсолютизація даної реальності та світу явищ, даних у досвіді і відчуттях;
- відмова від категорій «можливість», «інобуття», «мрія» і т. п., які виводять мислення за рамки даної реальності;
- скутість уяви і фантазії;
- частковість, фрагментарність сприйняття дійсності. З цього випливає нездатність зазирнути за обрій системи, побачити майбутнє, тому що побачити систему цілісно – це означає побачити межу системи та окреслити її кордони у контексті більш широких системних взаємозв'язків.

Одна з основних особливостей статичного інтелекту – прив'язка до даності: накопичених знань та існуючої реальності.

Надзвичайно важливою для психології творчості є проблема співвідношення знання та творчості, накопиченого (статичного) і живого (динамічного) знання. Між накопиченим і живим знанням існує протиріччя, вирішити яке і покликана творча діяльність.

Знання дозволяють орієнтуватися в різних сферах і не створювати наново вже відоме. Знання передають необхідну суму навичок і вмій, що дозволяють вирішувати різні завдання, в основному ті, які вимагають або шаблонних рішень, або часткової, несуттєвої варіативної перебудови вже сформованих умінь. Знання допомагають також розуміти нові факти та явища, що зустрічаються, шляхом їх ідентифікації з уже виробленими категоріями і шаблонами сприйняття.

Зазвичай вважають, і небезпідставно, що знання необхідні для творчості. На думку низки авторів, творчі здібності можуть виявлятися тільки при певному рівні знань. Хейес [27] у дослідженні, присвяченому 76 відомим композиторам, виявив, що всім їм було потрібно майже 10 років навчання музиці, щоб створити перші музичні твори, які оцінювалися експертами як креативні [27, с. 39].

Це підтверджує ту думку, що перш ніж створювати творчі продукти, необхідна вихідна база знань. Однак іноді знання можуть негативно впливати на творчий процес. Розглянемо вплив на творчість таких компонентів накопиченого, статичного інтелекту, як *висока освіченість, минулий досвід, велика сила асоціювання компонентів мислення, а також так звана функціональна фіксованість мислення*.

Функціональна фіксованість мислення передбачає жорстку прив'язку функції предмета до самого предмета. Наприклад, функція склянки служити посудиною для води сприймається як єдино можлива. Функціонально фіксоване мислення не зможе побачити в склянці інші менш звичні функції, наприклад, бути каталкою для тіста, елементом імпровізованого ксилофона і т. п.

Для вивчення впливу функціональної фіксованості на креативну гнучкість мислення був поставлений наступний експеримент.

Перед випробовуваними з першої групи поставили на стіл три свічки, сірники, канцелярські кнопки та три картонних коробки. Завдання полягало в тому, щоб прикріпити свічки до дверей на рівні очей – щоб їх можна було запалити і освітити ними кімнату, не підпалюючи при цьому двері. Як вирішити це завдання? Рішення полягає в тому, щоб за допомогою кнопок прикріпити до дверей коробки, які будуть служити підставками для палаючих свічок. Випробовуваним з другої групи дали три коробки: одну – зі свічками, другу – із сірниками і третю – з кнопками.

Чи впораються обидві групи із завданням однаково швидко і успішно? Друга група, якій предмети пред'являли в коробках, була менш успішною, ніж перша група. Виявляється, якщо коробка вже використовується у своїй традиційній функції – як контейнер, додуматися використувати її як підставку набагато важче.

Через феномен функціональної фіксованості функція коробки виявляється зафіксованою у свідомості, через що стає важко відокремити її від її функції. Отже, **попередні знання можуть знизити гнучкість мислення** [9, с. 40–41].

Дослідження, проведене Френшем і Стернбергом [26] дає інший приклад того, як знання можуть призвести до розумової ригідності. У їх експерименті новачки та експерти в сфері бриджу грали з комп'ютерною програмою, налаштованою на високий рівень складності гри. В одній з експериментальних серій було змінено зовнішній вигляд гри. Назви карткових мастей (піки, черви, бубни, трефи) були замінені на «глаби», «фраї» та інші. Зміни були штучними, правила гри не змінювалися. Зниження успішності гри було тимчасовим як для експертів, як і для новачків.

В іншій експериментальній серії радикально змінювали правило гри, що стосувалося послідовності ходів гравців після того, як виймалася карта високого рангу. У зв'язку з цим гравцям треба було вигадувати нову стратегію гри. Така зміна сильно вплинула на експертів, і їх успішність різко знизилася. Новачки були дещо розгублені новими правилами, але швидко до них пристосувалися. Тут також минулий досвід знижував гнучкість мислення.

Далі автор цитованої монографії, Любарт, задається питанням, чи можна спостерігати подібний феномен негативного впливу знань на креативність за межами лабораторії? Інакше кажучи, чи заважають знання творчості в звичайному житті? Намагаючись відповісти на це питання, Саймонтон використовував бібліографічний метод [29]. Він за енциклопедіями шукав людей, які, з точки зору західної історії, були великим творцями. Він відібрав 192 творці, – таких, як Дарвін, Фрейд, Моне. Далі Саймонтон простежив, де вони здобували освіту і якого освітнього рівня досягли (висловивши його в категоріях сучасної освітньої системи – школа, неповна вища освіта, повна вища освіта, вчений ступінь). Величину творчої «значущості» оцінювали за кількістю рядків, присвячених кожному творцеві в енциклопедіях.

Було встановлено, що між рівнем освіти і творчою «значущістю» спостерігається нелінійний зв'язок. Найбільш високий рівень творчих досягнень пов'язаний із середнім рівнем освіти, у той час як високий і низький рівні освіти відповідають більш низьким оцінками творчих досягнень [9, с. 40–41].

Нарешті, розглянемо знання з точки зору зв'язків між елементами накопиченого досвіду. Іншими словами, проаналізуємо, як старі асоціації та зв'язки впливають на творчість нового. В одних людей кожен елемент знань існує окремо від інших елементів, поза формально-логічною і смисловою зв'язністю. У інших елементи знань і досвіду охоплені, обплетені численними зв'язками. Для них, очевидно, існує небезпека, що занадто жорсткі і «щільні» зв'язки семантичних елементів між собою зроблять мислення ригідним, і накопичена психологічна інерція не дозволить розірвати старі зв'язки між елементами й утворити нові в процесі творчості. Тоді як у перших існує інша небезпека – нездатність до зв'язування елементів досвіду в єдину осмислену і цілісну картину.

Ймовірно, люди з середньою, помірною силою асоціацій, не надто великою і не дуже маленькою, повинні бути більш готові до творчості, ніж дві перераховані вище крайності. У зв'язку з цим припущенням Меднік у 1962 році створив теорію, згідно з якою люди з відносно середньою силою асоціацій між різними поняттями повинні бути більш креативними, ніж ті, для яких типові сильні і слабкі асоціації [9, с. 42].

Отже, ми бачимо, що занадто сильно розвинені прояви статичного, накопиченого інтелекту, такі як жорстка функціональна фіксованість, велика сила асоціацій, «приклеєність» свідомості до минулого досвіду, висока освіченість і «перевантаженість» знаннями, – стримуючим чином впливають на творчий процес, знижуючи гнучкість думки та креативність.

Існує протиріччя між живим і накопиченим знанням, між пошуковим динамічним мисленням і мисленням статичним, що спирається на застигли знання. Хоча, з іншого боку, ці види мислення, вступаючи в протиріччя, в той же час доповнюють один одного, допомагаючи уникати однобічності в творчо-пізнавальній діяльності. Для того, щоб вирішити це протиріччя і розвинути здатність мислення до творчості, необхідно якимсь чином знижувати «жорсткість» структур статичного інтелекту, «розтоплюючи» їх і роблячи функціональні зв'язки більш «м'якими» і гнучкими, а також асоціативні структури більш «пластичними». Одночасно звільняючи розум від заціпеніння, викликаного когнітивними шаблонами.

Розглянемо культурно-історичний аспект розпредметнення.

Розпредметнення когнітивних форм, процесуалізація традиційних уявлень про світ стали характерними для культури людства (в основному європейського) в період Нового та Новітнього часу. Основні поняття і уявлення про світ, головні галузі знання і досвіду почали втрачати стійкі форми та постали як мінливі, такі, що історично розвиваються, і минуці реалії. Раз і назавжди дані, застигли структури пізнання, у яких був організований і законсервований соціальний та індивідуальний досвід у середні століття, раптом (вперше за сотні й тисячі років людської історії) перетворилися на плинні та постійно мутуючі феномени.

Причому це «розплавлення» охоплювало загальнолюдські знання і досвід, сферу за сферою, ланку за ланкою. Розпредметненню і процесуалізації піддалися біологічні знання та уявлення, політична економія, соціологія, уявлення про простір і час (здавалося б, назавжди непорушні через свою очевидність) і багато іншого.

Проілюструємо сказане прикладами з ряду наук і фундаментальних наукових теорій.

У **біології** на зміну аристотелівській і ліннеєвській статичній класифікації раз і назавжди даних видів прийшла в середині XIX ст. теорія еволюції. У ній була зроблена спроба показати походження видів та простежити етапи розвитку тварин і людини, що призвели до появи живих істот у їх сучасній формі.

У **науках про мислення** традиційні аристотелівські закони логіки, що підкреслюють жорсткість і однозначність понять та лінійність їх взаємин, змінилися законами діалектики Гегеля, згідно з якими поняття всередині себе двояться (на себе і свою протилежність), перетікають одне в інше і розвиваються, ніби не бажаючи надовго залишатися самими собою, спочиваючими і незмінними, як це було в часи Арістотеля і Фоми Аквінського.

Не тільки логіка, але і вся реальність, все світове буття стали після Гегеля розглядатися як динамічне, вічно мінливе ціле. Про закони такого розвитку говорила теорія розвитку Гегеля.

У **фізиці** абсолютний простір Ньютона, що є вмістилищем речей і ніяк не пов'язаний з іншим фундаментальним атрибутом матерії – часом, змінився кардинально нови-

ми поглядами Ейнштейна і Анрі Пуанкаре, вираженими в теорії відносності. Простір і час стали розглядатися як відносні величини, пластичні і схильні до змін, до того ж нерозривно пов'язані між собою. Характеристики простору і часу виявились залежними від динаміки матеріальних процесів: швидкості руху тіл, сили тяжіння і навіть положення спостерігача. Простір і час виявились взаємопов'язаними до такої міри, що Мінковський і Ейнштейн стали говорити про єдиний просторово-часовий континуум.

Істотні зміни в XIX столітті зазнала і наука про багатство – **політична економія**. У трудовій теорії вартості А. Сміта і К. Маркса мірою багатства перестало вважатися неживе золото, а стала розглядатися жива праця, яка виступає рухомою субстанцією і джерелом всіх створюваних людиною товарів і вартостей. Відтепер весь світ матеріальних і духовних цінностей виступає як похідний від роботи, діяльності.

Вдалося змінити статичну точку зору ще на одну сферу буття – створений людством світ «другої природи», який виступає його штучним «тілом». Основою людської життєдіяльності проголошувалося творче перетворення світу, в процесі якого предмет, дійсність, чуттєва реальність розглядалися вже не пасивно – як застигла даність, а активно – динамічно, як момент, процес і результат діяльності перетворюючого суб'єкта. Учнями Гегеля була розроблена **концепція практики** – активної предметно-перетворюючої діяльності людини, спрямованої на творче перетворення світу, в процесі якого творець «стягує» з речей їх застиглу чуттєву оболонку, трансформуючи їх у предмети «другої природи» – творчо перетворені «олюднені» предмети: винаходи, товари, форми культури і т. п. Про це йдеться в одному з неогегельянських текстів: «Головний недолік всього попереднього матеріалізму полягає в тому, що предмет, дійсність, чуттєвість беруться тільки у формі об'єкта, або у формі споглядання, а не як людська чуттєва діяльність, практика, не суб'єктивно». Тобто стверджується, що предмет є не сталим і непорушним, а «процесуалізованим», плинним феноменом, рушієм його трансформацій є перетворююча активність суб'єкта, і навіть у застиглому вигляді він являє собою застиглу форму людської духовно-практичної діяльності. Предметність і суб'єктність при такому підході – це, фактично, одна реальність, якій дано назву «практика», а не дві, які розділені між собою нездоланним бар'єром, як це вважалося раніше.

Відтепер і людське суспільство стало розглядатися як рухоме та динамічне явище. У соціології XIX століття з'явилися концепції стадіального розвитку суспільства (Сен-Симон, Конт) та формаційна теорія Маркса, яка викликала багато суперечок, і в якій в основу еволюції суспільства були покладені розвиток продуктивних сил та виробничих відносин, тобто фактори динамічної людської діяльності.

Нарешті, в космології на зміну статичному, раз і назавжди застиглому Всесвіту Птолемея і Ньютона, де Сонце і планети розмірено летять по визначених орбітах, прийшла теорія Всесвіту, що розширюється, а на зміну першопоштовху прийшов початковий Вибух.

У XVIII–XIX ст. відбулося і стрімке зростання темпів науково-технічного прогресу. Якщо в XII–XV ст. за століття створювалося в середньому 300–400 винаходів, то в XIX столітті – кілька десятків тисяч, а в XX – рахунок пішов вже на сотні тисяч інновацій.

Описана вище динамічна **парадигма розвитку людських знань** мала свої передумови в глибинах людської історії.

Мабуть, першим досвідом людського споглядання, в якому були яскраво представлені розречевлення і процесуалізація, плинність матеріальних форм, був вогонь. Споглядання вогню, який пожирає форми і перетворює їх на попіл, що розплавлює руду і дозволяє відливати текучий метал у будь-які матриці, готувало форми людського мислення до майбутнього розпреметнення і процесуалізації у творчій діяльності.

Античною формою процесуалізації мислення був сократівський діалог. У діалозі Сократ, можливо, одним із перших в історії європейської культури, вчив осягати істину як **процес**, а не як щось наперед встановлене і назавжди дане. У матриці діалогу формувався новий спосіб оперування розумовими поняттями і психосемантичними структурами як рухомими, взаємоперетікаючими і такими, що розвиваються, феноменами [1, с. 139–145]. З сократівського діалогічного методу свого часу народилася діалектика як метод мислення і осягнення дійсності.

Ще одним важливим культурним феноменом, що приготував мислення до нової парадигми, було картезіанство.

Висунутий Декартом принцип «Піддавай все сумніву» означав аналітичну деконструкцію будь-якої культурної даності, і в першу чергу, наукових ідеологічних та соціальних авторитетів.

Відтепер авторитет втрачав статус істини в останній інстанції і більше не чинив паралізуючого впливу на розумові процеси. Природно, що духовно-культурна практика, пов'язана з тезою Декарта, вела до створення інтелектуальної атмосфери, в якій поставлені під сумнів знання втрачали свою жорсткість і нерухомість, а духовно-когнітивні феномени ставали більш пластичними і плинними.

2.2.1.1. Методика процесуалізації і розпреметнення мислення

Перед психологією і педагогікою стоїть завдання створення і вдосконалення методик розвитку інтелекту, що дозволяють трансформувати кристалізований, застиглий досвід, «розплавлюючи» його в потоці динамічного мислення.

Мова може йти про інтелектуальні тренінги та вправи, спрямовані на переструктурування основних сфер досвіду і розпреметнення чуттєво-ментальних структур і гештальтів, що склалися. Досягнуте при цьому подолання інерції когнітивних матриць, що склалися, буде сприяти вихованню творчого мислення і зняттю інтелектуальних бар'єрів на шляху креативного психосемантичного потоку.

Для цього пропонується перебудова сталих шаблонно-алгоритмічних модулів у таких сферах досвіду: 1) вербальний досвід; 2) буденно-побутовий; 3) візуально-естетичний; 4) соціальний; 5) когнітивний; 6) досвід у галузі фізичних явищ і закономірностей; 7) досвід у галузі технічних явищ та деяких інших сферах.

При цьому переструктурування алгоритмічних модулів можна реалізувати наступними шляхами і прийомами:

- створення уявних віртуальних реальностей;
- пошук прихованих нових можливостей предметів і явищ;
- пізнання предметів і явищ в їхній історії, розвитку та становленні;
- наприклад, вивчення історії технічних об'єктів, історії побутових об'єктів (одягу, олівця тощо) і т. д.;
- фантазування;
- подолання функціональної фіксованості мислення шляхом розвитку гнучкості, оригінальності та продуктивності думки;
- семантичне переструктурування і перебудова когнітивних структур;
- бісоціювання, тобто зближення віддалених понять та ідей і створення на основі їх синтезу нових.

Подолання ригідності, нерухомості мислення і його процесуалізація можливі за допомогою деконструкції даності і пов'язаних з нею усталених шаблонів. Німецький філософ Гегель, що вперше розробив теорію розпредметнення, вказував на величезний вплив діяльності з розпредметнення на формування дитячих пізнавальних процесів. Він писав: «Найкраще, що може дитина зробити з іграшкою, – це зламати її». Цим висловлюванням мислитель хотів вказати на значення перетворення як способу пізнання предмета. Для того, щоб проникнути в суть речі, необхідно піддати деконструкції її наявну форму, розпредметити її. Таке розпредметнення пов'язане і з певною зміною характеру мислення у бік відходу від жорстких і застиглих формально-логічних структур. Відбувається послаблення логічних зв'язків між елементами «звичайного» мислення, «розщеплення» асоціативних зв'язків, а також «розмивання» кордонів у сфері визначення понять. Застигли логічні форми трансформуються в «розплавлений потік», в динамічний стан. Необхідно зазначити, що ця трансформація відбувається лише на час і з однією метою: «розплавивши» старі інтелектуальні матриці, «виплавити» з них нові поняття та ідеї, здійснивши тим самим акт творчості нового. Після цього психоментальний продукт знову структурується і набуває стійких рис, кристалізуючись із «застигаючого» психосемантичного «поток». Його елементи охоплюються новими логічними зв'язками й відносинами.

Творчість з точки зору досліджуваних нами проявів мислення (таких, як його «кристалізація» і «розплавлення», статичний і динамічний інтелект) постає як спіралеподібний процес почергового «розплавлення» і «кристалізації» чуттєво-когнітивного досвіду. При цьому активізується то динамічний, то статичний інтелект, що змінюють один одного на різних стадіях творчості.

Носіями статичного інтелекту виступають формально-логічні структури, такі, як поняття, судження, умовиводи, символи, формули і т. п. Вони відрізняються великою структурованістю, визначеністю та однозначністю, їх носіями є моносемантичні згортки, їх функціонування спирається на традиційні закони класичної аристотелівської логіки. Носіями динамічного інтелекту є невизначені, багатозначні і неструктуровані психосемантичні процеси і одиниці, які ми назвали полісемантичними згортками (про полісемантичні та моносемантичні згортки докладніше дивіться у розділах 2.1 та 2.2 нашої монографії [7, с. 95–120]). Як ми обґрунтували в зазначеній

монографії, стрибок від формально-логічного мислення до інтуїтивного та творчого – це стрибок від моносемантичної згортки до згортки полісемантичної. Відповідно це подолання такого стану семантики, властивого формально-логічному мисленню, коли семантичні одиниці відділені одна від одної і задіяні у процесі мислення поодиноці, а сам цей процес підкоряється принципу квантованості (змісти діють порціями, «квантами», а їхні змістові поля не перетинаються і не «змішуються»). Їхня самототожність, виокремленість весь час зберігаються. Під час переходу до інтуїтивних дій, відбувається зміна «фазового стану» психосемантики: змістові поля перетинаються і накладаються одне на одне, кордони між ними зникають, змісти починають вільно перетікати від одної синтаксичної структури (слова, символу, образу) до іншої. Стабільність, стабільність, самототожність понять і згорток зникають, а процес мислення і оперування змістами втрачає риси квантованості та стає континуальним, неперервним, таким, що побудований за принципом «все в усьому».

Швидкість мисленневих операцій неймовірно зростає, гнучкість мислення також різко зростає за рахунок перетікання змістів одного в інший. Завдяки цьому суттєво розширюються можливості для відшукування і мутацій саме тих конкретних змістів, які потрібні для рішення творчої проблеми. Ефект континуальності робить можливим виникнення «реле-ефекту», який полягає в замиканні смислового ланцюга і появі внаслідок цього нової ідеї. Континуальність інтуїтивних дій породжує, як це стає очевидним, невизначеність семантики.

Саме ефект семантичної континуальності є тим психосемантичним фактором, який сприяє становленню таких рис інтуїції, як полісемантичність, невизначеність, висока швидкість мисленневих дій, семантична гнучкість; зближення віддалених ідей, які не пов'язані асоціативними зв'язками (утворення бісоціацій); здатність сем до мутацій; подолання закону тотожності, а також здатність кожної семи до полісемантичності, тобто до включення в свій склад змістових полів багатьох інших, а іноді навіть всіх сем, що відносяться до проблемної ситуації. В цьому ж ряду назвемо «деконструкцію» асоціацій, подолання шаблонів, «відклеювання» мислення від функцій та структур досвіду, тобто подолання функціональної фіксованості мислення.

Таким чином, семантика мислення функціонує у двох фазових станах – континуальному і «квантовому», корпускулярному. Континуальний стан стосується полісемантичних згорток і визначає інтуїтивні феномени мислення. «Квантовий», корпускулярний стан семантики має відношення до однозначних жорстко фіксованих семантичних структур – понять і моносемантичних згорток, та визначає дискурсивно-логічні процеси мислення. Нагадаємо висновок, зроблений у попередньому розділі, що перехід від інтуїтивного мислення до формально-логічного пов'язаний із перетворенням континуальної семантики у квантову. Перехід від формально-логічного мислення до інтуїтивного супроводжується трансформацією квантової семантики у континуальну. За таким алгоритмом зміни фазових станів психосемантики відбувається динаміка творчого мислення.

Вищеописану динаміку взаємодії різних станів і структур інтелекту в інтегральній єдності статичного та динамічного аспектів творчої діяльності можна представити на наступній схемі:

Схема 1. Стадії руху інтелекту у творчому процесі.

Стан інтелекту	Кристалізація 1 →	Розплавлення →	Кристалізація 2 →	Розплавлення
Види інтелекту	Статичний інтелект ↓	Динамічний інтелект ↓	Статичний інтелект ↓	Динамічний інтелект ↓
Психосемантичні структури і процеси	Функціональна фіксованість мислення, асоціації, когнітивні шаблони, усталений досвід. Квантованість семантики ↓	Бісоціації, «деконструкція» асоціацій, подолання шаблонів, «відклеювання» мислення від функцій та структур досвіду. Континуальність семантики. ↓	Функціональна фіксованість мислення, асоціації, когнітивні шаблони, усталений досвід. Квантованість семантики ↓	Бісоціації, «деконструкція» асоціацій, подолання шаблонів, «відклеювання» мислення від функцій та структур досвіду. Континуальність семантики. ↓
Психо-семантичні носії	Однозначні, моносемантичні згортки ↓	Багатозначні полісемантичні згортки ↓	Однозначні, моносемантичні згортки ↓	Багатозначні полісемантичні згортки ↓
Види логіки. Пізнавальні процеси	Формальна двозначна логіка. Дискурсивне мислення ↓	Інтуїтивна багатозначна логіка. Інтуїція, уява, фантазія ↓	Формальна двозначна логіка. Дискурсивне мислення ↓	Інтуїтивна багатозначна логіка. Інтуїція, уява, фантазія ↓
Результуюча	Інтелектуальний продукт 1 (ідея, теорія, винахід і т. п.)	Психо-семантичний потік	Інтелектуальний продукт 2 (ідея, теорія, винахід і т. п.)	Психо-семантичний потік

Інтелект мислителя повинен витримати деконструкцію і «розплавлення» інтелектуально-логічних структур і при цьому не заплутатися в хаосі з уривків старих демонтованих логічних та асоціативних ланцюжків, не втратити здатність збудувати на місці старих зруйнованих нові, правильні логічні зв'язки.

Перетерпіти такий струс може не кожен, а лише добре «поставлений» інтелект з розвиненим і гнучким формально-логічним розумовим апаратом. Йому необхідно, переживши бурхливий «струс» психосемантичних зв'язків, зуміти відновити їх знову, але вже на новій основі. А саме, на основі нових семантичних структур – творчих ідей і гіпотез, – що виникли з безструктурного «хаосу» динамічного мислення.

У зв'язку з вищесказаним, пропоновані нами методи процесуалізації мислення призначені переважно для дітей та юнаків з добре тренованим формально-логічним мисленням.

Як правило, такі школярі добре встигають з більшістю шкільних предметів, що вимагають логіко-аналітичних здібностей (предмети природничо-наукового циклу і рідна мова), і знаходяться в тому віці, коли абстрактно-логічне мислення вже є установленим (на віковій стадії формальних операцій, за Піаже), тобто приблизно починаючи з 14 років (у випадках раннього розвитку формального інтелекту – з 11–12 років).

Учні зі слабким, «не тренованим» як слід логічним мисленням, які не проявляють здібностей в аналітичній сфері, не готові працювати, в багатьох випадках, з пропонованими методиками. Винятком є ряд вправ, які можуть застосовуватися з різними категоріями дітей, не обов'язково з розвиненим формально-логічним мисленням, вік застосування яких спеціально обумовлений у тексті методик.

Тому наші методики призначені в основному для дітей, які мають треновані аналітичні здібності.

Отже, нами розроблені конкретні методики розпредметнення чуттєво-ментальних матриць і процесуалізації мислення в різних сферах досвіду. Представляємо їх розгорнуту характеристику.

1. Для впливу у бік переструктування в сфері **вербального досвіду** ми пропонуємо авторську методику «**Семантизація або Коренеслів**». Нагадаємо, що семантизацією (від грец. *Semantikos* – «той, що означає») – у сфері філології та лінгвістики називається процедура тлумачення слів, виявлення сенсу і значення мовної одиниці.

Методика складається з двох частин. У першій дітям пропонується вивчати етимологію слів за методом відомого російського філолога Успенського. Вони повинні розробляти гіпотези про походження тих чи інших слів, встановлювати їх взаємозв'язки. При цьому абстрагуючись від звуко-фонетичної чуттєво-мовної даності слова і вивчаючи його глибинну змістову семантику. У другій частині школярі вивчають досвід гри зі словами та складання каламбурів і «слівець» (*словечек*) відомого російського письменника Н.С. Лескова. Лесковські неологізми, як відомо, вдало поєднують переінакшення іноземних слів російською мовою з глибоким і точним сенсом, вони присмачені тонким гумором («барометр», наприклад, перероблений в «буремір»). Водночас їх знайомлять і з сучасними дотепними «слівцями», і неологізмами, створеними вже в нашу епоху (наприклад, кредит трансформований в «крадіт», меланхолік – у «малохолік»). Потім дітям пропонується самостійно створити неологізми, тим самим виявляючи словесну творчість.

2. Для впливу на сферу буденно-побутового досвіду, а також досвіду в галузі фізичних та технічних явищ, в рамках нашої методики «**Фантастичні ситуації**» розро-

блені завдання, спрямовані на суттєве переструктурування уявлень про звичні фізичні, технічні і побутові процеси, а також життєві ситуації.

Наприклад, пропонуються уявні фізичні закони і явища, на підставі яких потрібно представити їх фізичні наслідки для світу і людського життя:

– «Уяви собі, що сила тяжіння на Землі зменшилася в 5 разів. Які зміни б спостерігалися в техніці, способі життя людей тощо?»;

– «Уяви собі, що закон всесвітнього тяжіння замінився законом всесвітнього відштовхування. Що сталося б з зірками, планетами, нашою Землею. Які б зміни відбулися в житті людей?».

Але для початку дітей знайомлять з незвичайними, тими, що ламають звичні уявлення і усталений досвід, явищами, що мають місце в реальності на Землі, і спонукають їх перейнятися незвичайними гештальтами.

3. Візуально-естетичний досвід перебудовується за допомогою завдань такого типу, як робота уяви з невизначеними, фантастичними зображеннями, що не мають чітких контурів і структури – плямами, зображеннями хмар, розмитими картинками. Зокрема, метод кляксографії передбачає «розшифровку» зображень, отриманих шляхом нанесення плям на папір. Їх можна назвати, домалювати, скласти про них фантастичну історію, створити фантастичних персонажів тощо.

Крім цього, дитина спонукається до винаходу нових способів образотворчого мистецтва, нових музичних інструментів, нових видів житла й оригінальної архітектури з екзотичних матеріалів. Наприклад, пропонується техніка мозаїки з яєчної шкаралупи.

Потім перед дітьми ставиться завдання самостійного винаходу нової образотворчої техніки (вона може бути найрізноманітнішою – з пуху, пір'я, картопляної лушпайки, насіння, пшона, манної крупи і т. д.) Крім цього, вони створюють нові види музичних інструментів (ними може стати що завгодно – гребінець, свищики з паперу, натягнута гумка тощо).

Дітям пропонується створити нові види житла (які також можуть бути побудовані з чого завгодно – із глини, змішаної з соломною; скляних пляшок, скріплених цементом; пластикових пляшок та ін.). Вони можуть бути будь-якої форми і в будь-якому середовищі – під землею, на воді, на деревах...

4. Методика «Уявна еволюція» містить завдання побудови тих чи інших уявних ланцюжків розвитку життя в інших, відмінних від земних, умовах існування. Наприклад, на планетах з більшою (або меншою) силою тяжіння, або в тих світах, де домінуючими живими істотами є не сухопутні ссавці, а плаваючі тварини або птахи...

5. Методика «Пригоди речей» покликана продемонструвати процес становлення тих чи інших речей і те, як поступово складався і модифікувався їх сучасний вигляд. Це може бути історія взуття, канцелярських скріпок, лопати та ін. У результаті дитині, після того, як вона познайомилася з багатьма можливими модифікаціями речі і способами її конструювання, пропонується створити нову модифікацію речі.

6. Методика «Історія винаходів». З тією ж метою і на тих же принципах побудована методика «Історія винаходів», де на прикладах історії та модифікацій простих і доступних сприйняттю школярів технічних об'єктів – колеса, запальнички і т. п. – вони підводяться до самостійного розпредметнення, переструктурування та творчої зміни об'єкта.

7. Методика «Антологія таємничих випадків». Необхідно допомогти уяві юного дослідника увійти в стан так званого очуднення (*остранения*), коли звичні речі і процеси

починають здаватися незвичними і загадковими. Очуднення – перша умова для розпредметнення даності, подолання магії звичних стереотипів сприйняття. З цією метою пропонується використовувати методику «Антологія таємничих випадків». З її допомогою діти занурюються у загадковий світ неймовірних пригод і таємничих історій: зниклих цивілізацій і Летючих голландців, неймовірних чудовиськ, що живуть на дні таємничих озер; знайомляться зі знахідками людських слідів поруч зі слідами динозаврів тощо.

Усвідомлення того, що багато чого у світі ще неясно і не відкрито, і світ далеко не такий вивчений та простий, як здається, допоможе пробудити у школярів допитливість і запалити ентузіазм дослідника.

8. Методика «Уявна історія». Вона призначена для розпредметнення **колективного соціально-історичного досвіду та розвитку історичної уяви** шляхом побудови уявних історичних подій і простежування всіх можливих наслідків тих чи інших можливих, але таких, що не відбулися, історичних подій.

Наприклад, даються завдання такого типу:

– «Як міг би піти хід історичного розвитку Російської імперії, якщо б повстання декабристів 14 грудня 1825 перемогло?»;

– «Як би змінилося історія Риму і, в цілому, всесвітня історія, якщо б Ганнібал взяв гору над Римом в Пунічних війнах?».

9. Подоланню шаблонів колективного соціального досвіду сприяє тема «Уявне суспільство».

Вона передбачає вивчення й аналіз творів соціальної фантастики, зокрема, таких, як романи й повісті Герберта Уеллса («Люди як Боги», «Країна сліпих»), Івана Єфремова («Туманність Андромеди», «Година бика»), братів Стругацьких («Важко бути Богом») та інших.

На наступному етапі учням може бути запропоновано розробити оригінальні проекти майбутнього суспільства. Процес створення проекту організовується як груповий або індивідуальний. Потім проекти захищаються перед класом (групою), обговорюються й удосконалюються.

10. Методика «Метаморфози». Дана методика покликана сприяти формуванню у дитини розуміння плинності і взаємозв'язку всіх явищ природи. Тим самим сприяючи «розмиванню» жорстких **гештальтів сприйняття і буденного досвіду**. «Шана» перед законсервованою незмінною формою речей за допомогою подібних вправ також долається. Школяру пропонується простежити метаморфози поширених і таких, що зустрічаються в повсякденному житті, явищ природи – сонячного променя, рослини, краплі води і т. п.

11. Методика «Змінюємо казку». Дитині пропонується перебудувати звичні сюжети в казках на протилежні, міняючи місцями головних героїв. Розвивається гнучкість мислення, літературні задатки, вміння ламати усталені стереотипи.

12. Методика «Розвиток гнучкості мислення». Одним з важливих, якщо не найважливіших умінь творця-винахідника є вміння знаходити приховані, незвичні можливості предметів і явищ, бачити приховані, неявні їх властивості. У творчому процесі звичайні зв'язки і стосунки предметів змінюються, «переструктуровуються». Творцю потрібно як би вивертати навколишній звичайний світ «навиворіт». Навчання використанню предметів у незвичній функції, новому призначенню і становить суть мето-

дики. Вона призначена для подолання функціональної фіксованості мислення шляхом пошуку незвичайних застосувань звичайних предметів.

Для цієї мети можуть бути використані будь-які речі та явища. Для початку дитині наводять приклади, які покликані «запустити» самостійну роботу мислення в цьому напрямку. Скажімо, розповідають про те, які нові застосування може знайти звичайна стара панчоха. Мило, вкладене в панчошу, перетворюється на мочалку, яку навіть не потрібно намилювати; віник, покладений в капронову панчошу, як в чохол (його закріплюють на ручці), мете не гірше, а служить значно довше; з натягнутого на обідок або рамку шматка панчішної тканини виходить гарне сито; обтягнута такою тканиною насадка пилососа дозволить без зайвого клопоту видалити пил із шухляди з дріб'язком: шпильки, гудзики і нитки не полетять з потоком повітря і т. д. Після ставиться завдання самостійно запропонувати нові «професії» панчохи.

Потім пропонують знайти оригінальні застосування для скріпки, щітки, газети, пенька на садовій ділянці і тому подібне. Зокрема, школяр знайомиться з тим, що з пенька можна виготовити безліч різновидів садових меблів, які мають хороші естетичні та функціональні якості. При цьому йому пропонується продовжити ряд застосувань пенька.

13. Методика «Знайдіть вихід із ситуації». Вправи серії «Знайдіть вихід...» тренують навичку пошуку прихованих можливостей при вирішенні проблемних ситуацій. Така навичка вимагає вміння перебудовувати ситуацію, дивитися на неї, відкинувши стандартні шаблони, змінювати структурні зв'язки між її елементами, долаючи функціональну фіксованість мислення. Дитина навчається вбачати, знаходити і вичерпувати всі приховані можливості, закладені в навколишній дійсності, навіть, здавалося б, найнеймовірніші і неможливі. Це вміння стане в нагоді в будь-яких професіях, що вимагають ініціативи та підприємливості, а також у багатьох життєвих сферах, де необхідні винахідливість та кмітливість. Чи треба говорити про те, наскільки це важливо у складних кризових і екстремальних обставинах.

2.2.2. Інтегративний підхід до аналізу когнітивно-психологічних механізмів наукового відкриття (на прикладі історії створення теорії відносності)

Як ми вже неодноразово зазначали, творчість як явище має розглядатися як процес, як становлення і генезис нових ідей та інших продуктів інтелектуальної активності. Цей факт спонукає звернутися до методології, представленій в генетичній психології. Її інструментарій дозволяє стверджувати, що якщо творчість і її логіка – потік, то формальне мислення і його логіка – поперечні зрізи цього потоку, його фотографії, дискретні крапки на часовій осі розвитку. Такою образною метафорою ми, використовуючи порівняння з праць академіка С.Д. Максименка, можемо охарактеризувати головну відмінність генетико-моделюючого методу з його принципом історизму від інших методів, які не користуються принципом історизму (Див.: [10, с. 54]). Останні методи обмежуються констатацією наявного стану буття і психіки та спираються на такі «поперечні зрізи» потоку буття, замість того, щоб вивчати сам цілісний потік. У роботах С.Д. Максименка сформульовані основні принципи експериментально-генетичного методу, що виражає логіку становлення. Ось ці принципи: 1) принцип аналізу

одинацями (виокремлення вихідного суперечливого становища, вихідної «клітинки», що породжує клас явищ як ціле); 2) принцип історизму (одним із властивостей якого є генетична лінія в предметно-емпіричному дослідженні явища, а іншим – перетворення предмета на процес); 3) принцип системності (цілісного розгляду психічних утворень); 4) принцип проектування (принцип активного моделювання форм психіки) (Див.: [10, с. 53–54]).

Аналіз «за одиницями» спрямований на вичленення вихідної «клітинки», яка породжує клас явищ як цілого і таїть у собі властивості цілого. Вона породжує розмаїтість основних форм і конкретних ознак, в яких проявляється вихідна клітинка як сутність різноманітності [10, с. 52]. Тому перед нами стоїть проблема визначення такої «вихідної клітинки» аналізу конкретного наукового відкриття.

Розкриємо дані категорії, що характеризують психосемантичні аспекти наукового відкриття, за допомогою генетико-моделюючого методу. Для цього почнемо здалеку.

У нашій роботі для вивчення процесу відкриття ми використовуємо традиційну категорію семантичного поля, що давно застосовується в лінгвістиці, і традиційне ж уявлення про гіперсеми як центральне смислове ядро семантичного поля (Див.: [22; 18]). Але ці категорії відображають психосемантичні процеси в статичі. Для того, щоб відобразити динаміку психосемантичних процесів у творчості, ми розвинули і трансформували ці категорії.

На місце семантичного поля ми поставили категорію *каталітичного креативного полісемантичного поля (ККПП)*. Вона означає таку семантичну систему, таке семантичне поле ідей, теорій і понять, пов'язаних між собою асоціативними, логічними, конотативними, причинно-наслідковими та іншими смисловими зв'язками, які сприятливі для виникнення нових творчих ідей і мають загальну гіперсеми – область смислів, що відносяться до семантичного ядра.

За допомогою цієї категорії ми спробуємо проаналізувати генезис ідей такого яскравого зразка наукової творчості, як теорія відносності, зокрема, спеціальна теорія відносності (СТО).

Перш за все спробуємо знайти ядерну ідею, гіперсеми теорії відносності. Потім покажемо, як з неї народилися основні принципи, поняття та ідеї теорії. При цьому гіперсема каталітичного креативного полісемантичного поля (ККПП) має принципові відмінності від гіперсеми звичайного семантичного поля. По-перше, вона не є стабільною і раз і назавжди даною, застиглою когнітивною структурою, як у звичайному семантичному некреативному полі, вона розвивається, росте, дає «пагони» і «відгалуження», подібно ембріону або зерну. Вона являє собою зародок, а не остаточні, відлиті в завершену форму положення теорії. Тому, в строгому сенсі слова, вона є не гіперсемою, а протосемою теорії. По-друге, контент гіперсеми каталітичного креативного полісемантичного поля (ККПП) є полісемантичним, на відміну від гіперсеми «звичайного» семантичного поля. Цей контент містить не один, а багато щільно упакованих сенсів, що розгортаються і проростають у міру розвитку теорії. Власне кажучи, їх розгортання і являє собою процес становлення теорії. Теорія розгортається з протосеми ККПП як розгортається паросток із зерна або організм із ембріона.

(Динаміка проростання властива не тільки семантиці понять, але й семантиці образів. Це довела українська дослідниця психології художньої творчості О.В. Завгород-

ня [7a]. Вона виділила три тенденції у формуванні образу – варіювання, комбінування і реконструювання (трансформування). В якості однієї з форм трансформування вона виділила метаморфоз-проростання (термінологія О. Завгородньої). Він «полягає в тому, що з первинного образу, як із насіння проростає новий образ, не схожий на попередній, але пов'язаний з ним генетично» [7a].

Принципи та ідеї наукової теорії являють собою «відгалуження» вихідної протосеми ККПП. Тому протосема ККПП є полісемантичною згорткою (про полісемантичні згортки див. Розд. 2.1 цієї монографії). З огляду на істотні відмінності гіперсеми лексико-семантичного поля від ядерної ідеї ККПП назвемо вихідну ядерну ідею ККПП *ембріональною ядерною протосемою ККПП наукової теорії*. Ембріональна ядерна протосема є полісемантичною згорткою майбутньої наукової теорії.

У зв'язку з цим уточненням контенту гіперсеми в контексті креативного каталітичного полісемантичного поля (ККПП) ККПП може бути дано таке більш точне визначення. ККПП – це різновид семантичного поля, якому притаманна загальна ембріональна ядерна протосема, тобто область смислів, що відносяться до семантичного протоядра нової теорії, визрівання, розвиток і ембріонально-генетичне зростання якої породжує нову теорію в зрілому вигляді.

В генетичній концепції творчості, відповідно до вихідного принципу генетико-моделюючого методу, принципу виокремлення вихідної «клітинки», ембріональна ядерна протосема ККПП і виступає такою вихідною «клітинкою» аналізу, з якої розгортається нова наукова теорія, подібно до організму, що росте з ембріона. Як вихідна одиниця, протосема зберігає в собі в потенції основне різноманіття майбутньої наукової ідеї або концепції. Стати таким зберігачем вона може за допомогою особливого способу зберігання семантики – полісемантичного згортання смислів, завдяки якому смисли компактифікуються в полісемантичній згортці-протосемі теорії, подібно до того, як інформація про майбутнє організму згорнута в його біологічному геномі. Нарешті, в повній відповідності з логікою генетико-моделюючого методу, яка зумовлює перетворення застиглого явища в процес, – в нашій концепції лексико-семантичне поле як стаціонарне семантичне явище перетворюється в каталітичне креативне полісемантичне поле (ККПП) як динамічний семантичний феномен.

Психосемантичний аналіз становлення теорії відносності

Приступаючи до аналізу, ми відійдемо від усталених шкільно-канонічних уявлень про відкриття теорії відносності як «одноразовий» евристичний акт, коли прийшов геніальний одинак Альберт Ейнштейн й одним «розчерком пера» вирішив усі болісні протиріччя фізичної теорії, які до того ставили більшість наукових умів у глухий кут. Ми покажемо, що у нього були попередники, і до нього було висунуто цілий ряд ідей, що стали базовими для теорії відносності. І в цьому немає нічого дивного, оскільки колективні (в тій чи іншій мірі) зусилля – це нормальний формат розвитку наукових теорій, які найчастіше є плодом колективної творчості, іноді розтягнутої в часі і неявної для учасників творчого процесу.

У нашому аналізі, крім праць самого А. Ейнштейна [23; 24] й іншого класика релятивістської теорії Анрі Пуанкаре [14; 14a; 15; 16], ми спиралися на всесвітньо відомі джерела і таких визнаних авторитетів в сфері «ейнштейнознавства», історії теорії

відносності і психології наукової творчості, як відомі фізики – співробітники і колеги Ейнштейна Абрахам Пайс [13] і Бенеш Хофман [20], лауреат Нобелівської премії з фізики Вернер Гейзенберг [4], особистий секретар Ейнштейна Елен Дюкас [20], видатний німецький гештальт-психолог і дослідник психології творчості творця релятивної фізики Макс Вертгеймер [3].

Всі вони, як правило, мали високу наукову кваліфікацію, що дозволяла відмінно розбиратися в галузі фізичної теорії і творчості Ейнштейна. Анрі Пуанкаре, на думку низки дослідників, можна вважати повноцінним співавтором СТО [8]. Багато із зазначених авторів добре знали Ейнштейна, особисто співпрацювали з ним, як Бенеш Хофман, його асистент, або Абрахам Пайс, колега видатного фізика по Інституту перспективних досліджень у Принстоні і його біограф; або Елен Дюкас, яка багато років була його особистим секретарем. Вони отримували особисто від нього багато даних про приховані від сторонніх очей процеси його наукової творчості. Макс Вертгеймер провів з Ейнштейном цикл поглиблених спрямованих психологічних інтерв'ю; Абрахам Пайс особисто розпитував Ейнштейна про нюанси його наукової діяльності; Вернер Гейзенберг, творець квантової механіки, зазнав сильного впливу ідей автора СТО та багато спілкувався з майстром. Більшість із них самі мали видатні результати в галузі теоретичної та математичної фізики, історії, методології та психології науки.

Зокрема, ми використовували відому книгу А. Пайса «Наукова діяльність і життя Альберта Ейнштейна» [13]. Вона вважається однією з найбільш повних наукових біографій Альберта Ейнштейна в світі. В ній до найдрібніших деталей проаналізована логіка й етапи створення СТО.

Пошуки протоїдей для релятивістської фізики почнемо здалеку і в несподіваній сфері – філософії. На нашу думку, епістемологічною й методологічною передумовою теорії відносності є теорія пізнання І. Канта. Цю теорію А. Ейнштейн відмінно знав зі шкільних років. Він особливо поглибив свої пізнання в сфері епістемології Канта й споріднених Канту філософів (Девіда Юма, зокрема) в молоді роки, в створеній ним разом зі своїми друзями так званій «Академії «Олімпія» [13, с. 20]. Методологія, що лежить в основі теорії пізнання І. Канта, в опосередкованому вигляді представлена в працях німецького фізика Ернста Маха. Саме Ернст Мах, як ми побачимо нижче, а не А. Ейнштейн, побудував перший перехідний місток між теорією пізнання І. Канта і Д. Юма та фізичним принципом відносності. Мах також першим серед фізиків піддав нищівній критиці абсолютні простір, час та інерцію Ньютона. А. Ейнштейн визнавав вплив Е. Маха на становлення своїх поглядів, як визнавав, хоча і стримано, вплив філософської методології Д. Юма і І. Канта. Про це свідчить, наприклад, такий вислів вченого: «Критичному мисленню, необхідному для того, щоб намацати цю центральну крапку [принцип відносності одночасності. – О.Г.], сильно сприяло, зокрема, читання філософських праць Девіда Юма і Ернста Маха» [25, с. 277–278]. Ми будемо намагатися пояснити скупе посилання видатного фізика на філософські першоджерела принципу відносності.

Теорія Канта, як відомо, ділить світ, який пізнається, на світ речей-в-собі (світ, яким він є сам по собі безвідносно до сприйняття суб'єкта, який пізнає) і світ речей-для-нас, – світ, яким він постає перед нами, коли «пропускається» через органи відчуттів. Інформація про об'єктивні властивості речей при такому «заломленні» через

органи відчуттів в процесі пізнання тією чи іншою мірою спотворюється. Тому знання про речі-для-нас не зовсім або не повністю відповідають об'єктивній картині світу, а саму цю об'єктивну картину в принципі неможливо пізнати повною мірою, бо сам акт пізнання спотворює світ, який пізнається, тому що передбачає накладення специфічної енергії органів почуттів на інформацію про речі. На цій підставі Кант робив висновок, що речі-в-собі принципово непізнавані, але об'єктивно існують і служать джерелом відчуттів і пізнання.

Теорія пізнання Канта, своєю чергою, бере свій початок в теорії англійського єпископа Джорджа Берклі (яку розвинув Юм), який стверджував наступне: якщо все наше знання ґрунтується на сприйнятті і відчутті, то не можна провести жодної різниці між тим, чи існують речі об'єктивно і незалежно від нас, або вони існують тільки в наших суб'єктивних відчуттях. Адже відокремити подумки наші думки про предмет від самого предмета, який ми мислимо, неможливо. Тому відчуття і об'єкти, які відчуваються, – це одне і те ж. Ось що пише про це сам Д. Берклі: «Світло і кольори, протяжність і фігури, тепло і холод, словом, всі речі, які ми бачимо і відчуваємо, – що вони таке, як не різноманітні відчуття, поняття, ідеї і чуттєві враження? І чи можливо навіть подумки відокремити будь-яку з них від сприйняття?» [2, с. 514]. «...Те, що говориться про безумовне існування... речей без будь-якого відношення до їхнього сприймання, для мене абсолютно незрозуміло. Їх *esse* (існування. – О.Г.) є *percipi* (відчуття. – О.Г.), і неможливо, щоб вони мали якесь існування поза духами або поза мислячими речами, які їх сприймають» [2, с. 514]. По суті, Берклі проголосив принцип: існувати – значить бути сприйнятим (*esse est percipi*).

Ця беркліанська установка на ототожнення відчуття й об'єкта, що відчувається, й кантівський поділ світу на світ-для-нас і світ-у-собі, що впливає з неї, привели в науці кінця ХІХ ст. до позитивістського принципу спостережуваності, сформульованого австрійським фізиком Е. Махом (Див.: [20, с. 68; 11]). Він говорить, що науковому спостереженню й аналізу підлягають лише спостережувані величини, і «існувати – значить бути спостережуваним». А того, що не піддається спостереженню, не існує.

У прямій відповідності з цією установкою в теорії відносності стверджувалося, що абсолютного і неспостережуваного часу немає, але є тільки спостережуваний відносний час. (А. Пуанкаре і А. Ейнштейн, слідом за голландським фізиком Гендріком А. Лоренцом, назвали його місцевим часом (Див.: ([13, с. 126])). Причому Пуанкаре сформулював принцип місцевого часу раніше Ейнштейна – в 1904 р. (а ще раніше – в 1898 р. – вихідний для ідеї місцевого часу принцип відносності одночасності (Див.: ([14; 14а; 15; 16; 13, с. 131–132])), а Ейнштейн дав формулювання цього принципу лише в 1905 р. (Див.: [13, с. 132])). Голландський фізик Г.А. Лоренц його сформулював навіть ще раніше – в 1895 р.; щоправда, місцевий час був введений Лоренцом як дургоглядна допоміжна величина (Див.: ([13, с. 136], [5, 132])).

Від принципу місцевого часу до СТО залишався один крок: потрібно було зрозуміти, що місцевий спостережуваний час – це і є єдиний час для фізичних подій, а неспостережуваного «абсолютного» часу просто немає, або його можна не враховувати. Цей висновок і був зроблений Анрі Пуанкаре і Альбертом Ейнштейном. З нього, своєю чергою, випливав висновок, що кожна інерційна система відліку має свій час [13, с. 136].

З відносності часу один за одним йшли інші висновки. Точно таким чином, як немає абсолютного часу, немає і абсолютних розмірів тіла, але є тільки спостережувані розміри, які варіюють залежно від швидкості предмета по відношенню до спостерігача; не існує абсолютної маси, але є відносна маса (Див.: [20, с. 78]). Ці прості, але досить парадоксальні висновки і склали основу релятивістської теорії.

Принцип спостережуваності ми і вважаємо ембріональною ядерною протосемою ККПП СТО, з якої народилися багато інших її основних положень.

Ми побудували семантичну мережу, яка відображає генезис понять і категорій СТО з ембріональної ядерної протосеми ККПП СТО та демонструє взаємозв'язок цих понять. Ця мережа – розгорнутий зміст креативного семантичного поля цієї теорії. Ми назвали подібні семантичні мережі, що показують не просто взаємозв'язок ідей у статистиці, але генезис ідей і теорій з ембріональної ядерної протосеми, генетичними семантограмами. Вони являють собою короткі формулювання ідей, що взяті в рамки і з'єднані за допомогою стрілок, які наочно зображують смислові причинно-наслідкові та інші зв'язки між ідеями в їх генезі. ККПП СТО у вигляді генетичної семантограми представлено на Схемі 1. У ній простежено семантичні ланцюжки умовиводів і висновків СТО.

*Схема 1. Каталітичне креативне полісемантичне поле СТО.
(Генетична семантограма)*

Ембріонально-генетична стратегія мислення

Відзначимо, що синтез експериментально-генетичного підходу, що розвивається С.Д. Максименком, і стратегіального підходу до мислення, що розвивається В.О. Моляко, дозволив сформулювати в галузі психології творчого мислення ще одну категорію мислення, але, на відміну від чотирьох відомих стратегій, категорію саме колективного мислення – ембріонально-генетичну стратегію мислення. Аналіз креативного поля теорії відносності дозволяє, на наш погляд, зробити висновок, що крім відомих чотирьох індивідуальних стратегій творчого мислення – стратегії аналогізування, комбінаторної, реконструюючої та стратегії випадкових підстановок [12], існує ще одна, колективна – п'ята – ембріонально-генетична стратегія мислення. Даний висновок наочно доводить-ся визріванням теорії відносності з семантичного ембріона – з ембріональної ядерної протосеми ККПП теорії відносності, якою є принцип спостережуваності.

Вирощування з ембріона відбувається з ембріональної протосеми, іноді з декількох протосем, що переплітаються й утворюють складні і, часом, химерні мутації. Протосема, як ми вже відзначали, – це вихідна клітинка, полісемантична згортка креативної теорії, подібно до того, як геном є згорткою організму, зерно – згорткою пшеничного поля. Інші стратегії творчості припускають, здебільшого, індивідуальну участь творця у створенні ідеї, яке відбувається на короткому відрізку часу, що не перевищує період його творчого життя в науці. Ембріонально-генетична стратегія вирощування теорії з ембріона, на відміну від них, здійснюється в багатьох випадках колективно, послідовно і поетапно, іноді протягом нетривалого часу, але нерідко протягом декількох поколінь творців, а часом навіть сотень і тисяч років. (Як, наприклад, атомарна теорія речовини, перші передумови якої виникли за кількасот років до нашої ери в філософії Греції, Індії та Китаю, а остаточні результати були отримані в ХХ столітті).

Як бачимо, процес народження великої теорії – процес колективний, який становить у цілому єдине психосемантичне поле, в якому діяльність окремого вченого є одним із його структурних компонентів. Питання про пріоритети відкриттів тому має іноді вельми заплутаний і неоднозначний характер.

2.2.3. Стратегіальна концепція мислення у світлі польової теорії творчості

Зупинимось докладніше на стратегіальній концепції мислення як основоположній теорії в психології творчості. Її засновник академік В.О. Моляко створив свого роду періодичну систему механізмів творчого мислення у вигляді системи стратегій і тактик мислення, в якій відомий учений узагальнив основні структурно-динамічні особливості механізмів творчості. Треба зазначити, що стратегіальна концепція мислення – це видатне наукове звершення, яке увібрало в себе найбільш суттєві уявлення про типи й різновиди інтелектуальних операцій і дозволило систематизувати та згрупувати «елементи» мислення, подібно до того, як були згруповані у систему Менделєєва хімічні елементи. Поставимо питання, а які саме психосемантичні механізми покладені в основу дії самих цих механізмів, самих цих «періодичних елементів» мислення? Для того, щоб відповісти на нього, продовжимо аналогію з хімічними закономірностями,

і, зокрема, законами хімічної валентності. Хімічна валентність – це здатність атомів вступати між собою в хімічні зв'язки, з'єднуючись у молекули. Валентність визначається структурою будови атомів. Атоми хімічних елементів мають ядро і орбіти, що і становить передумову для їх хімічної валентності. Остання залежить саме від властивостей ядра атома і структури електронних орбіт атома в околицях ядра. Число електронних орбіт в околицях атомного ядра зумовлює число міжатомних зв'язків, в які може вступити атом. Механізм валентності базується на утворенні спільних електронних орбіт між атомами.

Подібно до фізичних атомів, поняття, які ми розглядаємо як «атоми» мислення, теж вступають між собою в різні зв'язки, утворюючи нові ідеї, силогізми і умовиводи. Цю властивість понять назвемо за аналогією із хімічною семантичною валентністю. І семантична валентність, подібно до хімічної, теж залежить від структури і внутрішньої будови семантичних «атомів» – понять та ідей. І, що цікаво, структура семантичних «атомів» багато в чому аналогічна структурі хімічних атомів!

Як ми вже знаємо, семантичний «атом» являє собою семантичне поле, яке, подібно квантовому полю, теж має семантичне ядро і семантичні «орбіти» в його околицях, на яких перебувають явища із області визначення поняття. Ці околиці поняття називаються, як ми знаємо, периферією семантичного поля. А системоутворююча, узагальнююча ознака поняття утворює його семантичне ядро, яке знаходиться в центрі смислового поля поняття. Будова поняття, цього семантичного «атома», багато в чому аналогічна будові фізичного атома, як ми вже відзначали.

Здатність понять та ідей об'єднуватися в нові поняття та ідеї пов'язана зі структурою семантичних полів цих понять, тобто властивостями ядра і периферії семантичних полів.

Таким чином, дії з об'єднання і трансформації понять у кожній зі стратегій, в кожному з механізмів творчого мислення можуть бути проінтерпретовані як трансформації і перебудови семантичних полів понять і їх структурних елементів – ядра і периферії. Творчий процес – це руйнування старих ідей і створення нових. У світлі польової теорії мислення злам старих когнітивних структур і створення нових означає розрив і перебудову зв'язків між ядрами й периферіями понять.

Лінгвісти виділяють різні типи полів. Для поля характерна наявність різних угруповань, різних відносин і зв'язків між його елементами, ядерними і периферійними складовими. В ядрі сконцентрована найбільша кількість полеутворюючих ознак. Перехід від ядра до периферії здійснюється поступово. Конституенти поля і периферії можуть належати до ядра одного поля і периферії іншого поля та навпаки. Будь-яке знання являє собою мережеву структуру слів, понять і категорій, що складається з ієрархічно, горизонтально та іншим чином організованих сплетінь ядер і їх периферій. Тому уточнимо, що розрив шаблонів, злам старих когнітивних схем і створення нових – це не просто перебудова зв'язків між ядрами й периферіями понять, а це означає розрив і перебудову розподілених смислових мереж, і «плетіння» нових мереж з перебудованих ядер та периферій. При цьому одночасно відбуваються аж чотири види семантичних трансформацій і перебудов: перебудовуються мережеві зв'язки між ядрами, перебудовуються мережеві зв'язки між периферіями ядер, трансформується внутрішня структура окремого ядра, перебудовується внутрішня структура периферії

(тобто внутрішні зв'язки між елементами периферії у кордонах денотату поняття). Таким чином, механізми перебудов у кожній з мисленневих стратегій з точки зору польового і нейромережевого підходів являють собою складне плетиво всіх цих чотирьох різновидів польових і нейромережевих трансформацій. Причому у кожній із стратегій відбуваються свої специфічні трансформації, типові саме для неї.

Ми не будемо заглиблюватися у складні і маловивчені глибини всіх мережевих і польових семантичних перебудов, властивих творчому мисленню, аналізувати увесь чималий спектр мінливих калейдоскопічних змін семантики. На даному етапі це і неможливо, бо занадто вже велика і складна система зв'язків має бути відстежена. Обмежимося для початку тим, що простежимо семантичні перебудови на рівні найбільш загальних стосунків між ядром і периферією.

Нижче у Таблиці 1 ми спробуємо стисло показати, яким чином інтелектуально-творчі стратегії й деякі розумові операції пов'язані з тими чи іншими динамічними перебудовами семантичного поля, його ядра та периферії й розкрити різновиди цих перебудов.

Таблиця 1. Стратегії та операції творчого мислення у світлі трансформацій ядра й периферії семантичного поля.

Інтелектуальні стратегії, операції	Структурні перебудови ядра й периферії семантичного поля, покладені в основу стратегій і операцій мислення
Стратегія аналогізування	Пов'язана із переміщенням старого ядра поля в нову периферію. Тобто прототип, який містить у собі ядро, переміщується у нову предметну область – і створюється нова ідея за подобою з прототипом. Наприклад, коли створювались плавальні ласті за аналогією із жаб'ячими, прототип ласт як плавального пристосування був перенесений з природньої у антропогенну предметну область, де це ядро «обросло» новою периферією. У новій периферії матеріал для ласт – не жива плоть, а «штучна» – гума, вони тримаються на кінцівках не за допомогою кісток і шкіри, а ремінців і т. п.
Стратегія рекомбінування	У процесі рекомбінування відбувається, зокрема, об'єднання ядер декількох понять в одне нове – і утворюється нове поняття, яке вибудовує навколо себе нову периферію. Нова периферія складається із сплетінь і перетинів фрагментів старих периферій, а також приєднаних нових елементів.
Стратегія реконструювання	Як правило, периферія стає ядром поля, а ядро перетворюється на периферію, або дальня периферія стає ближньою.

«Побічний» і «прямий» продукти діяльності (за Я. Пономарьовим)	За Пономарьовим, рішення задачі пов'язане із можливістю звернути увагу на «побічний» продукт діяльності, отримання якого у процесі рішення задачі заздалегідь не планувалося, й перевести його у «прямий» продукт, зробивши усвідомленим, <i>тобто перетворити периферійну семантику у ядру</i> .
Латеральне (бокове) мислення (Де Боно)	Діє за підібним принципом – за допомогою зсуву понять з периферії у центр поля, коли «побічна», другорядна інформація стає ядром і «ключем» для рішення проблеми.
Гнучкість мислення – здатність до подолання стереотипів і швидкого пошуку нових рішень (Дж. Гілфорд).	Гнучкість можлива завдяки тому, що ядро «скидає» стару периферію й приєднує до себе нову, і при цьому тривалий час зберігає цю здатність, поки не вичерпає всі можливості. При цьому ядерними семантиками в нових поняттях можуть виступати не тільки старі ядра, але і нові узагальнюючі ознаки, які відщеплені від старих ядер і периферії.

Висновки.

1. Творча інтелектуальна діяльність протікає в єдності двох видів інтелекту – динамічного і статичного. Динамічний інтелект як категорія, на нашу думку, відображає стан процесуальності, становлення ідей, понять та інших розумових продуктів і їх всебічну рухливість, динамізм і спонтанність у процесі пошуку нового у творчій діяльності. Тому йому властиві певні особливості: відмова від орієнтації на досвід і установка на деконструкцію звичних і усталених асоціативних зв'язків; притаманне прагнення «розмити» і «розплавити» рамки наявної даної реальності і межі когнітивно-емпіричних матриць, що склалися, в яких «кристалізувалися» і накопичилися досвід і знання; властива націленість на те, щоб «стягти» з речей і процесів їх чуттєві форми та «добратися» до прихованої під ними сутності.

Статичний інтелект орієнтується на стан завершення процесу, стан сталості й спирається на вже усталені когнітивні структури, усталену наявну дану реальність і кристалізований пізнавальний досвід.

Творчість з точки зору становлення і «застигання», «кристалізації» і «розплавлення» семантики, статичного і динамічного інтелекту постає як спіралеподібний процес почергового «розплавлення» і «кристалізації» чуттєвого і когнітивного досвіду. При цьому активізується то динамічний, то статичний інтелект, що замінюють один одного на різних стадіях творчості.

Подолання ригідності, нерухомості мислення, властивого статичному інтелекту, і його процесуалізація можливі за допомогою деконструкції даності і пов'язаних з нею усталених когнітивних шаблонів.

2. Перехід від статичного до динамічного інтелекту здійснюється шляхом розпредметнення, перебудови і процесуалізації чуттєво-когнітивного досвіду в його основних сферах, таких як: вербальний досвід; буденно-побутовий досвід; досвід у галузі фі-

зичних явищ і закономірностей; візуально-естетичний досвід; соціальний досвід; досвід у галузі технічних явищ і деяких інших сферах.

3. До процесу творчості успішно застосований генетико-моделюючий метод. Його використання дозволило виділити в якості вихідної «клітинки» творчого процесу ембріональну ядерну протосему креативного каталітичного полісемантичного поля, в рамках якого виникає дана нова теорія. Крім цього, цей метод допоміг виокремити ще такі структурні компоненти творчого процесу, як колективна ембріонально-генетична стратегія мислення і генетична семантограма. Застосування такої складової генетико-моделюючого методу, як принцип системності, дозволило встановити також той факт, що усталені наукові істини породжуються таким системним семантичним явищем, як креативне каталітичне полісемантичне поле відкриття, в рамках якого і здійснюється генезис нових наукових ідей. Загалом такий підхід до вивчення інтелектуальної креативності ми назвали польовою концепцією творчого мислення.

4. Застосування експериментально-генетичного підходу, що розвивається С.Д. Максименком, і стратегіального підходу до мислення, що розвивається В.О. Моляко, на матеріалі креативного поля теорії відносності дозволив сформулювати в галузі психології творчого мислення висновок, що крім відомих чотирьох індивідуальних стратегій творчого мислення – стратегії аналогізування, комбінаторної, реконструюючої та стратегії випадкових підстановок (Моляко, 1983), існує ще, принаймні, одна, колективна – п'ята – ембріонально-генетична стратегія мислення.

5. Семантичні механізми, які покладені в основу інтелектуально-творчих стратегій, пов'язані з тими чи іншими динамічними перебудовами структури семантичного поля, його ядра та периферії. Кожна із стратегій спирається на свій, специфічний саме для неї, різновид цих перебудов.

Література

1. Балл Г.О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах). Київ, 2007. – 170 с.

2. Беркли Джордж. О началах человеческого знания // Антология мировой философии. В 4-х т. Т. 2. Европейская философия от эпохи Возрождения до эпохи Просвещения. Ред. коллегия: В.В. Соколов (ред. – составитель второго тома) и др. Москва, «Мысль», 1969 (АН СССР. Ин-т философии. Философ. наследие). 776 с. с ил.

3. Вертгеймер М. Продуктивное мышление: Пер. с англ. Москва: Прогресс, 1987. 336 с.

4. Гейзенберг В. Физика и философия. Часть и целое. Пер. с нем. Москва: Наука. Гл. ред. физ.-мат. лит., 1989. 400 с. ISBN 5-02-012452-9.

5. Гинзбург В.Л. Как и кто создал теорию относительности? // *Вопросы философии*. 1974, № 8. С. 125–140.

6. Губенко А.В. Распредмечивание, интеллектуальная ригидность и творчество // *Практическая психология и социальная работа*. 2009, № 12. С. 74–78.

7. Губенко О.В. Теоретико-методологічні основи дослідження психологічних механізмів творчої діяльності (інтегративний підхід): Монографія. Київ, 2019. 400 с.; іл.

- 7а. Завгородня О.В. (2007). Психологія художньо обдарованої особистості: гендерний аспект : монографія. Київ: Наукова думка. 264 с.
8. Логунов А. А. К работам Анри Пуанкаре о динамике электрона. Москва: Изд. ИЯИ АН СССР, 2-е изд. 1984. 96 с.
9. Любарт Тодд, Муширу К., Торджман С., Зенасни Ф. Психология креативности // Тедд Любарт, К. Муширу, С. Торджман, Ф. Зенасни. Пер. с фр. Москва: «Когито-Центр». 2009, 215 с.
10. Максименко С.Д. Генеза існування особистості. К.: Вид-во ООО «КММ». 2006. 240 с.
11. Мах Э. Анализ ощущений и отношение физического к психическому. – Москва, 1988.
12. Моляко В.А. Психология решения школьниками творческих задач. – Київ: Рад. школа. 1983. 94 с.
13. Пайс А. Научная деятельность и жизнь Альберта Эйнштейна: пер. с англ. / Под ред. акад. А.А. Логунова. Москва: Наука. Гл. ред. физ.-мат. лит., 1989. 568 с. ISBN 5-02-014028-7.
14. Пуанкаре Анри. Измерение времени / Избранные труды в трех томах. Т. 3. Математика. Теоретическая физика. Анализ математических и естественно-научных работ Анри Пуанкаре. Изд-во «Наука», 1974. 769 с. С. 419–429.
- 14а. Пуанкаре А. Измерение времени (1898). «*Revue de Metaphysique et de Morale*», 1898, t. 6, p. 1...13.
15. Пуанкаре А. О принципе относительности пространства и движения / Пуанкаре А. Наука и гипотеза, главы 5, 7 / Пуанкаре А. О науке: пер. с фр. / Под ред. Л.С. Понтрягина. 2-е изд. Стер. Москва: Наука. Гл. ред. Физ.-мат. лит., 1990. 736 с. ISBN 5-02-014328-6. С. 66–78, 95–108. (А. Poincare. Science and Hypothesis. Paris, 1902).
16. Пуанкаре А. Настоящее и будущее математической физики. Доклад, напечатанный в журнале «*Bulletin des Sciences Mathematiques*», 1904, v. 28, ser. 2, p. 302.
17. Смутьсон М.Л. Психологія розвитку інтелекту. Монографія. Київ, 2003: Нора-Друк. 298 с.
18. Ушакова Т.Н., Сметанина Т.В. Репрезентация полисемических структур в вербальной системе человека // Вопросы психолингвистики. 2011, № 2 (14). С. 25–26.
19. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. Москва, 1981: Политиздат. 445 с.
20. Хофман Б. при участии Дюкас Э. Альберт Эйнштейн. Творец и бунтарь: пер. с англ. / Под ред. Ю.А. Данилова, Б.Г. Кузнецова. Москва: Прогресс, 1983. 216 с.
21. Чернуха І.О. Опредметнення та розпредметнення психічного змісту засобами творчості / Проблеми психології творчості. Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка. Т. 12, вип. 8. К, 2009. С. 325–336.
22. Щур Г.С. (1974). Теория поля в лингвистике. Москва: «Наука». 221 с.
23. Эйнштейн А. К электродинамике движущихся тел. (1905 г.). Собрание научных трудов. В четырех томах / Под ред. И.Е. Тамма, Я.А. Смородинского и Б.Г. Кузнецова. Издательство: Москва: Наука, 1965–1967. Т. 1. 700 с. С. 7–35.
24. Эйнштейн А. О специальной и общей теории относительности. Общедоступное изложение. (1917). Собрание научных трудов. В 4-х томах / Под ред. И.Е. Тамма,

Я.А. Смородинского и Б.Г. Кузнецова. – Издательство: Москва: Наука, 1965–1967. Т. 1. 700 с. С. 530–600.

25. Эйнштейн А. Собрание научных трудов в 4-х томах / Под ред. И.Е. Тамма, Я.А. Смородинского и Б.Г. Кузнецова. Москва: Наука, 1965–1967. Т. 4. С. 277–278.

26. Frensch, P.A., & Sternberg, R.J. “Expertise and intelligent thinking: When is it worse to know better?”, in R.H. Sternberg (Ed.), *Advances in the psychology of human intelligence* (Vol. 5, p. 157–188). Hillsdale (NH), 1989. Erlbaum.

27. Hayes, I.R., *Cognitive processes in creativity*, in I.A. Glover, & C.R. Reynolds (Ed.), *Handbook of creativity* (p. 135–146). New York, 1989. Plenum.

28. Horn I.Z. *The theory of fluid and crystallized intelligence in relation to concepts of cognitive psychology and again in adulthood* // F.I.M. Craik & S.Trehuh (Eds). *Aging and cognitive processes*. New York, 1989. Plenum.

29. Simonton, D.K. *Genius, creativity and leadership*, Cambridge (MA), Harvard University Press, 1984.

2.3. Інтегративно-ресурсний підхід до вивчення особистості у кризових ситуаціях

Вступ. Одним із сучасних напрямків у розвитку теорії психологічного стресу є ресурсний підхід, пов’язаний зі здатністю людини використовувати свої особистісні якості, соціальну підтримку, можливості громади у подоланні екстремальних, стресових життєвих ситуацій. Проблеми формування та розвитку особистості відносяться до числа тих, що вимагають застосування системного підходу. В. Садовський розділив усі компоненти системи на три групи. Першу групу склали ознаки, що характеризують внутрішню будову системи («безліч», «елемент», «ставлення», «зв’язок»); до другої групи він відніс ознаки, що характеризують специфічні системні властивості («інтеграція», «диференціація», «цілісність», «управління»); у третю групу входять ознаки, що характеризують поведінку системи («середовище», «стан системи», «адаптація») [8]. Системний підхід у психології та теорії особистості є спробою застосування загальної теорії систем до опису складних психічних явищ і взаємодій. Відповідно до принципу полісистемності, особистість, як предмет психологічного дослідження, складається з певних функціональних синтезів – складних самих по собі – власне системних утворень (підсистем), при цьому системність – це одна з ключових характеристик особистості. Конкретні особистісні якості є складноорганізованими, динамічними системами, пов’язаними між собою, такими, що обумовлюють одна одну, безпосередньо співвідносяться з системою, будучи її складовою частиною [4].

2.3.1. Особистість у кризових ситуаціях: метааналіз

На початковому етапі розвитку науки за допомогою префікса «мета» був зафіксований дуалізм «теорія-практика». У сучасній науковій мові він відіграє самостійну, іноді трансцендентну роль, а в навколонуковій і повсякденній – нерідко має езотеричне значення. Натепер префікс «мета» є лінгвістичним маркером кризових періодів

розвитку психології [4]. Ідеї метапсихології і метатеоретизування в психології виникли для вирішення парадоксів, які стосуються основ науки. Запропонований варіант метапсихології базується на концепціях метанауки Д. Гільберта і метасистемного переходу В. Турчина. Згідно з визначенням В. Турчина, коли кілька систем інтегрується в єдине ціле таким чином, що виникає новий рівень управління, мова йде про те, що сформувалася метасистема, і позначається цей процес як метасистемний перехід: «На кожному етапі біологічна система має підсистему, яка може бути названа вищим керуючим органом і яка має пізніше походження й вищу організацію. Перехід на наступний етап відбувається шляхом розмноження цих підсистем (шляхом багаторазової редуплікації) та інтеграції їх, тобто об'єднання в одне ціле з утворенням (за методом проб і помилок) системи управління, на чолі якої стоїть нова підсистема, яка тепер є вищим керуючим органом нового етапу еволюції. Систему, що складається з керуючої підсистеми X і керованих нею багатьох однорідних підсистем A1, A2, A3, ... можна назвати метасистемою по відношенню до систем A1, A2, A3, ... Перехід з етапу на етап отже є метасистемним переходом...». В. Турчин показав, що метасистемний перехід не може здійснитися під впливом одних лише внутрішніх чинників або логіки розвитку інтегрованої системи, а завжди вимагає втручання ззовні, «зверху». В рамках даної моделі метанаука розглядається як результат метасистемного переходу [9].

Вивчення особливостей поведінки людини у кризових ситуаціях завжди були у центрі уваги науковців. Дослідниками проведено численні емпіричні розвідки окремих аспектів стресу, складних життєвих ситуацій, копінг-стратегії. Проведений нами метааналіз даних підходів дозволив виділити наступні вивчення особистості у кризових ситуаціях: особистість у стресових і травматичних ситуаціях та відповідні ним розлади, зумовлені стресом та психотравмою.

Насамперед, ми розрізняємо травматичні ситуації від стресових. Наприклад, ситуації небезпеки, що супроводжуються виникненням безпосередньої загрози здоров'ю або життю людини (серйозна хвороба, ситуації хірургічної операції, різні побутові травми, падіння в воду осіб, які не вміють плавати, пожежа, повінь, землетрус, зупинка ліфта між поверхами, рух поодиночці через небезпечну місцевість тощо) є травматичними; натомість ситуації невизначеності, характерні для потрапляння людини в невідому обстановку (заблукала в лісі, в горах тощо) або збігу обставин побутового плану, в яких індивід не знає, як йому бути (наприклад, людині, яка стоїть поруч, стало погано, а сусід не знає що робити) вважаємо стресовими. Важка життєва ситуація, незалежно від форми, якої вона набуває для людини, супроводжується емоціями. Ф. Бассін виділив «афектогенні життєві ситуації», тобто ситуації емоційного напруження, що зумовлюють виникнення психологічних травм, які впливають на найважливіші цінності особистості та порушують заходи психологічного захисту. Це призводить до порушення рівноваги особистості, а також її адаптованості у зовнішньому світі. Критичний компонент ситуації визначається наявністю емоційного напруження, а ступінь його впливу на особистість – силою афекту і реакціями людини [2]. У 1926 р. американський психофізіолог В. Кеннон використав поняття «стрес» для позначення зовнішніх факторів, які руйнують гомеостаз, втім у науковий обіг дане поняття було введено лише у середині 1940-х рр. Базуючись на ідеях В. Кеннона і К. Бернара (автора поняття

«внутрішнє середовище організму»), відомий дослідник стресу канадський фізіолог Г. Сельє у 1936 р. опублікував свою першу працю про загальний адаптаційний синдром, але тривалий час уникав вживання поняття «стрес» і лише з 1946 р. він почав систематично використовувати його для позначення загальної адаптаційної напруги. Г. Сельє довів, що стрес відрізняється від інших фізичних реакцій в тому, що він є стресом незважаючи на те, що подразники, які його викликають (наприклад, новини), можуть бути як негативними, так і позитивними. Він назвав негативний стрес «дистресом», а позитивний – «евстресом». Якщо евстрес є джерелом підвищення активності, радості від напруження і успішного подолання, характеризується активізацією мислення та пам'яті, то дистрес виникає лише при дуже частих і надмірних стресах і супроводжується відчуттям безпорадності та безнадійності [30]. У сучасній науковій літературі поняття «стрес» застосовується щонайменше у трьох значеннях. По-перше, його можна визначити як напругу або збудження під впливом зовнішніх стимулів або подій. Нині доволі часто ці стимули і події називаються «стресорами» або «стрес-факторами». По-друге, стрес можна віднести до суб'єктивної реакції організму, коли він відображає внутрішній психічний стан напруги і збудження, тобто емоції, захисні реакції і процеси подолання. По-третє, стрес є фізичною реакцією організму на визначену вимогу або шкідливий вплив. Функцією цих фізичних реакцій, імовірно, є підтримка поведінкових дій і психічних процесів щодо подолання цього стану (J.K. Schkade, S. Schultz [29]).

Розлади, зумовлені стресом, – це розлади психічного здоров'я, що виникають внаслідок атипової реакції як на короткострокові, так і на довгострокові проблеми, що викликають фізичний, психічний або емоційний стрес. Розглянемо найвідоміші розлади, зумовлені стресом (P.J. Brantley, G.N. Jones). Тривожні і пов'язані зі страхом розлади є найпоширенішими в усьому світі серед психічних та поведінкових розладів і викликані значним збільшенням непрацездатності, економічними витратами і зниженням якості життя. У Міжнародній класифікації хвороб (МКХ-11) тривожні і пов'язані зі страхом розлади, які проявляються протягом життя, зведені в один розділ. У попередній редакції МКХ (МКХ-10) більшість тривожних розладів знаходилося в групі невротичних, пов'язаних зі стресом і соматоформних розладів. У МКХ-11 пропонується всі розлади з основними клінічними ознаками у вигляді тривоги або страху об'єднати в нову групу. Агорафобія і панічний розлад у МКХ-11 є різними чітко диференційованими розладами, оскільки є переконливі докази відмінностей у перебігу, захворюваності, розподілі за статтю і реакції на лікування, крім того, панічні напади можуть виникати в контексті інших тривожних і пов'язаних зі страхом розладів, ймовірність виникнення яких, головним чином, залежить від стимулів або ситуації, що викликають страх. У цих випадках окремий діагноз «Панічний розлад» не обґрунтований, замість нього може застосовуватися уточнюючий специфікатор «з панічними нападами», коли панічні напади є частиною клінічної картини іншого розладу. Генералізований тривожний розлад у МКХ-11 більше не є діагнозом, а лише синдромом, який ставиться методом виключення інших тривожних розладів.

Одним із розладів, зумовлених стресом, є *продовжена реакція горя*. Продовжена реакція горя – нова категорія в МКХ-11. Існування цієї діагностичної одиниці було

підтверджено у різних культурах. Центральний компонент пролонгованої реакції горя (туга за померлим) не залежить від неспецифічних симптомів тривоги і депресії. При цьому дані переживання не чутливі до лікування антидепресантами (тоді як депресивні синдроми, пов'язані з втратою, чутливі), а психотерапія, стратегічно націлена на симптоми пролонгованої реакції горя, демонструє більшу ефективність у полегшенні її проявів, ніж лікування, спрямоване на депресію. Люди із пролонгованою реакцією горя мають серйозні психосоціальні проблеми і проблеми зі здоров'ям, включаючи інші проблеми психічного здоров'я, такі як суїцидальна поведінка, зловживання психоактивними речовинами, саморуйнівна поведінка або соматичні розлади, такі як високий артеріальний тиск і підвищена частота серцево-судинних захворювань.

Розлади, зумовлені травмою, визначено у Керівництві із діагностики і статистики психічних розладів (DSM-5) та Міжнародній класифікації хвороб (МКХ-10, 11), а саме: гострий стресовий розлад, посттравматичний стресовий розлад і розлади адаптації (M.J. Friedman, P.A. Resick, R.A. Bryant, J. Strain, M. Horowitz, D. Spiegel) [18].

Гострий стресовий розлад вперше представлено як нозологічну категорію у DSM-IV. Діагностується у період від 2-х днів до 1 місяця після травматизації і підвищує ризик виникнення ПТСР у майбутньому (діагноз ПТСР ставиться не раніше ніж через місяць після травматичної події).

Згідно із МКХ-10, гострий стресовий розлад (F43.0) – це транзиторний розлад, яке розвивається у людини без будь-яких інших проявів психічних розладів у відповідь на незвичайний фізичний або психічний стрес. Цей стан може супроводжуватися подальшим «відходом» із ситуації (до стану дисоціативного ступору – F44.2) або ажитацією і надмірною активністю (реакція фуґи). Зазвичай присутні окремі риси панічного розладу (тахікардія, надмірне потовиділення, почервоніння) [12].

ПТСР (посттравматичний стресовий розлад) – це запізніла і / або затяжна реакція на стресову подію або ситуацію (короткочасну або тривалу) виключно загрозливого або катастрофічного характеру, які можуть викликати загальний дистрес майже у будь-якої людини (наприклад, природні або штучні катастрофи, битви, серйозні нещасні випадки, спостереження за насильницькою смертю інших, у жертви катувань, тероризму, зґвалтування або іншого злочину). *Основні симптоми ПТСР* (F43.1) за МКХ-11: труднощі у регуляції емоцій, відчуття себе приниженою, переможеною, нічого не вартою людиною, труднощі у підтримці міжособистісних стосунків.

Розлад адаптації (F43.2). Реакція недостатньої адаптації до стресової події, на тривалі психосоціальні труднощі або на комбінацію стресових життєвих ситуацій, що, як правило, виникає протягом місяця після впливу стресора і має тенденцію до вирішення протягом 6 місяців, якщо стресовий фактор не зберігається на триваліший термін. Реакція на стресор характеризується симптомами стурбованості проблемою: надмірним занепокоєнням, рецидивними і болісними думками про стресор або постійними роздумами про його наслідки. Наявна нездатність адаптуватися, тобто симптоми заважають повсякденному функціонуванню, виникають труднощі з концентрацією уваги або порушення сну, що призводять до порушення працездатності. Якщо критерії діагностики підходять для іншого розладу, то цей розлад слід діагностувати замість розладу адаптації.

Теоретико-методологічні засади інтегративно-ресурсного підходу

Одним із сучасних напрямків у розвитку теорії психологічного стресу є ресурсний підхід (resource-based view), пов'язаний зі здатністю людини використовувати свої особистісні якості, соціальну підтримку, можливості громади у подоланні екстремальних, стресових життєвих ситуацій.

Спочатку методичний і понятійний апарат ресурсного підходу складався в сфері моделювання виробництва в економіці. У психологічну науку прийшов через психофізіологію, де застосовувався щодо обмеженої енергетичної ємності пізнавальних механізмів. У словнику Д. Ушакова ресурс (від фр. ressource – допоміжний засіб) трактується насамперед як засіб, запас, джерело. Зазначимо, що етимологія цього слова достатньо цікава, у французьку мову воно прийшло із старофранцузької (ressourde – підійматися), однак основою все ж вважається латинське resurgere – знову підійматися, знову виникати, тобто для появи ресурсу потрібен спад, зникнення чогось, що було наявне у попередньому досвіді; ресурс не з'являється нізвідки, він виникає на основі попереднього успішного досвіду подолання, зокрема складних життєвих ситуацій. У словнику української мови наголошується, що ресурс – це запаси чого-небудь, які можна використати в разі потреби, тобто виникає ще й мотиваційний компонент ресурсу. Наприклад, відома фігуристка в 10–12 років єдина в світі, хто виконувала без помилок потрібний аксель – один із найскладніших стрибків у фігурному катанні; під час фізіологічних змін, дорослішання, набору ваги, аксель зник із її арсеналу, але ж досвід лишився, дівчина пам'ятала, наскільки успішним був її стрибок, які позитивні емоції і якої інтенсивності вона відчувала; з часом вона відновила аксель і в 22 роки стала першою в світі віковою фігуристкою, яка успішно його виконує та перемагає на змаганнях світового рівня; втім для активізації цього та й багатьох інших ресурсів потрібні певні умови, не в останню чергу це стосується і психологічної допомоги.

В психології загалом під ресурсом розуміється все те, що належить особистості в психологічному плані. Використання цього терміну стосовно особистості передбачає наявність у неї різних обсягів ресурсів різної якісної визначеності, тому, описуючи той чи інший ресурс, необхідно визначити його сутнісну, психологічну природу й оцінити, наскільки він виражений в особистості і наскільки вдало вона його використовує. Зазначимо, що окрім власне психологічних ресурсів, у кризових життєвих ситуаціях людина використовує ресурси, запозичені, зокрема з економіки. Насамперед, це гроші (прибуток), час (добовий часовий час, що містить сон, робочий час і дозвілля), знання (інформація). Ці ресурси якісно неоднорідні та не зводяться один до одного, ними володіють усі люди, в різному обсязі та із різною суб'єктивною значущістю. Час – ресурс фіксований та невідновлюваний; життєва енергія – поняття багатозначне, таке, що передбачає відновлення хоча б часткове; гроші – безумовно, ресурс, який можливо відновити, кожна людина має певний фінансовий ресурс, а витрата грошей, як правило, компенсується наступним їх заробітком; знання можна відновити, їх можна накопичувати втім, за певних умов, вони можуть зруйнуватися (наприклад, при деменції) [1].

Ресурсний підхід з метою вивчення особливостей психічної активності розроблено J.D. Brown [14], E.C. Poulton [25] і в подальшому вдосконалено M.J. Posner [21], D.A. Norman, D.J. Vobrow [23] та низкою інших дослідників.

На прикладі здатності водіїв добре керувати машинами на місцевості зі щільною забудовою J.D. Brown, E.C. Poulton визначили роль когнітивних ресурсів. Через двадцять років E.C. Poulton у якості основного ресурсу людини відзначив здатність до самоконтролю, в якій провідну роль відіграють саме когнітивні процеси [25]. M.J. Posner з колегами зазначали, що при ураженнях лобної частки мозку людина втрачає здатність до самоконтролю, довільності у поведінці, відповідно, вона залишається позбавленою основного ресурсу її функціонування – контролювати свої емоції, думки та вчинки [21]. Вже нині встановлено, що функції лобної частки можуть частково відновлюватися, а отже й ресурс самоконтролю у людини по суті не зникає й за певних умов реалізується знову. Згідно з С. Мадді, успішне функціонування пов'язане з контролем, що відображає переконаність особистості в можливості і своїй здатності контролювати події власного життя, долати важкі обставини [22], подібне ми знаходимо й у працях Дж. Роттера, який використовував поняття локусу контролю. Традиційно адаптивне значення приписується внутрішньому локусу контролю (інтернальності), що передбачає переконання особистості в не випадковості її успіхів або невдач, залежних від компетентності, цілеспрямованості, рівня здібностей, які є закономірним результатом її діяльності. Зазначимо, що нині у російській психології ресурсний підхід асоціюється переважно із когнітивними здатностями особистості, раціональною оцінкою своїх життєвих подій. Найбільш розгорнуту модель використання ресурсів (знову таки – когнітивних) запропонували D.A. Norman, D.J. Bobrow, згідно з ними всі ресурси взаємопов'язані, їх неможливо розглядати окремо один від одного [23].

Е. Фромм виділяв три психологічні категорії, що позначаються як ресурси людини в подоланні важких життєвих ситуацій: надію – яка забезпечує готовність до зустрічі з майбутнім, саморозвиток і бачення його перспектив; раціональну віру – усвідомлення численних можливостей і необхідності вчасно їх виявити та використовувати; душевну силу (мужність) – здатність чинити опір спробам поставити під загрозу надію і віру й зруйнувати їх. У ресурсній концепції стресу ресурси визначаються як те, що є значущим для людини і допомагає їй адаптуватися в складних життєвих ситуаціях. С. Хобфолл до ресурсів відносить: матеріальні об'єкти (дохід, будинок, транспорт, одяг, об'єктні фетиші) і нематеріальні (бажання, цілі); зовнішні (соціальна підтримка, сім'я, друзі, робота, соціальний статус) і внутрішні інтраперсональні змінні (самоповага, професійні вміння, оптимізм, самоконтроль, життєві цінності, система вірувань та ін.); психічні та фізичні стани; вольові, емоційні та енергетичні характеристики, які необхідні (прямо чи опосередковано) для виживання чи збереження здоров'я у важких життєвих ситуаціях або служать засобами досягнення особисто значущих цілей. Ресурсний підхід базується на принципі «консервації» ресурсів, який передбачає можливість отримувати, зберігати, відновлювати, примножувати і перерозподіляти ресурси згідно з власними цінностями. За допомогою такого розподілу ресурсів людина має можливість адаптуватися до варіативних умов життєвого середовища.

Сучасний ресурсний підхід у психології базується на наступних принципах. Принцип гармонії (або принцип повноти реалізації) базується на необхідності на-

явності всіх базових ресурсів відповідного рівня, однак з індивідуальними особливостями їх вираженості. Принцип концентрації значною мірою зумовлений концепцією Л.С. Виготського про зону найближчого розвитку, він може застосовуватися для опису завдань, найбільш важливих на конкретному життєвому етапі, крім суто професійних, це можуть бути і завдання, пов'язані з сім'єю, саморозвитком тощо, для чого можуть використовуватися аналоги зони найближчого професійного розвитку. Зазвичай визначення «особистісного ресурсу розвитку» наголошують на єдності актуального і потенційного рівнів розвитку здібностей людини, в зоні актуального розвитку – актуальний рівень розвитку здібностей, що відображають досягнення попереднього вікового періоду, в зоні найближчого розвитку – потенційний рівень розвитку здібностей, що відображають завдання віку, вікові новоутворення. Спираючись на ідею К. Роджерса про конгруентність (чи ні) організму і Я-структур, можна ввести принцип конгруентності особистісних ресурсів різних рівнів. Зокрема, якщо в якості одного з рівнів буде взято біологічний і біопсихічний ресурс людини, в якості іншого рівня розглядатиметься думка особистості про себе, в результаті сформується конгруентність за термінологією К. Роджерса. Враховуючи те, що для подолання кризових ситуацій власне внутрішніх (особистісних) ресурсів часто буває недостатньо, слід використовувати й ресурси зовнішні, зокрема й соціальну підтримку, відповідно, можна визначити окремим принципом принцип поєднання особистісних і соціальних ресурсів. При цьому вибудовування системи ефективного управління внутрішніми і зовнішніми ресурсами особистості з урахуванням дозволяє говорити про виникнення ще одного ресурсу, точніше, метаресурсу або ресурсу самоконтролю, пов'язаного з ефективністю системи психічного управління поведінкою і розвитком особистості. Сенс такого метаресурсу полягає в тому, що вміння керувати собою є найважливішим ресурсом особистості. Поряд із поділом ресурсів на внутрішні і зовнішні необхідно виділити ресурс, що володіє з цієї точки зору особливим статусом. Він одночасно і внутрішній, і зовнішній – йдеться про часовий ресурс, зокрема чим старша людина, тим меншим потенціалом і перспективою вона володіє просто в силу наближення завершення професійного та життєвого циклу.

Проблема психологічного стресу з позиції ресурсного підходу знайшла відображення в його ресурсній моделі, згідно з якою стрес виникає в результаті реальної чи уявної втрати частини ресурсів, які включають поведінкову активність, соматичні й психічні і професійні можливості, особистісні характеристики, вегетативні та обмінні процеси. В контексті цього А.Г. Маклаков вводить поняття «особистісний адаптаційний потенціал», який включає в себе: психічну стійкість, самооцінку особистості, відчуття соціальної підтримки, досвід соціального спілкування [5]. Особистісний адаптаційний потенціал пов'язаний із соціалізацією особистості, порушення якої може призводити до проблемної взаємодії, зниження працездатності та погіршення стану здоров'я, тобто усі компоненти особистісного адаптаційного потенціалу є значущими при оцінці і прогнозі успішності адаптації до важких та екстремальних ситуацій, а також при оцінці швидкості відновлення психічної рівноваги. По суті, ресурси – це адаптаційні можливості, що являють собою стійкі резистентні характеристики індивідуально-типологічного та особистісного рівнів людської індивідуальності та

забезпечують здатність успішно адаптуватись до різноманітних вимог життя, виявляються як у фізіологічному контексті (від біохімічного рівня до рівня безумовно- та умовно-рефлекторної регуляції діяльності), так і (найголовніше) у психологічному, спрямовуючи поведінку особистості, її діяльність.

Ми зазначаємо, що протективні фактори у розладів, зумовлених стресом і травмою, дуже подібні. Стратегії зменшення стресу можуть бути корисними для багатьох людей, однак у стресових ситуаціях високотривожні особистості часто не можуть сконцентруватися достатньо, щоб ефективно їх використовувати, тому більшість технік зниження стресу більше профілактичні, а не корекційні, спрямовані на підвищення загальної стресостійкості людини. Натепер все більшої популярності набуває так звана п'ять-R модель (R.S. Ulrich, R.F. Simons, B.D. Losito, E. Fiorito, M.A. Miles, M. Zelson): Recognition – розуміння можливих причин і джерел стресу; Relationships – визначення джерел підтримки, осіб, здатних прийти на допомогу; Removal – усунення стресорів, управління ними; Relaxation – використання релаксаційних технік (дихальних вправ, медитації, масажу, уяви); Re-engagement – повторення занурення у стрес шляхом десенсибілізації [33].

У нашому дослідженні ми наголошуємо на єдності особистісних і соціальних ресурсів особистості, що особливо яскраво проявляється у стресових життєвих ситуаціях. Одними з найважливіших наслідків використання ресурсів у їх взаємному зв'язку ми вважаємо життєстійкість, посттравматичне зростання і резилентність. Насамперед розглянемо соціальну підтримку як ресурс особистості у кризових життєвих ситуаціях. Під соціальною підтримкою розуміється задоволення специфічних соціальних потреб: у близькості, захисті, інформації, практичній допомозі, розрядці і заспокоєнні (S.A. Shumaker, A. Brownell) [31], відповідно, Р. Лазарус [20] виділяє матеріальну, емоційну та інформаційну соціальну підтримки. Міжособистісний рівень соціальної підтримки становлять сім'я, близькі друзі і родичі. Інструментальний рівень соціальної підтримки – інформація про способи подолання наслідків травми стає ресурсом для орієнтації в ситуації. Можна виділити два основних джерела інформації, наявність або пошук яких сприяє позитивним змінам після травми – це інформація від експертів та інформація від людей, які пережили схожий досвід. Соціальний рівень підтримки – членство в інших соціальних групах, об'єднаних спільною діяльністю, яка дозволяє інтегрувати травматичний досвід, досвід посттравматичного зростання в нову, посткризову ідентичність. Основними функціями соціальної підтримки є задоволення особистістю афіліативних потреб, ресурси, пов'язані з цією функцією, можуть включати вираження турботи, любові, розуміння, занепокоєння і підвищеного почуття приналежності (наприклад, до групової діяльності); підтримка ідентичності особистості (позитивного ставлення людини до себе); підвищення самооцінки, шляхом усвідомлення соціальної захищеності, визнання з боку інших, насамперед, значущих людей.

Варто зазначити, що соціальна підтримка завжди передбачає взаємодію щонайменше двох людей – надавача підтримки та її отримувача, від того, наскільки схильними до підтримки будуть усі учасники цього процесу, залежить і її безпосередній результат, представлений у табл. 1.

Таблиця 1. Результат взаємодії суб'єктів соціальної підтримки.

Стан того, хто надає підтримку	Стан отримувача, сприймання ним підтримки		
	Орієнтований на допомогу	Нейтрально ставиться до партнера	Агресивно налаштований щодо партнера
Орієнтований на допомогу	Конгруентне	Неконгруентне	Неконгруентне
Нейтрально ставиться до партнера	Неконгруентне	Конгруентне	Неконгруентне
Агресивно налаштований щодо партнера	Неконгруентне	Неконгруентне	Конгруентне

Як видно з табл. 1, конгруентне ставлення до соціальної підтримки відбувається лише у трьох випадках: коли обидва партнери орієнтовані на допомогу, нейтрально чи агресивно ставляться один до одного. По суті, взаємна негативна налаштованість учасників взаємодії не виключає, а навпаки, посилює ефект від соціальної підтримки.

Окрім власне ресурсів особистості, варто проаналізувати їх вплив на поведінку людини у кризових життєвих ситуаціях.

У табл. 2 представлено тривалі та короткотермінові наслідки соціальної підтримки. Зазначимо, що результати соціальної підтримки можуть бути як позитивні (+), так і негативні (-).

Таблиця 2. Довготривалі та короткотермінові наслідки соціальної підтримки.

Ресурси підтримки	Наслідки соціальної підтримки	
	Короткотермінові	Довготривалі
<i>Підтримка психологічного здоров'я</i>		
Вираження турботи, любові, розуміння, безумовне прийняття	+ відчуття власної значущості; + позитивний настрій.	+ відчуття захищеності; + сформована прихильність.
Захист від агресії	- відчуття того, що інші контролюють суб'єкта, відсутності автономії.	+ психологічне благополуччя.
Залученість до групової діяльності	+ відчуття соціальної інтегрованості; + збільшення кількості друзів; - виражена потреба відповідати груповим нормам; - відчуття зобов'язаності іншим.	+ безпека; - складнощі формування особистісної ідентичності; - невпевненість у можливості діяти самостійно без схвалення групи.

Закінчення таблиці 2.

Переконання у цінності, значущості людини, повага до неї	+ впевненість у собі; + толерантність до стресу; + захищеність від самозвинувачень; - надмірна самовпевненість; нечутливість до раціональної критики.	+ позитивна самооцінка; + психологічне благополуччя; - догматизм; - егоїзм.
Зворотній зв'язок про поведінку, цінності тощо	+ зниження тривожності; + відчуття сенсу життя; + підвищення толерантності до невизначеності.	+ адекватне позитивне ставлення до себе; + сформована особистісна ідентичність; + психологічне благополуччя.
Моделювання поведінки у кризових життєвих ситуаціях	+ відчуття осмисленості життя; - навчання стереотипним, часто недоречним моделям поведінки у кризових ситуаціях.	- відчуття некомпетентності; - погане фізичне самопочуття.
Активне слухання, заохочення відкритості, щирості	+ емоційна релаксація, зняття напруги; + відчуття турботи; - відчуття сорому, ніяковіння.	+ сформована особистісна ідентичність; + психологічне благополуччя; - низька самооцінка.
Зниження стресу		
Психоедукація щодо шляхів зниження напруги, використання адаптивних копінгів	+ розуміння можливих небезпек і ризиків; + впевненість у собі; + зменшення відчуття безпомічності; - відчай, якщо запропоновані у психоедукації засоби складно використати у реальному житті.	+ психологічне благополуччя; + усвідомлення сили своєї особистості; + самоефективність; - депресія.
Окреслення ознак кризових ситуацій	- надмірна настороженість (людина починає скрізь шукати небезпеку).	- низька самооцінка; - страхи, тривожність
Матеріальна допомога	+ отримання ресурсів для виживання; - впевненість у собі; - сором; - відчуття зобов'язаності іншим	+ психологічне благополуччя; + висока самооцінка; - пасивна життєва позиція; - накопичення образи.

Як бачимо, соціальна підтримка має не лише позитивні, але й негативні наслідки, зокрема останнім часом дуже багато акцентується на симптомах ПТСР в учасників бойових дій, це нерідко зумовлює гіпердіагностику даного синдрому фахівцями та й власне військовими, які самі починають шукати в себе симптоми ПТСР. У цьому контексті слід наголосити на протективних від стресу чинниках, наслідках реалізації ресурсів для особистості у кризовій життєвій ситуації. Не в останню чергу це стосується явища життєстійкості (*hardiness*), яке часто ототожнюють із стресостійкістю (*vitality*), втім обидва поняття суттєво відрізняються за змістом одне від одного.

Теорія життєстійкості (*hardiness*) виникла у зв'язку із розробкою С. Мадді проблем творчого потенціалу особистості і регулювання стресу. З його точки зору, ці проблеми найбільш логічно пов'язуються, аналізуються й інтегруються в контексті розробленої ним концепції «*hardiness*». Через розвиток атитюдів залученості, контролю і прийняття виклику життя, що у сукупності становлять життєстійкість, людина може збагачувати свій особистісний потенціал і долати життєві стреси. Крім атитюдів, «*hardiness*» включає в себе такі базові цінності, як кооперація (*cooperation*), довіра (*credibility*) і креативність (*creativity*) [22]. Згідно з С. Мадді, життєстійкість є набутою якістю, тобто такою, що можна розвинути шляхом застосування низки спеціальних тренінгових програм, які складаються із вправ, спрямованих на формування адаптивних копінг-стратегій, ефективних міжособистісних стосунків, що базуються на соціальній підтримці і довірі один до одного. Зазначимо, що найбільш поширеним інструментом діагностики життєстійкості натеper є опитувальник життєстійкості (*Hardiness Survey* С. Мадді, в адаптації Д. Леонтєва, О. Рассказової). Ми проаналізували зарубіжні емпіричні дослідження та з'ясували, що останнім часом все більшої популярності набуває скорочена шкала життєстійкості (*Short Hardiness Scale*, Paul T. Bartone, 1995, 2007), яка вимірює показники за шкалами, що і опитувальник С.Мадді, однак складається із 15 тверджень, які респондент оцінює за чотирибальною шкалою (від 0 – абсолютно не згоден, до 3 – цілком погоджуюсь).

Поруч із життєстійкістю останнім часом використовується поняття психологічної стійкості, зокрема у контексті теорії збереження ресурсів С. Хобфолла (іноді можна зустріти російські переклади «психологічний фітнес»). Ключовими складовими формування психологічної стійкості є вимоги, ресурси, резилентність і продуктивність діяльності. Вимоги – це аспекти навколишнього середовища, які потребують використання фізичних, психологічних, соціальних і духовних ресурсів людини; зокрема такою вимогою є кризова життєва ситуація. Існує два різновиди ресурсів оточуючого середовища, тісно пов'язані між собою: внутрішні та зовнішні. Внутрішні (особисті) спрямовані на самореалізацію, саморозвиток та самовдосконалення; зовнішні (так звані екологічні) стосуються цінностей особистості, її самосприйняття, копінг, прийняття рішень і поведінку в конфліктах; до зовнішніх ресурсів також відносять соціальну підтримку, лідерство, участь у громадських об'єднаннях, освітні та тренінгові програми, підтримку громади, друзів і родину. Результатами використання ресурсів, на думку M.J. Bates, S. Bowles, J. Hammermeister, є психологічна стійкість (короткотерміновий наслідок) та резилентність (у довготривалій перспективі) [11]. Згідно з S. Robson, резилентність формується загальною стійкістю особистості в наступних

восьми аспектах: медичному, аліментарному, екологічному, фізичному, соціальному, духовному, поведінковому і психологічному [28]. По суті, з'являється можливість поєднати поняття з різних дисциплін в єдину, ефективно функціонуючу систему (наприклад, стрес-менеджмент з організаційної психології і життєстійкість – з медичної). Таким чином, психологічна стійкість розглядається в контексті взаємопов'язаних понять саморегуляції, позитивних емоцій, самоефективності, самооцінки та оптимізму. Відповідно, психологічна стійкість зумовлена когнітивними, афективними та саморегулятивними чинниками. Когнітивні стосуються думок людини про саму себе (зокрема, це самоефективність і самооцінка) та інтерпретації нею життєвих ситуацій (наприклад, контрольованості власного життя); афективні чинники характеризуються переживаннями людиною позитивних і негативних емоцій, а саморегулятивні – стосуються саморегуляції та самоконтролю (у тому числі копінг-стратегій).

Окрім внутрішніх і зовнішніх ресурсів, S.V. Bowles, L.D. Pollock, M. Moore виділяють ресурси родини, які займають проміжне місце між ресурсами власне особистості та її соціального оточення, яке більше розуміється як ресурси громади в цілому. Ресурсами родини при цьому є спілкування, емпатія, згуртованість, адаптивність/гнучкість, досвід спільного подолання кризових ситуацій, родинні традиції, свята, спільне проведення дозвілля [12]. Детальний опис трьох видів ресурсів за S.V. Bowles та їх вплив на життєстійкість особистості представлено у табл. 3.

Таблиця 3. Характеристика ресурсів особистості.

Ресурси	Опис
<i>Особистісні ресурси людини</i>	
Індивідуальні властивості	Тип темпераменту, особливості емоційної, мотиваційної сфери, компетенції (вміння, знання)
Усвідомленість	Здатність адекватно сприймати довкілля, ігноруючи нерелевантні стимули
Емоційний інтелект	Здатність точно визначати емоції і почуття власні та інших людей
Духовність	Досвід особистості в екзистенціальному пошуку мети і сенсу життя
Прийняття рішень	Процес, за допомогою якого людина оцінює можливості реалізації власної мети
Копінги	Здатність керувати стресом, щоб підтримувати оптимальне здоров'я і продуктивність
<i>Родинні ресурси людини</i>	
Спілкування	Емпатійне слухання, вираз думок і почуттів, обговорення задля прийняття рішень
Згуртованість	Емоційний зв'язок між членами сім'ї
Коллективна оцінка	Здатність оцінювати серйозність ситуації і можливості родини адаптуватися до неї
Адаптивність/гнучкість	Можливості пристосуватися до змін, залишаючись при цьому стабільною сімейною системою

Буденні та святкові традиції	Сімейні традиції спрямовані на зміцнення родинних зв'язків і, відповідно, сприяють відчуттю захищеності кожного її члена
Соціальні ресурси людини	
Лідерство	Здатність керівника організації, де працює людина, підтримати її у кризовій ситуації
Професійна підтримка	Допомога і заохочення до ефективної діяльності
Розвиток мережі соціальних зв'язків	Визнання, повага громади, широке коло спілкування, соціальна підтримка громади

Зазначимо, що особистісні ресурси можуть бути як адаптивними, так і відносно адаптивними для людини в її загальному контексті життя. Так, те, що адаптивно в даній конкретній родині, виявляється неадаптивним у широкій соціальній взаємодії та навпаки. Родинні ж ресурси спрямовані передусім на захист ефективного функціонування родини як системи, а не окремих її членів як особистостей чи громадян у цілому.

Життєстійкість є передумовою формування резилентності. В Оксфордському словнику англійської мови термін «резилентність» перекладається як здатність витримувати стреси і відновлюватися в складних обставинах. У психології резилентність – це можливість справлятися із негативними емоціями, зумовленими травматичною подією з метою нормалізації функціонування і запобігання дезадаптації, можливість відновлення після сильного стресу; результат осмислення психотравматичного досвіду, що виявляється у психологічній стійкості (F. Luthans, G.R. Vogelgesang, P.B. Lester) [21]; результатом резилентності є позитивна адаптація до травматичних подій, тобто усвідомлення нових можливостей, які з'явилися у людини завдяки психотравмі. Перша хвиля дослідження резилентності – виявлення особистісних якостей, які допомагають людині справлятися зі складними життєвими ситуаціями. Відбувалася феноменологічна ідентифікація даного поняття (яка продовжується й дотепер). Перші дослідники резилентності по суті дали поштовх до розвитку позитивної психології – одного із найбільш популярних нині підходів у психологічній практиці. Друга хвиля досліджень – вивчення власне феномену «резильянс», процесу набуття резилентних якостей. Іншими словами, резильянс – це процес і досвід психотравматизації, раптових змін, численних життєвих негараздів, після осмислення яких людина стає психічно стійкою. Третя хвиля досліджень – власне резилентність. Безумовно, розуміння людиною процесу резилентності є дуже важливим для реабілітації, однак більшу увагу слід приділити формуванню у неї бажання, мотивації на реінтеграцію. Відповідно, резилентність – це сила, яка спонукає людину відкривати свій внутрішній потенціал, прагнути до досконалості та бути в гармонії зі своїм внутрішнім світом. Практично кожна людина має сили (ресурси) для відновлення після травматичної події [27].

Переважає більшість досліджень акцентують, що резилентність є якістю особистості, чинником її соціальної адаптації, зокрема у кризових життєвих ситуаціях. Натомість J.T. Cascioppo, H.T. Reis, A.J. Zautra вважають за необхідне введення у науковий обіг поняття соціальної резилентності як багаторівневого конструкту, що виражає

здатність не лише окремих індивідів, а й малих і великих соціальних груп відновлюватися після стресів за рахунок підтримання позитивних соціальних стосунків як всередині групи, так і з іншими групами [15].

Характерною рисою соціальної резилентності є трансформація невдач в особистісне, колективне зростання та зростання у міжособистісній взаємодії за рахунок зміцнення соціальних зв'язків, формування нових відносин, застосування креативності та нешаблонності у розв'язанні проблем і пошуку виходу з кризової ситуації. При цьому особистісна резилентність полягає у здатності бачити нові можливості в стресових подіях, знаходити позитивне в негативному. Соціальна ж резилентність підкреслює здатність людини взаємодіяти з іншими задля досягнення значущих цілей попри кризовість ситуації, негативно забарвлені життєві обставини. На відміну від особистісної, соціальна резилентність є багаторівневим конструктом, що містить індивідуальні способи встановлення стосунків (доброзичливість, надійність, справедливість, відповідальність, чесність, щирість відкритість); міжособистісні ресурси (емпатійне, уважне слухання, вміння пробачати, співчувати іншим); колективні ресурси (групова ідентичність, вміння працювати в команді, відкритість у взаємодії, повага до групових норм і правил).

Посттравматичне зростання – це досвід позитивних змін, що відбуваються з людиною у результаті зіткнення із кризовими життєвими ситуаціями (R. Tedeschi, L. Calhoun) [32]. У науковий обіг поняття введено у 1995 р., однак до 2004 р. популярнішими були терміни «зростання, зумовлене стресом» і «змагальне зростання», крім того, в літературі часто зустрічаються вислови «позитивна адаптація», «позитивний шанс на зміни в житті», тобто акцентується на позитивних змінах, що відбулися з людиною завдяки психотравмі. Антонімом посттравматичного зростання є посттравматичне знецінювання (A. Cann, L.G. Calhoun, R.G. Tedeschi, D.T. Solomon) [16]. Так, учасник бойових дій демонструє усвідомлення цінності життя й, водночас, віддає перевагу екстремальним способам життя, втім дана ситуація характеризує як посттравматичне знецінювання, так і бойові парадокси, особливо актуальні у вітчизняних реаліях. Відновлення до вищого, порівняно із дотравматичним рівнем психологічного функціонування, є основною ознакою посттравматичного зростання. Замість того, щоб зосередитися на травматичних переживаннях, людина, повертаючись до нормального життя, демонструє психологічну пружність і стійкість. Натепер найбільш поширеною методикою діагностики посттравматичного зростання є Опитувальник посттравматичного зростання (Р. Тадеші і Л. Калхаун, адаптований М. Магомед-Еміновим). Дана методика містить 21 твердження з шістьма можливими варіантами відповідей, що формують п'ять шкал: ставлення до інших, нові можливості, сила особистості, духовні зміни, підвищення цінності життя, а також загальний індекс посттравматичного зростання. Опитувальник зручний у використанні і, як показав наш досвід, може застосовуватися не лише із діагностичною, а й з корекційною метою. Посттравматичне зростання слід відрізнити від понять резилентність, оптимізм, життестійкість та відчуття узгодженості. M. Westphal і G.A. Vonanno наголошували на нетотожності понять резилентність і посттравматичне зростання. Посттравматичне зростання не є обов'язковим результатом травматичного досвіду, а тому не завжди впливає на адаптацію особистості. Тобто посттравматичне зростання, на відміну від резилентності, не запобігає дезадаптації людини, яка пережи-

ла травматичну подію. Крім того, на відміну від резилентності, оптимізму та відчуття внутрішньої узгодженості, посттравматичне зростання відноситься до тих змін, що виявляються у всіх стресових ситуаціях, незалежно від їх травмуючої сили.

На думку S.E. Hobfoll, P. Watson, C.C. Bell, R.A. Bryant [19], самопомога та професійна допомога особам із зумовленими стресом та травмою розладами базується на п'яти принципах: безпеки, спокою, самоефективності і колективної ефективності, залученості до спілкування і надії. Відчуття безпеки формується на індивідуальному (розвиток адаптивних копінгів і когніцій, формування безпечного фізичного простору), груповому (обговорення ресурсів подолання негативних наслідків стресів у мікрогрупах), організаційному (створення безпечного фізичного середовища для великих груп, розвиток моделей підтримки і допомоги на випадок травмуючих ситуацій) рівнях і рівні громади (організація системи охорони здоров'я і соціального захисту, яка забезпечить допомогу усім членам спільноти). Принцип спокою стосується насамперед профілактики афективних, панічних реакцій на стреси та травмуючі ситуації, крім того, це надання можливостей для безпечного сну та відпочинку і, за потреби, фармакологічна підтримка, спрямована на подолання інсомнії. Одним із наслідків травми є відчуття своєї некомпетентності («я безсилий», «я не здатен це зробити») відповідно, існує потреба в підвищенні відчуття власної самоефективності шляхом успішного виконання спочатку нескладних завдань, а потім і складніших, що вимагають високої відповідальності; до колективної самоефективності людини ми відносимо ефективність функціонування родини, малої групи, вона формується аналогічно з самоефективністю. Залученість до спілкування – це профілактика самотності, формування відчуття соціальної підтримки, яка складається з емоційної близькості, мережі соціальних зв'язків, фізичної та матеріальної підтримки. Принцип надії полягає насамперед у формуванні оптимізму як адаптивного емоційного копінгу у теорії Е. Хейма, зміні життєвих пріоритетів, усвідомленні нових можливостей і сили власної особистості. У випадку організованої самопомоги за окресленими принципами, у людини, яка має розлади, пов'язані із травмою та стресом, формуються кореляти адаптації, а саме посттравматичне зростання (R. Tedeschi, L. Calhoun, L. Simons, J. Ducette) і резилентність (G.A. Bonanno, M. Westphal, A.D. Mancini), покращуються навички життєстійкості (Д. Леонтьєв, О. Расказова, С. Мадді) й зростає рівень психологічного благополуччя (К. Ріфф, М. Селігман, N. Bradburn, P.T. Costa, A. Deaton, E.L. Deci, R.M. Ryan).

2.3.2. Інтегративно-ресурсний підхід у практиці надання психологічної допомоги особистості у кризових ситуаціях

У нашому дослідженні проаналізовано можливості використання інтегративно-ресурсного підходу до особистості у ситуації онкологічного захворювання та участі у бойових діях.

Одним із сучасних напрямків у розвитку теорії психологічного стресу є ресурсний підхід, пов'язаний зі здатністю людини використовувати свої особистісні якості, соціальну підтримку, можливості громади у подоланні екстремальних, стресових життєвих ситуацій. Особливо актуальною проблема ресурсів постає при важких, ін-

валідизуючих, загрозливих для життя хворобах, насамперед онкологічних. Окремою галуззю міждисциплінарних досліджень і клінічної практики, що сформувалася на перетині психології, онкології і соціології, є психоонкологія.

Раціогуманістичний підхід до психоонкології насамперед передбачає аналіз і спростування наявних у суспільстві стереотипів щодо онкології і відповідної стигматизації онкохворих. Насамперед це стосується й поширених нині уявлень про «заразність раку». Незнання причин виникнення онкології зумовлює сильний страх захворіти і, відповідно, сором та провину як онкопацієнта, так і його родичів, а численні повідомлення про збір коштів на лікування раку, смерті від нього (не частіші ніж від серцево-судинних хвороб та ДТП) посилюють онкофобію у суспільстві. Перші кроки до розуміння онкології зроблено після появи якісної анестезії, що дозволила видаляти пухлини до того, як вона пошириться всім організмом, відповідно шанси на виживання онкохворих значно зростали. Опромінення стало наступним кроком у лікуванні пухлин, особливо ефективним воно було у випадку невдалої хірургічної операції, тобто у пацієнта з'являвся шанс на одужання й після неможливості видалення пухлини за допомогою скальпеля. У 1937 р. Національний інститут раку був створений як перший Національний інститут здоров'я, а у 1948 р. з'явилися перші повідомлення про тривалу ремісію гострої лейкемії та хвороби Ходжкіна, відтоді розпочалися активні пошуки ефективних хіміотерапевтичних препаратів, які також давали онкохворим шанс на подальше життя. На рис. 1 зображено евристичну модель шляху онкохворої людини в ремісії.

Рис. 1. Евристична модель шляху онкохворої людини в ремісії.

Психологічна допомога спрямована насамперед на підвищення якості життя пацієнта на всіх етапах лікування, у тому числі й на етапі профілактики (робота із онкофобією, анозогнозією), діагностування, активного лікування, реабілітації, паліативу та завершення життя.

Психоонкологічна модель консультативної допомоги (РОСМ, T.L. Deshields, S.K. Nanna, 2010) – це короткотермінове втручання, яке базується на припущенні про тривалість і виснажливність медикаментозного лікування, що вимагає від онкохворого активізації всіх його ресурсів. Модель спрямована на сприяння ефективному спілкуванню між пацієнтом та лікарями; виявлення психосоціальних потреб (таких, як інформаційна підтримка, допомога в поточних справах та доступі до логістичних ресурсів), акцентування на сильних якостях онкохворого, розвиток адаптивних копінгів та резилентності. У табл. 4 представлено цілі даної програми відповідно до передбачених нею конкретних втручань [17].

Таблиця 4. Цілі та інтервенції психоонкологічної моделі консультативної допомоги.

Інтервенції	Цілі допомоги				
	Мінімізація дистресу	Акцент на сильних якостях	Розвиток самоефективності	Розвиток адаптивних копінгів	Задоволення інформаційних потреб
Вислухати історію					
Зрозуміти ресурси					
Дати можливість пацієнту проаналізувати його досвід					
Нормалізувати стан пацієнта					
Провести психоедукацію					
Сприяти розумінню пацієнтом його ресурсів					
Допомогти пацієнту прийняти рішення					
Рекомендувати спеціальні додаткові інтервенції					

Як уже зазначалося, онкологічна хвороба є сильним стресом для людини, тому головною метою усіх видів допомоги є зменшення страждань, як соматичних, так і психологічних. У нашому суспільстві домінує стереотип, що онкологія відноситься до психосоматичних хвороб («багато ображався», «часто сердився», «жив у негативі»), відповідно, допомога часто базується на негативних аспектах досвіду пацієнта або на його обмеженнях чи слабких місцях, натомість для успішного лікування наголос потрібно робити саме на сильних якостях онкохворого, його досягненнях і минулому вдалому досвіді подолання складних ситуацій. Дійсно, згідно з медичною моделлю допомоги, пацієнт вважається хворим, залежним, некомпетентним, натомість у психосоціальній моделі підкреслюється необхідність підвищення його самоефективності.

ті, як запоруки активної, усвідомленої участі в лікувально-реабілітаційному процесі. Дуже важливим моментом підвищення самоефективності онкохворого є ознайомлення та тлумачення медичної термінології, зазвичай у лікарів на це немає часу, тому психолог і соціальний працівник повинні пояснити пацієнтові основні поняття, що стосуються його хвороби, інформувати про доступ до якісних ресурсів, у тому числі й груп самодопомоги чи спільнот осіб із подібним досвідом.

Проаналізуємо інтервенції, передбачені психоонкологічною моделлю консультативної допомоги. Першою, дуже важливою процедурою є активне слухання історії пацієнта (не лише історії його хвороби, але і життя в цілому). Слухаючи, фахівець звертає увагу на те, що важливо для онкохворого, які сфери життя найбільше потерпають від хвороби, чого він найбільше боїться і до чого прагне. Важливо визначити наявні ресурси, які допоможуть в адаптації до онкохвороби, особливу увагу слід приділити ресурсам соціальним: до кого пацієнт може звернутися за допомогою, чи обмежується соціальна підтримка сім'єю і чи є сім'я джерелом соціальної підтримки, яку саме підтримку надає сім'я – матеріальну, емоційну, інформаційну, чи зміниться коло спілкування онкохворого після того, як рідні і друзі дізнаються про його діагноз, хто може потенційно надати допомогу онкохворому, як можна розширити його коло спілкування, які навички для цього йому потрібні, яким чином забезпечити доступ до усіх можливих джерел підтримки. Розвиток адаптивних копінгів відбувається шляхом усвідомлення ресурсів, підвищення самоконтролю та впевненості у прийнятті рішень, позитивне переструктурування сприяє розвитку ефективних копінгів і налаштовує онкохворого на подальше лікування («так, у мене рак, але...», «завдяки хворобі я...»).

Вище було описано модель соціальної підтримки, розроблена нами в контексті реабілітації учасників бойових дій на Сході України, однак наш досвід засвідчив її доцільність й до усіх видів травматичних подій, зокрема до онкопсихологічної практики.

Разом із О.В. Мельник [6] ми розробили ресурсний підхід до реабілітації учасників бойових дій, де наголошено на позитивних наслідках участі у військових операціях – посттравматичному зростанні і резилентності. Зокрема, базуючись на вітчизняних і зарубіжних дослідженнях, нами створено тренінгову програму резилентної реінтеграції учасників бойових дій. Реінтеграція військових – це процес повернення військовослужбовців до виконання своїх соціальних ролей (професійних і сімейних) у перші 30-180 днів після демобілізації. Тренінг розвитку резилентності військових (U.S. Army Master Resilience Trainer (MRT), K.J. Reivich, M.E. Seligman, S. McBride) спрямований на розвиток резилентності офіцерів та їх навчання передавати отримані знання солдатам своїх підрозділів [26]. Це 10-денна програма, що складається із трьох компонентів: підготовки, підтримки та розвитку можливостей, організованих у сім модулів: резилентність (2,5 дня), психологічна стійкість (2,5 дня), сильні риси характеру (1 день), зміцнення стосунків (1 день), завершальний модуль компоненту підготовки (0,5 дня), модуль підтримки (1 день) і модуль розвитку можливостей (1 день). У розробленій нами тренінговій програмі поєднано класичні мотиваційні, психогімнастичні та релаксаційні тренінгові вправи з елементами зарубіжних тренінгів життестійкості та резилентності, а також використано вправи з набором розроблених на основі малюнків учасників бойових дій метафоричних карт «Адаптація». Тренін-

гова програма розроблена безвідносно до вікових особливостей учасників бойових дій, реалізована у групах 10–12 осіб, де рівномірно були представлені усі досліджувані нами вікові групи (по 3–4 особи із кожної із трьох вікових груп). Усього проведено п'ять циклів, кожен із яких містив шість занять, тривалістю по 1,5 години кожне. За результатами проведеного разом із О.В. Мельник емпіричного дослідження, встановлено, що тренінг як форма психологічної реабілітації може успішно застосовуватися в адаптаційному та резилентно-інтеграційному періоді, натомість у гострому адаптаційному – слід надавати перевагу індивідуальним формам роботи [7].

Висновки. Отже, наявні в психології підходи до дослідження психотравмуючих подій як джерела виключно негативних для особистості наслідків не відповідають вимогам сучасної ситуації перманентних соціальних, економічних, геополітичних криз і конфліктів, коли потенційно травматичні ситуації є неминучою частиною життя людей і соціальних груп. Це зумовлює необхідність пошуку способів реалізації конструктивних, розвиваючих потенціалів кризових і травматичних ситуацій. Життестійкість, посттравматичне зростання, резилентність, суб'єктивне психологічне благополуччя є складовими ресурсного підходу в дослідженні соціальної адаптації, тобто підходу, що орієнтує людину на пошук можливостей і умов подолання кризових ситуацій, розладів, зумовлених травмою та стресом. У випадку організованої самопомоги за окресленими принципами у людини, яка має розлади, пов'язані із травмою та стресом, формуються кореляти адаптації, а саме посттравматичне зростання і резилентність, покращуються навички життестійкості й зростає рівень психологічного благополуччя.

Література

1. Балацкий Е.В. Факторы удовлетворенностью жизнью: измерения и интегральные показатели. *Мониторинг общественного мнения*. 2005. № 4. С. 124–133.
2. Бассин Ф. В. «Значащие» переживания и проблема собственно-психологической закономерности. *Вопросы психологии*. 1972. № 3. С. 105–124.
3. Демин Е.В., Гнездилов А.В., Чулкова В.А. Психоонкология: становление и перспективы развития. *Вопросы онкологии*. 2011. № 1. С. 86–91.
4. Гарбер И.Е. Контекстные факторы развития психологии. *Вестник интегративной психологии*. 2004. № 2. С. 67–69.
5. Маклаков А.Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях. *Психологический журнал*. 2001. Т. 22 (№ 1). С. 16–24.
6. Мельник О.В., Лукомська С.О. Вікові особливості адаптації учасників бойових дій до умов мирного життя. *Вісник ХДУ. Серія Психологічні науки*. 2019. Том 2. № 2. С. 26–31.
7. Мельник О.В. Психологічні особливості соціальної адаптації учасників бойових дій на Сході України. *Актуальні проблеми психології*. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Том XIV: Методологія і теорія психології. Випуск 1. Київ – Ніжин. Видавництво «ПП Лисенко М.М.», 2018. С. 222–232.
8. Садовский В.Н. Основания общей теории систем. Москва: Наука, 1974. 280 с.

9. Турчин В.Ф. Феномен науки: Кибернетический подход к эволюции. Москва: Наука, 1993. 295 с.
10. Bartone P.T. Test-retest reliability of the dispositional resilience scale-15, a brief hardiness scale. *Psychological reports*. 2007. Vol. 101(3). P. 943–944.
11. Bates M.J., Bowles S., Hammermeister J. Psychological fitness. *Military Medicine*. 2010. Vol. 175 (8). P. 21–38.
12. Bowles S.V., Pollock L.D., Moore M. Total force fitness: The military family fitness model. *Military Medicine*. 2015. Vol. 180 (3). P. 246–258.
13. Brantley P.J., Jones G.N. Daily stress and stress-related disorders. *Annals of behavioral medicine*. 1993. Vol. 15 (1). P. 17–25.
14. Brown I.D., Poulton E.C. Measuring the spare ‘mental capacity’ of car drivers by a subsidiary task. *Ergonomics*. 1961. Vol. 4 (1). P. 35–40.
15. Cacioppo J.T., Reis H.T., Zautra A.J. Social resilience: The value of social fitness with an application to the military. *American Psychologist*. 2011. Vol. 66 (1). P. 43–51.
16. Cann A., Calhoun L. G., Tedeschi R.G., Solomon D.T. Posttraumatic growth and depreciation as independent experiences and predictors of well-being. *Journal of Loss and Trauma*. 2010. Vol. 15. P. 151–166.
17. Deshields T.L., Nanna S.K. Providing care for the “whole patient” in the cancer setting: The psycho-oncology consultation model of patient care. *Journal of clinical psychology in medical settings*. 2010. Vol. 17 (3). P. 249–257.
18. Friedman M.J., Resick P.A., Bryant R.A., Strain J., Horowitz M., Spiegel D. Classification of trauma and stressor-related disorders in DSM-5. *Depression and anxiety*. 2011. Vol. 28 (9). P. 737–749.
19. Hobfoll S.E., Watson P., Bell C.C., Bryant R.A. Five essential elements of immediate and mid-term mass trauma intervention: Empirical evidence. *Psychiatry: Interpersonal and Biological Processes*. 2007. Vol. 70 (4). P. 283–315.
20. Lazarus R.S. Stress, appraisal, and coping / R.S. Lazarus, S. Folkman. – New York: Springer, 1984. – 456 p.
21. Luthans F., Vogelgesang G.R., Lester P.B. Developing the psychological capital of resiliency. *Human Resource Development Review*. 2006. Vol. 5 (1). P. 25–44.
22. Maddi S.R. Hardiness: The courage to grow from stresses. *The Journal of Positive Psychology*. 2006. Vol. 1 (3). P. 160–168.
23. Norman D.A., Bobrow D.G. On data-limited and resource-limited processes. *Cognitive psychology*. 1975. Vol. 7 (1). P. 44–64.
24. Posner M.J. The Estelle medical professional judgment standard: the right of those in state custody to receive high-cost medical treatments. *Am. JL & Med*. 1992. Vol. 18. – P. 347–358.
25. Poulton E.C. Human manual control. *Handbook of physiology*. 1981. Vol. 2 (Part 2). P. 1337–1389.
26. Reivich K.J., Seligman M.E., McBride S. Master resilience training in the US Army. *American Psychologist*. 2011. Vol. 66 (1). P. 25–34.
27. Richardson G.E. The metatheory of resilience and resiliency. *Journal of clinical psychology*. 2002. Vol. 58 (3). P. 307–321.
28. Robson S. Psychological fitness and resilience: A review of relevant constructs, measures, and links to well-being. *Rand health quarterly*. 2014. Vol. 4 (1). P. 16–26.

29. Schkade J.K., Schultz S. Occupational adaptation. *Perspectives in human occupation: Participation in life*. 2003. P. 181–221.
30. Selye H. Stress and disease. *The laryngoscope*. 1955. Vol. 65 (7). P. 500–514.
31. Shumaker S.A., Brownell A. Toward a theory of social support: Closing conceptual gaps. *Journal of social issues*. 1984. Vol. 40 (4). P. 11–36.
32. Tedeschi R.G., Calhoun L.G. The posttraumatic growth inventory: Measuring the positive legacy of trauma. *Journal of Traumatic Stress*. 1996. Vol. 9. P. 455–471.
33. Ulrich R.S., Simons R.F., Losito B.D., Fiorito E., Miles M.A., Zelson M. Stress recovery during exposure to natural and urban environments. *Journal of environmental psychology*. 1991. Vol. 11 (3). P. 201–230.

2.4. Можливості інтегративного підходу у сфері позитивної психології

У розділі висвітлюються можливості інтегративного підходу в сфері позитивної психології; першу частину розділу присвячено переважно методологічним питанням – співвіднесенню концепцій позитивних рис, якостей або чеснот особистості, у другій же частині окреслено проблему інтегративного бачення щастя людини (онтологічний аспект). Треба зазначити, що дослідження вказують на зв'язок позитивних якостей особистості з відчуттям щастя (див. [31]), але це тема окремого розгляду.

Для початку треба визначити поняття інтегративності, яким ми будемо користуватися в нашому дослідженні. Нам здається найбільш вдалим в цьому плані ідеї Г.О. Балла. Інтегративність він трактував у двох основних аспектах. По-перше, йдеться про аспект методологічний або, можна сказати, гносеологічний, – тобто про інтеграцію конструктивних складових концепцій. По-друге, береться до уваги онтологічний аспект інтегративності, тобто орієнтація на цілісного людського індивіда, на досягнення гармонійної єдності його соматичних, психічних і духовних властивостей [2]. У рамках цього розділу ми будемо розглядати позитивні якості особистості в гносеологічному аспекті, оскільки можна виділити чітко окреслені підходи в рамках різних психологічних шкіл. Іншу картину ми бачимо при розгляді щастя. У цілому в різних психологічних школах є певний консенсус в цьому питанні. У всякому разі теоретичні уявлення про чинники щастя однієї школи не зустрічають заперечення серед представників інших підходів, що пов'язано зі складністю досліджуваного феномена. Тож ми зосередили увагу на другому аспекті інтегрованості, який виділяє Г.О. Балл, а саме: на сукупності чинників, що в своїй цілісності визначають особливості індивідуального переживання щастя кожною людиною.

2.4.1. Аналіз сучасних дослідницьких підходів до проблеми позитивних якостей особистості

Розглядаючи особистість, ніяк не обійти питання її позитивних якостей. Треба зазначити, що психологія та суміжні науки лише відносно недавно більш-менш ґрунтовно взяли за вивчення даного феномену, але сама ідея вивчення якостей здорової

особистості витала в повітрі, починаючи з робіт А. Маслоу 60-х років минулого століття. Хоча М. Селігман зазначає, що сама ідея позитивних рис особистості бере свій початок ще у XIX столітті зі вчень про характер і репрезентована в них у вигляді уявлень про чесноти людини [16]. Важливість розгляду позитивних якостей особистості полягає в тому, що саме вони забезпечують адаптацію до суспільства та можливості для самореалізації окремої людини. Останні дві речі є важливими чинниками відчуття щастя людиною, оскільки соціальна адаптація є основою для міжособистісних стосунків – найбільш вагомим джерелом щастя. А самореалізація є основою успішної професійної діяльності, яка також важлива для відчуття людиною щастя, зокрема в одному з найвищих його проявів – стану потоку. Крім того, знання людиною своїх позитивних якостей дозволяє їй знайти точку опори під час різного роду життєвих труднощів, вказуючи на можливі шляхи подолання кризи та досягнення успіху.

У рамках різних психологічних шкіл виникли певні уявлення та підходи до проблеми позитивних якостей особистості. Треба зазначити, що самі собою позитивні якості особистості рідко ставали предметом систематичного вивчення, що криється в загальній установці психології на більш широке дослідження патологічних проявів особистості. Винятком є більш-менш сучасна позитивна психологія та гуманістична психологія. Остання скоріше концентрувала увагу на характеристиках людей, які відрізняються психологічним здоров'ям та благополуччям. Хоча визначені гуманістичними психологами риси цих людей у цілому можна вважати позитивними якостями особистості. Крім того, можна виділити психологічні підходи та дослідження, що зосереджувалися на вивченні ситуативного аспекту позитивності рис та якостей особистості, а саме умов діяльності, у рамках яких певні риси стають важливими для досягнення людиною успіху та самоактуалізації. Особливо цікавими в цьому плані є дослідження рис особистості, які загалом вважаються психопатологічними, але набувають «позитивності», визначаючи успішність низки важливих для суспільства видів діяльності, зокрема пов'язаних з творчістю або високим ризиком. Тож постає задача інтеграції цих підходів для більш-менш цілісного розгляду феномену позитивних якостей особистості.

Гуманістична психологія сконцентрувала свою увагу на особах, які, на думку її засновників, є найбільш психологічно здоровими, та їх характеристиках. Як відомо, якості цих осіб дещо відрізняються в теоріях кожного з фундаторів гуманістичної психології (А. Маслоу, К. Роджерс, Г. Олпорта), але, безумовно, можна провести між ними певні паралелі. Згідно з логікою гуманістичної психології, вираженість виділених якостей визначає психологічне здоров'я, здатність до творчості та інших форм самореалізації [12]. Основна проблема підходу гуманістичної психології до позитивних якостей особистості полягає в її елітарності. Гуманістичні психологи виокремлюють певний тип особистості, наділений певними важливими з їх точки зору особистісними рисами, та вказують на його мале розповсюдження, а більша частина людей трактується як такі, що мають певною мірою порушення невротичного характеру. Хоча треба зазначити, що К. Роджерс визнавав можливість для кожної людини стати більш здоровою та самоактуалізованою через проходження психотерапії [24]. Але це не змінює основної елітарної спрямованості гуманістичної психології. Крім того, були суттєві питання до ідеалу психологічно здорової людини в цій психологічній школі,

наскільки він відповідає реальності, а не є відображенням уявлень його творців та їхнього соціокультурного середовища. Також виникали питання щодо цілісності цього ідеалу. Так, А. Елліс вказував на недооцінку гуманістичною психологією когнітивних процесів, зокрема раціонального мислення, як визначальної характеристики людей як окремого виду живих істот та його значення для підтримки психологічного здоров'я особи [26]. Треба зазначити, що вказаний недолік намагалися виправити більш сучасні представники гуманістичної психології, зокрема Г.О. Балл [3].

Інший методологічний підхід до здорових сторін особистості застосовано М. Селігманом зі своїми колегами в рамках позитивної психології. Використовуючи методи аналізу літературних джерел, вони виділили 24 провідні чесноти особи, які ціняться майже у кожній культурі, і розділили їх на 6 груп: мудрість та знання, мужність, любов та гуманізм, справедливість, помірність, духовність або трансцендентність [16]. Чеснотами особи, за М. Селігманом, є креативність, гнучкість мислення, інтерес до навчання, мудрість, хоробрість, наполегливість, щирість, життєва енергія, любов, соціальний інтелект, причетність до спільної справи, неупередженість, лідерство, здатність прощати, скромність, розсудливість, самоконтроль, відчуття прекрасного, вдячність, надія, почуття гумору, релігійність. Треба зазначити, що ця концепція є досить значимою як в теоретичному, так і в практичному планах, оскільки відкриває для дослідника або просто для людини (клієнта психотерапевта) певну систему координат, у якій знаходяться сильні сторони особи. Характеризуючи підхід М. Селігмана, можна виділити його певний егалітаризм, оскільки кожна людина, керуючись заданою його підходом системою координат, може визначити свої індивідуальні сильні сторони. Люди, які мають чітко виражені сильні сторони, мають вирізнятися вищим рівнем психологічного здоров'я. І це не дивно, оскільки такі особи, керуючись цим знанням, знаходять у суспільстві ті сфери, де можуть найбільше виявити свої здібності, переживаючи відчуття потоку, задоволеності та щастя. Але дослідження показують, що далеко не всі здатні до регулярного переживання стану потоку, а відчуття щастя має, крім усього іншого, і генетичне коріння [4]. Але тут ми знову стикаємося з проблемою елітарності та егалітаризму в психологічних школах. Постає питання про рівність людей щодо можливостей досягнення щастя та самореалізації, а також об'єктивної наявності в кожній людині більш-менш виражених чеснот та здатності їх проявити в певному суспільстві. І всі ці питання, безумовно, потребують ґрунтовних теоретичних та емпіричних досліджень. Але можна вказати на думку Ф. Зімбардо, що деякі з груп чеснот, які виділив М. Селігман, можуть допомагати людині протистояти тиску тоталітарної системи, відстоюючи свої переконання. Завдяки наявності в неї мужності, любові та гуманізму, справедливості та духовності, людина здатна на героїчні вчинки, спрямовані проти її пригноблення, що може допомогти в побудові справедливого, демократичного суспільства [9].

Можна вказати й на інший підхід до проблеми позитивних якостей або рис особистості. Якість або риса буде розглядатися позитивною залежно від контексту діяльності та умов існування конкретної особи. Ми можемо навести багато випадків, коли вище згадана теза виправдовує себе. Найбільш відомими класичними прикладами є дослідження впливу властивостей нервової системи на успішність виконання певної

діяльності. Так, наприклад, люди із слабкою нервовою системою ефективні в реалізації видів діяльності, де необхідними є зосередженість та точність, і що характеризуються високим рівнем монотонності. Люди з сильною нервовою системою більш успішні у стресогенних видах діяльності, які потребують прийняття швидких рішень та, загалом, швидкої реакції на зміну ситуації поля діяльності [6].

Є спроби співставлення позитивних якостей особистості, які виокремив М. Селігман з психічними розладами, що представлені в DSM. У рамках цих спроб виділяються три різні підходи: 1. Особистісні розлади трактуються як результат недостатньої вираженості окремих позитивних рис особистості. 2. Нерозвиненість окремих позитивних рис особистості призводить до виникнення певних психічних синдромів. 3. Позитивні риси особистості пов'язані з особистісними розладами скоріше опосередковано, пом'якшуючи прояв останніх. І саме третій із зазначених підходів зараз вважається найбільш адекватним для опису взаємодії особистісних розладів та переваг людини [29]. У плані ситуативного підходу до проблеми сильних якостей особи є цікавим розгляд позитивних аспектів рис, які загалом вважаються психопатологічними, але в деяких умовах сприяють самореалізації особи в певних сферах, а також виявлення зв'язку психопатологічних рис особистості з її перевагами. Треба зазначити, що вище згадана ідея, попри її незвичність, не є новою. Ще Ф. Ніцше вказував, що переваги особистості, її позитивні риси йдуть пліч-о-пліч з її недоліками [13]. Зрозуміло, що ці твердження не є тотальними щодо всіх позитивних якостей особи, але для деяких з них вони є цілком справедливими. Так, дослідження Л.Н. Собчик показують, що часто така позитивна риса особистості, як креативність пов'язана з акцентуйованими або, навіть, із психопатичними проявами особи. Вона вказує, що особи з гармонійним характером часто виявляються нездатними до виконання діяльності, яка потребує креативного підходу та значного напруження творчих сил. Останнє пояснюється відсутністю в осіб з гармонійним характером надсильної мотивації до здійснення певної діяльності, яку створюють конфлікти, зумовлені зіткненням надмірно виражених потягів особистості, що лежать в основі рис характеру, між собою та зовнішнім середовищем [18]. Хоча результати Л.Н. Собчик не слід приймати за абсолют, інші дослідження говорять про наявність двох стратегій творчості, які мають у своїй основі гармонійну або акцентуйовану особистість творця [7]. Але сама наявність активізуючого впливу психопатологічних рис особи на процес творчості робить останні не зовсім негативними.

Можна спостерігати інші прояви позитивності психопатологічних рис особистості. Так, доволі цікавим є дослідження змін в особистості солдатів після проходження курсу фізичної та психологічної підготовки для зарахування в елітні спецпідрозділи армії США. Згідно з результатами цього дослідження, у воїнів після проходження курсу підготовки проявляється низка рис, які є характерними для психопатів, зокрема знижений рівень тривожності, холонокровність та певна бездушність – усі якості, що можуть допомогти вижити в екстремальних ситуаціях, які пронизують війну [6]. Крім того, для успішного функціонування солдата як бойової одиниці, він повинен мати психологічні засоби, що забезпечували б протидію стресовим факторам, якими сповнені військові операції. Треба зазначити, що психопатія (в розумінні цього терміна американської психології та психіатрії див. [10]) є клінічною одиницею, що протилеж-

на obsесивно-компульсивному розладу, який характеризується, зокрема, нав'язливими думками, часто тривожного змісту. Для психопата практично неможливо мати прояви obsесивно-компульсивного розладу. Також у них знижене відчуття тривоги та страху. Звідси можна зробити припущення, що в людей з вираженими психопатичними рисами буде менша схильність до посттравматичного стресового розладу. Хоча цілком можливо, що люди з вираженими психопатичними проявами будуть проявляти більшу агресивність після закінчення військових дій. Треба зазначити, що Р.Д. Хаер критично відгукується про можливість психопатичних особистостей бути добрими військовими, справедливо вказуючи на їх недисциплінованість та імпульсивність [23]. Але все ж деякі риси, характерні для психопатів, є важливими для забезпечення успішного виконання військовими своєї справи, що повинно стати предметом подальших досліджень.

Щодо позитивного аспекту інших рис особи, які вважаються негативними, то є дослідження зв'язку макіавеллізму з цінностями чесноти, турботи та щастя інших. Тож попри негативні аспекти своєї поведінки, макіавеллісти все таки схильні в повсякденному житті проявляти чесноти, які репрезентують вище зазначені цінності [33]. Втім це питання потребує додаткових більш ґрунтовних емпіричних досліджень.

Отже, підсумовуючи, можна сформулювати такі висновки.

1. Існує кілька підходів до позитивних якостей особистості, що концентрують свою увагу на різних аспектах цих якостей. Проте психічна реальність, що стоїть за цими всіма підходами, може бути представлена як певна інтегрована система рівнів, що допомагає людині реалізувати себе й досягати щастя. Кожен підхід, розглянутий нами, репрезентує один із елементів здатностей людини, які вона використовує в процесі досягнення своїх цілей.

2. Людина, потрапляючи в соціальне оточення, стикається з певними цінностями, притаманними оточенню. Вона повинна виробити в собі певні чесноти, що співвідносяться з цінностями суспільства, у якому живе. На щастя, у неї є певна свобода в цьому напрямі, оскільки чесноти, виділені М. Селігманом, тою чи іншою мірою ціняться в кожному суспільстві. Отже, теоретично кожна людина повинна знайти своє місце в соціумі, виходячи зі своїх індивідуальних схильностей.

3. Для реалізації свого потенціалу в плані вироблення чеснот, що ціняться в суспільстві, людина використовує наявні в неї генетично закладені аспекти своєї особистості та якості, сформовані її життєвим досвідом. Треба зазначити, що вище згадане може бути репрезентоване також у вигляді якостей, які за певних умов можуть розглядатися як психічна патологія. Бачення певної особистісної якості як патологічної або тої, що лежить в основі певних чеснот, залежить багато в чому від життєвої ситуації, у якій знаходиться людина.

4. На вершинах самоактуалізації у людини, безумовно, розвиваються певні особистісні риси, які відрізняють її від оточення. Цілком можливо, що деякі з цих рис є спільними для всіх людей, які досягли певного успіху в реалізації свого потенціалу. І навпаки, можливо, є загальні та специфічні риси, що допомагають людям в самореалізації. Усе це потребує подальших досліджень, які будуть тривалими і спиратимуться на чисельну вибірку, а головне, будуть вільними від упереджень культуральної та суб'єктивної природи.

2.4.2. Застосування інтегративного підходу до вивчення проблеми щастя людини

Щастя є доволі складним психологічним феноменом, який не може бути зведеним до декількох чинників. Дослідження показують, що щастя містить у собі доволі багато компонентів, не завжди прямо пов'язаних між собою. Серед компонентів, що визначають рівень щастя конкретної людини, виділяють наявність джерел насолоди, відсутність негативних емоцій (депресії, тривоги), рівень суб'єктивного благополуччя, наявність смислу життя, оптимізму тощо [1]. Вираженість цих складових, їх взаємодія між собою щодо конкретної людини визначає її рівень щастя.

Серед психологічних детермінант щастя дуже важливо розрізнити ті, що не піддаються або мало піддаються змінам (наприклад, темпераментальні особливості людини), і ті, що можна корегувати через навчання, психологічні тренінги, психотерапію (сюди можна віднести когнітивні установки, наявність сенсу життя, різноманітні духовні речі тощо). Саме останні фактори є основою для побудови більш повноцінного життя конкретної людини. Особливо це твердження є вірним за умови наявності дії несприятливих чинників, які відносяться до незмінних детермінант щастя. Максимізація розвитку тих сторін щастя, що піддаються змінам через людські зусилля, обов'язково деякою мірою може компенсувати несприятливу дію константних детермінант щастя. У всякому випадку цей напрям досліджень заслуговує на увагу.

На сьогодні ми маємо лише розрізнені дослідження, що торкаються проблем щастя. Нема певного стрижня, на який можна було б спертися в намаганні допомогти людям досягти щастя. І якщо розвивається психотерапія щастя в індивідуальному плані як набір певних спроб та помилок, то на рівні загальних положень ми маємо лише окремі узагальнення.

Як уже зазначалося, детермінанти щастя можна умовно поділити на більш-менш незмінні (біологічно задані) та ті, що певною мірою змінюються завдяки зусиллям людини. Останні своєю чергою можна поділити на соціальні та суто психологічні фактори щастя. Звісно, цей поділ є дещо умовним, оскільки в житті реальної особи біологічне, соціальне та психологічне тісно переплетені між собою, і ми не можемо в чистому вигляді виділити щось одне. Традиційно вважається, що психічне займає більш залежну позицію щодо біологічного та соціального.

Але треба зазначити, що біологічне не суцільно зумовлює психічне, за певних умов можлива й протилежна детермінація. Так, дослідження осіб, які тривалий час практикували методи дзен-буддійської медитації, виявило зменшення розміру мигдалини (структури мозку, що відповідає за загальний рівень тривожності людини) в порівнянні з її середньостатистичними показниками. Більш відомими є дослідження, що показують збільшення префронтальних ділянок мозку (що відповідають за загальний самоконтроль та саморегуляцію людиною своєї поведінки) в осіб, які займаються класичною буддистською медитацією [20]. Але напрямки психологічного самовдосконалення, які базуються на східних медитативних практиках, ще досліджені далеко недостатньо. На даному етапі розвитку психологічної науки медитативні практики, попри деякий оптимізм, пов'язаний із лікуванням депресії, тривожного розладу та

обсесивно-компульсивного розладу, ще не можна рекомендувати для всіх людей, які страждають розладами емоційної сфери (більш детально див. [17; 34]). Але дослідження східних методик психологічного самовдосконалення, безумовно, прогресують і обіцяють ще більші успіхи в лікуванні різних емоційних і особистісних розладів. У контексті проблеми, що нами розглядається, це означає знаходження надійних способів забезпечення більш щасливого життя для людей, які мають соціально і, перш за все, біологічно задані перепони для відчуття щастя з можливістю їх часткового або повного подолання без якихось виражених побічних ефектів для індивіда.

Треба зазначити, що в цілому з точки зору біології, людина більш орієнтована на переживання негативних емоцій. Підкоркові зони мозку, які відповідають за гнів та тривогу, філогенетично є більш давніми за ті, що відповідають за позитивні емоції [22]. Варто зауважити, що і в новій корі мозку є зони, які пов'язані з негативними емоціями. Зокрема, ліва лобна доля мозку, активність певною мірою відповідає за песимістичне мислення [20]. Ця біологічна схильність робить людей більше орієнтованими на сприйняття негативного досвіду, що в еволюційному плані є доволі вигідним, оскільки сприяє не повторенню дій, які призвели до негативних наслідків, і дозволяє уникнути різноманітних небезпек. Ціною за ці вигоди є схильність деяких людей до тривожних та депресивних розладів і труднощі в досягненні щастя.

Одними з важливих біологічно заданих особистісних рис, що впливають на рівень щастя, є екстраверсія та нейротизм. Перша пов'язана з такими позитивними емоціями, як радість та насолода, а також є визначальною в схильності до встановлення соціальних контактів, які є одним із найбільш значимих джерел щастя; друга визначає схильність людини до негативних емоцій (тривоги, смутку тощо). Ці риси в цілому є стабільними (можуть змінюватися тільки в певних заданих межах) і базуються на індивідуальних нейрофізіологічних особливостях людини [1]. Тож треба зазначити, що рівень щастя багато в чому є генетично заданим. Як ще один доказ цього можна привести дослідження, які показують, що сильно виражені позитивні або негативні події у житті (приміром, великий виграш у лотерею або нещасний випадок, що призвів до невиліковного каліцтва) не впливають в довготривалій перспективі на рівень щастя людини [4]. Отже, якщо людині пощастило з генотипом, вона має високий рівень екстраверсії та низький рівень нейротизму, можна особливо не хвилюватись за її рівень щастя. Єдине, про що можна подумати, – це якість цього щастя, яка визначається тими цілями, що ставить перед собою людина.

Але що робити, якщо генетика людини не сприяє виникненню відчуття щастя? Зрозуміло, що попри велику роль, яку відіграють генетичні фактори в функціонуванні психіки людини, вони далеко не повністю визначають її функціонування, особливо це стосується змістовного виміру психіки. Вище наведене твердження є справедливим і для щастя. Навіть, якщо у людини найнесприятливіші генетичні передумови для досягнення щастя – це не значить, що воно є недосяжним, оскільки саме соціальні фактори є чи не найважливішими в щасті людини. І це не дивно, оскільки людина – соціальна істота. Численні дослідження показують, що різноманітні соціальні контакти: любов, романтичні стосунки та секс, родинні взаємини, дружба та контакти з колегами – є найбільш значимими джерелами щастя для людини [1]. Крім того, соці-

альна підтримка може сприяти формуванню оптимістичного погляду на світ [11]. Хоча останній все ж більше залежить від когнітивних установок самої людини, але про це йтиметься далі. Але тут зазначимо, що соціальна підтримка є важливою для вироблення оптимізму у дітей. Зокрема, О.В. Завгородня вказує, що подолання елементів вивченої безпорадності (квінтесенції песимізму [15]) є важливою умовою для педагогічної практики [8]. Тож проблема зв'язку соціальної підтримки та оптимізму заслуговує на подальші дослідження, особливо в рамках вікової та педагогічної психології.

Необхідно зауважити, що соціальні фактори не діють зовсім ізольовано від біології людини. Сама людська соціальність є результатом біологічної еволюції нашого виду. Як уже згадувалось, рівень екстраверсії визначає успішність встановлення соціальних контактів. Це ж саме стосується й нейротизму, який теж дуже заважає встановленню та підтримці соціальних контактів. Але, якщо не брати до уваги яскраві психопатологічні випадки (виражені шизоїдний або шизотиповий розлад особистості тощо), у розвиненому суспільстві будь-яка людина здатна знайти нішу, де вона може встановлювати продуктивні соціальні контакти, що будуть сприяти її щастю та самореалізації. Крім того, у разі наявності в неї проблем зі встановленням соціальних контактів у нормальному суспільстві існують розвинуті інститути психологічної, соціальної та медичної допомоги, що сприяють вирішенню зазначеної проблеми. На жаль, далеко не кожне суспільство може проявляти виражену турботу про психологічні потреби усіх своїх членів. Навпаки, ми бачимо, що в більшості суспільств вище зазначені інститути мало розвинуті або взагалі відсутні. Але майже в кожному соціумі є такий інститут як релігія, яка дозволяє більшості членам певного суспільства бути причетним до певної спільноти, у рамках якої можна знайти кохання, дружбу тощо. Крім того, релігія може чинити психотерапевтичний вплив на людину, вирішуючи її психологічні проблеми, які заважають встановленню нормальних міжособистісних стосунків. Хоча треба зазначити, що релігія, на жаль, не є помічником для розвитку всіх членів суспільства. Ми можемо бачити це на прикладі ВІЧ-інфікованих індусів [28]. Але ще краще це напевно ілюструє приклад жінок ісламських країн з їх жорстко заданими нормами поведінки для останніх, які менш щасливі, ніж іранські чоловіки [30]. На відміну, наприклад, від жінок Таїланду, які, навпаки, щасливіші від чоловіків [32]. Загалом же релігія залежно від своїх особливостей може чинити як позитивний, так і негативний вплив на переживання конкретною людиною щастя (Більш детально див. [19]).

Тепер почнемо розгляд психологічних чинників щастя з когнітивних установок, і чи не головнішою з них у цьому плані є оптимізм. Перш за все треба сказати, що оптимізм теж є складним феноменом, який являє собою сукупність когнітивних установок, а саме: уявлення про тривалість впливу позитивних або негативних подій на життя людини; уявлення про поширення позитивних або негативних подій на важливі для людини сфери її життя; уявлення людини про її відповідальність за виникнення позитивних або негативних подій в її житті. Низький рівень оптимізму пов'язаний з ризиком виникнення негативних емоційних станів на кшталт депресії та тривоги. Високий же рівень цієї якості особистості є значущим засобом протидії зазначеним емоційним станам. Загалом оптимізм позитивно корелює із психічним та фізичним здоров'ям, довголіттям, успішністю в подоланні різних стресогенних ситуацій та різ-

них життєвих труднощів, успішністю в навчанні та у виконанні різних видів діяльності [15]. Цікаво, що останні дослідження показують потенціал оптимізму в протидії страху смерті, який вважався базовим та таким, що мало піддається корекції [31]. А головне – цей конструкт у цілому піддається психологічній корекції. Зрозуміло, що існують різні тяжкі життєві випадки, котрі утруднюють вироблення оптимістичного погляду на світ. Крім того, ми біологічно схильні до утворення негативних установок, які не просто можна змінити. Але в цілому, якщо мова не йде про виражені депресії ендogenous походження, можна суттєво покращити якість свого життя через розвиток у собі когнітивних установок, які лежать в основі оптимізму. Те ж саме стосується й інших установок, які виділені в рамках когнітивної психотерапії. Позбуваючись думок, пов'язаних із тривогою, провинною та гнівом, ми можемо зменшити інтенсивність цих емоцій. Цікаво, що М. Селігман виділяє два основних способи позбутися вище зазначених думок: 1. Співвіднесення цих думок з принципами логіки та реальністю, як це відбувається в когнітивній психотерапії. 2. Відволікання від них через заняття якоюсь діяльністю [15]. Перша стратегія в цілому є більш ефективною, оскільки вона забезпечує основу для звільнення від неадекватних думок і пов'язаних з ними емоційних станів у довгостроковій перспективі. Крім того, співвіднесення окремих думок з принципами логіки робить певний шаблон для думок аналогічного змісту та форми, що забезпечує перенесення отриманої навички регуляції свого емоційного стану в інші життєві ситуації. Друга стратегія є виграшною в короткій перспективі і не дає тривалого ефекту. Але для деяких людей вона може бути більш підходящою, усе залежить від особливостей психічної організації конкретного індивіда. Крім того, ця стратегія відкриває людині шлях до переживання специфічного психічного стану – потоку, який характеризується сильною концентрацією, розчиненням людини в діяльності, яку вона виконує, і є одним із найбільш сильних проявів щастя. Звісно, далеко не всяка діяльність сприяє переживанню цього психічного стану. Наприклад, якась пасивна діяльність, що не потребує сильного фізичного або розумового напруження (на кшталт перегляду телевізора або прослуховування легкої поп-музики), менш вірогідно приведе до переживання стану потоку, але навіть така діяльність сприяє структуруванню психіки людини, звільняючи її від тривоги. Треба зазначити, що легка діяльність іноді викликає відчуття нудьги, яку теж можна вважати негативною емоцією, але все ж нудьга може бути кращою для деяких людей, ніж стан тривоги. Навпаки, занадто важка діяльність викликає роздратування, що ніяк не сприяє відчуттю щастя. Взагалі оптимальним варіантом для досягнення стану потоку вважається діяльність, яка знаходиться на межі можливостей конкретної людини, але не перетинає їх [25].

Частіше стан потоку пов'язують з якоюсь діяльністю. Це може бути трудова діяльність або хобі тощо. Також стан потоку може виникати в міжособистісних стосунках, у тому числі й сексуальних. Цікавими є особливості динаміки стану потоку під час виконання якихось релігійних практик. Як будь-яка діяльність, релігійні або духовні практики (молитва, медитація або виконання якихось ритуалів) можуть породжувати стан потоку. Але ці практики не обмежуються виникненням зазначеного психічного стану. При виконанні цих практик у людини може виникнути стан повного розслаблення, який у деяких індивідів може чергуватися зі станом потоку [14]. Цей стан розслаблен-

ня часто називають блаженством – вищою формою насолоди і відносять до екстатичних станів. Його існування часто пов'язують з містицизмом, у всякому випадку цей стан рідко зустрічається в нерелігійних видах діяльності. Загалом екстатичні стани менш досліджені, ніж стан потоку, і їх часто не можна відділити від нього. Крім того, недостатня дослідженість цих станів пов'язана з їх рідкістю в повсякденному житті, але вони, безумовно, заслуговують на увагу як результат психічної діяльності людини, спрямованої на досягнення щастя.

Але повернімося до стану потоку. Загалом цей стан виникає, коли людина направляє свою активність на якусь конкретну ціль і встановлює для себе більш-менш чіткі критерії досягнення результату. І тут ми відкриваємо для себе одне із найголовніших джерел щастя для людини, а саме: наявність в її житті певних цілей та смислів, які, за В. Фраклом, є втіленням загальних людських цінностей [21]. М. Чиксентміхаї радить наповнювати все своє життя станом потоку через постановку пов'язаних між собою цілей, щоб досягнення маленької мети вважалося кроком до чогось більшого [35]. Цікавим способом збільшення якості життя через частіше переживання стану потоку є постановка якоїсь метафізичної цілі з виділенням певних суб'єктивних критеріїв наближення до неї. Може здатися, що цей спосіб має відношення більше до релігії, а це не зовсім так, оскільки духовність також має справу з речами, що в принципі можуть бути важливими для людини як істоти, яка наділена здатністю усвідомлювати буття. Сюди, крім Бога, можна віднести добро, красу, справедливість, пізнання тощо.

Треба зазначити, що реалізація якогось важливого смислу часто пов'язана з діяльністю, спрямованою на вдосконалення зовнішньої дійсності, перш за все суспільства, у якому живе людина. Тож знаходження особою смислу для себе скоріш за все відкриє для неї певну кількість соціальних контактів, пов'язаних з його реалізацією. Особливо це стосується широких смислів, що вкорінені в вище згадані філософській категорії, оскільки будь-який важливий смисл торкається багатьох людей. Це своєю чергою сприяє виникненню дружби, а може, й кохання – найголовніших соціальних джерел щастя.

Висновки.

1. Різні чинники можуть сприяти або, навпаки, заважати переживанню людиною щастя, але вони не здатні повністю позбавити її цього почуття. Щастя є інтегративним станом і може бути зумовлене багатьма факторами. При цьому негативний вплив одних речей може бути компенсований іншими. Існують біологічні та соціальні фактори, які не піддаються змінам, принаймні в короткостроковій перспективі, але психологічні фактори щастя знаходяться в принципі під контролем людини і можуть бути реалізовані в теперішньому часі.

2. Людина здатна за допомогою власної активності впливати на рівень свого щастя. В цьому контексті важливими є здатність до зниження тривоги через відволікання від неї, корекція своїх когнітивних установок у бік їх оптимістичності й раціональності, а також заняття специфічними видами діяльності, які сприяють зниженню рівня депресії та її профілактиці й просто приносять радість. Сюди насамперед відноситься спілкування та міжособистісні стосунки – дружба, кохання, родинне життя, що є одними із найголовніших джерел щастя. І навіть у суспільствах, де нерозвинені соціальні інститути, що допомагають залучитися до міжособистісних стосунків, їхню роль

можуть виконувати релігійні або квазірелігійні організації, і через залучення до них можна інтегруватися до певної спільноти.

3. Але якщо людина мало здатна до соціальної взаємодії, або ця взаємодія закрита для неї через недоліки суспільства та його інститутів, це не привід для відчаю. Існують способи збільшення щастя й без явної соціальної активності людини. Сюди насамперед відноситься індивідуальна духовність, оскільки спілкування людини з трансцендентним є великим джерелом щастя й підтримки, сприяє психічному та фізичному здоров'ю. Крім того, виконання різноманітних духовних практик само собою збільшує рівень щастя. Якщо людина самотня й невіруюча, у неї теж є засоби для підтримки відчуття щастя. Треба зауважити, що деякі медитативні практики сприяють збільшенню рівня задоволеності життям, мають нерелігійний характер і цілком можуть підійти невіруючій людині. Крім того, різноманітна діяльність може допомогти людині увійти в стан потоку – одного із найбільш сильних різновидів щастя. Нехай людина одинока, але вона може мати безліч хобі, які забезпечать їй відчуття щастя.

4. Загалом, одним із найголовніших умов щастя як «стану потоку» є наявність у людини певної цілі. Бажано, щоб вона була більш-менш складною з можливістю її розділення на менші цілі та мала певні критерії наближення до неї. Було б добре, щоб вона брала свій початок у якійсь високій філософській категорії та несла в собі певні високі смисли. Наявність складності та значимості забезпечить тривале просування до цієї цілі та може сприяти інтеграції людини в суспільство, знаходженню однодумців тощо.

Література

1. Аргайл М. Психология счастья: пер. с англ. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 272 с.
2. Балл Г.О. Интегративно-особистісний підхід у психології: впорядкування основних понять // Психологія і суспільство. № 4. 2009. С. 25–53.
3. Балл Г.О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах). Житомир: ПП «Рута», Видавництво «Волинь», 2008. 232 с.
4. Бен-Шахар Т. Научитесь быть счастливым: пер. с англ. Минск: Поппури, 2009. 240 с.
5. Гуревич К.М. Дифференциальная психология и психодиагностика. Избранные труды. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 336 с.
6. Даттон К. Мудрость психопатов: пер. с англ. Санкт-Петербург: Питер, 2014. 304 с.
7. Дружинин В.Н. Психология общих способностей. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 368 с.
8. Завгородня О.В. Личность: интегративно-экзистенциальный подход. Монография. Saarbrücken, Germany. LAP Lambert Academic publishing. 2014. 108 p.
9. Зимбардо Ф. Эффект Люцифера. Почему хорошие люди превращаются в злодеев: пер. с англ. Москва: Альпина нон-фикшн, 2013. 740 с.
10. Килл К.А. Психопаты. Достоверный рассказ о людях без жалости, без совести, без раскаяния. Москва: Центрполиграф, 2015. 320 с.
11. Лукомська С.О. Оптимізм і соціальна підтримка як чинники адаптації особистості. // Гуманний розум [збірник наукових праць за матеріалами круглого столу

«Проблема добра і зла у науковій спадщині Г.О. Балла» (24 травня 2018 р.)] / за ред. В.Л. Зливкова, О.В. Завгородньої. Київ, 2018. С. 94–97.

12. Маслоу А. Мотивация и личность: пер. с англ. Санкт-Петербург: Питер, 2006. 352 с.
13. Ницше Ф. Так говорил Заратустра: пер. с нем. Харьков: Фолио, 2008. 576 с.
14. Ньюберг Э., Д'Аквили Ю., Рауз В. Тайна Бога и наука о мозге. Нейробиология веры и религиозного опыта: пер. с англ. Москва: Эксмо, 2013. 340 с.
15. Селигман М. Как научиться оптимизму. Измените взгляд на мир и свою жизнь: пер. с англ. Москва: Альпина Пабlishер, 2017. 430 с.
16. Селигман М. Новая позитивная психология: пер. с англ. Киев: София, 2006. 368 с.
17. Сигел Д. Внимательный мозг. Научный взгляд на медитацию: пер. с англ. Москва: Альпина Пабlishер, 2015. 336 с.
18. Собчик Л.Н. Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики. Санкт-Петербург: Речь, 2005. 624 с.
19. Степура Є.В. Проблема зв'язку релігії та психологічного благополуччя особи // Психологічний часопис. 1 (5). 2019. С. 233–249.
20. Уолдман М.Р., Ньюберг Э. Наш мозг и просветление. Нейробиология самопознания и совершенства Москва: Эксмо, 2017. 320 с.
21. Франкл В. Человек в поисках смысла: сборник: пер. с англ. и нем. Москва: Прогресс, 1990. 368 с.
22. Хансон Р., Мендиус Р. Мозг Будды: нейропсихология счастья, любви и мудрости: пер. с англ. Санкт-Петербург: Питер, 2018. 304 с.
23. Хаэр Р.Д. Лишенные совести. Пугающий мир психопатов: пер. с англ. Москва: Вильямс, 2007. 288 с.
24. Хьелл Л. Теории личности: пер. с англ. Санкт-Петербург: Питер, 2006. 607 с.
25. Чиксентмихайи М. Поток. Психология оптимального переживания: пер. с англ. Москва: Альпина Пабlishер, 2018. 461 с.
26. Эллис А. Гуманистическая психотерапия. Рационально-эмоциональный подход: пер. с англ. Москва: Эксмо-Пресс, 2002. 272 с.
27. Barnett M.D., Anderson E.A., Marsden III A.D. Is death anxiety more closely linked with optimism or pessimism among older adults? // Archives of Gerontology and Geriatrics. 77. 2018. 169–173.
28. Chang E.C., Yu T., Lee J., Kamble S.V., Batterbee C.N.-H., Stam K.R., Chang O.D., Najarian A.S.-M., Wright K.M. Understanding the Association Between Spirituality, Religiosity, and Feelings of Happiness and Sadness Among HIV-Positive Indian Adults: Examining Stress-Related Growth as a Mediator. Journal of Religion and Health. 3 (57). 2018. 1052–1061.
29. Hall-Simmonds A., McGrath R. E. Character strengths and clinical presentation. The journal of positive psychology. 1 (14). 2019. 51–60.
30. Mahmoodi H., Nadrian H., Javid F., Ahmadi G., Kasravi R., Chavoshi M., Golmohammadi F. Factors associated with happiness among college students: do academic self-efficacy and stress predict happiness? International Journal of Happiness and Development. 1 (5). 2019. 14–24.
31. Peterson C., Ruch W., Beerman U., Park N., Seligman M.E.P. Strengths of character,

orientations to happiness, and life satisfaction. *The Journal of Positive Psychology*. 2 (3). 2007. 149–156.

32. Senasu K. Singhapakdi A. Quality-of-Life Determinants of Happiness in Thailand: the Moderating Roles of Mental and Moral Capacities *Applied Research in Quality of Life*. 1 (13). 2018 51–87.

33. Stepura E. V. Value of machiavellism. *American Journal of Fundamental, Applied & Experimental Research*. 3 (3). 2016. 99–104.

34. Van Dam N.T., Vugt van M.K., Vago D.R., Schmalzl L., Saron C.D., Olendzki A., Meissner T., Lazar S.W., Kerr C.E., Gorchov J., Fox K.C.R., Field B.A., Britton W.B., Brefczynski-Lewis J.A., Meyer D.E. Mind the Hype: A Critical Evaluation and Prescriptive Agenda for Research on Mindfulness and Meditation. *Perspectives on Psychological Science*. 1 (13). 2018. 36–61.

2.5. Автентичність особистості: інтегративний підхід

2.5.1. Автентичність особистості в контексті інтеграції психологічних знань

Аналіз наукових праць з проблеми автентичності дозволяє стверджувати, що це складна динамічна система уявлень особистості про себе, яка містить у собі взаємопов'язані і взаємозумовлені компоненти: 1) «Я-образ», що розкриває неповторність самосприйняття через фіксацію певної соціально-рольової позиції і настанов щодо себе; 2) «Я-ставлення», яке визначається самооцінкою професійних здібностей і особистісних якостей та може викликати вияв певних емоційно-ціннісних проявів; 3) «Я-вчинок», спрямований на самовиявлення і самопрезентацію власного «Я» або прояв певної захисної дії, коли є посягання на цінність і цілісність сформованого уявлення про себе (поведінковий складник) [16, с. 1–110].

Розглядаючи феномен автентичності та усвідомлення її особистістю, доцільно почати з робіт філософів та психологів, зокрема, присвячених проблемам унікальності та неповторності психіки конкретної людини (К. Клакхон, Г. Мюррей, Г. Олпорт та ін.), свободи бути собою (М.М. Бердяєв), ідеального способу життя (М. Хайдеггер), самототожності суб'єктивного досвіду переживання і вчинкової активності (М. Боуен, А. Роше та ін.), ідентичності як суб'єктивного відчуття неперервної самототожності (Е. Еріксон), здатності до екзистенційного особистісного вибору (М. Шелер, М. Фуко). Проблема автентичності висвітлювалась у різних напрямках психології: в екзистенційній (Д. Бьюдженталь, А. Ленгле), гуманістичній (К. Роджерс, С. Мадді, А. Маслоу та ін.); психології буття (З.І. Рябікіна, Ю.В. Сорокіна, М.В. Рагуліна).

Сучасна українська психологія також має в своєму арсеналі значну кількість наукових праць, присвячених обґрунтуванню автентичності особистості як предмету академічних і прикладних студій (В.Л. Зливков, З.С. Карпенко, С.О. Лукомська, В.О. Татенко), особистісному розвитку студентів, зокрема дослідженням самоактуалізації та автентичності особистості студента (Г.О. Балл, І.Д. Бех, І.С. Булах, В.Л. Зливков, Л.М. Карамушка, З.С. Карпенко, Г.С. Костюк, О.М. Кочубейник та ін.).

У філософії використання терміна «автентичність» відсилає нас відразу до двох основних контекстів. По-перше, даний термін найчастіше використовується в роботах представників екзистенціального напрямку філософії, особливо в авторів, на яких вплинув Мартін Гайдеггер, описуючи ідеальний спосіб життя, що характеризується такими якостями, як цілісність, інтенсивність, ясність, узгодженість і чесність. По-друге, цей термін можна використовувати як такий, що має пряме відношення до етики чесноти.

Розглядаючи проблему особистісної свободи, Г.О. Балл говорить про те, що люди можуть виявляти і зберігати себе як внутрішньо вільні особи навіть у вельми несприятливих умовах. Так, Г.О. Балл аналізує й переосмислює традиційні філософські інтерпретації свободи вибору як творчості, розкриває достоїнства цих інтерпретацій і властиві їм обмеження, тлумачить їх у психологічному аспекті. Він визначає найсуттєвіші ознаки змісту особистісної свободи таким чином: «Сутність внутрішньої свободи особи полягає у її готовності до розвиненої суб'єктивної активності, свобода ж, у найзагальнішому розумінні, – це сукупність умов (зовнішніх і внутрішніх), які сприяють гармонійному розвитку і виявленню різноманітних суб'єктивних здатностей особи».

Характеризуючи психологічні складові особистісної свободи, Г.О. Балл виділяє:

1. Індивідуально-психологічні складові особистісної свободи:

- ціннісно-мотиваційну, яка охоплює систему істотних для даної особи потреб, цілей, цінностей і смислів, що визначають спрямованість її діяльності;
- інструментальну, до складу якої входять засоби реалізації цієї спрямованості, в тому числі фізичні, енергетичні, вольові якості, стиль поведінки, функціональні можливості, знання, способи дій у формі навичок, умінь і стратегій.

2. Соціально-психологічні складові особистісної свободи:

- діалектичну єдність автономії особи та її входження до певної спільноти;
- одночасну залученість особи до різних спільнот;
- пов'язану з повагою до себе здатність поважати інших людей, відповідні особливості спілкування;
- діалектичну єдність оволодіння соціокультурними нормами і критичного ставлення до них, формування власних «особистісних норм» [1, 257–278].

Надаючи досягненню автентичності величезне значення, А. Ленгле зазначає, що відсутність можливості бути самим собою активізує захисні реакції психіки (заперечення, розщеплення, агресія, різні фобії) і навіть може призвести до виникнення психічних розладів (істерія, параноя, дисоціації).

Очевидно, що теорія автентичності А. Ленгле багато в чому перетинається з теорією Дж. Бьюдженталя. Наприклад, концепти «внутрішнє усвідомлення» і «присутність» Дж. Бьюдженталя фактично відповідають змісту другої фундаментальної мотивації А. Ленгле, при якій людина починає уважно спостерігати і приймати свої спонтанні відчуття, почуття, імпульси, думки тощо. Однак А. Ленгле не обмежується розглядом лише ірраціональних чинників формування автентичності і додає третій рефлексивний рівень самосвідомості (третя фундаментальна мотивація), на якому людина знаходить самоцінність через відсторонення (трансценденцію) від власних почуттів і імпульсивних спонукань та займає свою особисту позицію щодо них. Представники гуманістичної психології та трансперсональної психології дотримувалися

тези про те, що «переживання» життєвого досвіду є «переживання Я», тобто повернення людини до її автентичності. Цей процес веде до особистісного зростання, якщо індивід стане, «прислухаючись до себе», довіряти своїм почуттям і досвіду, прийме глибинні зміни своєї самості [13, с. 24–52].

Велике значення поняттю «автентичність» надавав К. Роджерс, він розкриває цей термін через поняття «конгруентність», позначаючи ним «збіг переживання, свідомості і спілкування». Конгруентність, тобто відповідність між «Я» і досвідом, підтримують захисні механізми. При їх неефективній роботі цілісність «Я-структури» руйнується переживанням неконгруентності, що призводить до стану дезорганізації, аж до психотичного зсуву, тобто до кризи автентичності, «виходом» з якого є усвідомлення і прийняття всіх почуттів і переживань [18, с. 330–335].

Поняття «автентичність» вживається у теорії А. Маслоу в контексті проблеми самоактуалізації та ідентичності. Автентична особа є такою що самоактуалізується, живе в злагоді зі своєю внутрішньою природою і прагне реалізувати її в своїй діяльності. З іншого боку, автентичність означає «здатність знати, чого ти насправді хочеш, а чого – ні, на що здатний, а на що – ні». Таким чином, автентичність виступає умовою набуття ідентичності як згоди зі своєю внутрішньою природою. Автентична людина «усвідомлює, хто вона є насправді, чого вона хоче і в чому полягає її покликання, доля або професійне призначення» [13, с. 24–52].

З процесом життєтворення особистості пов'язує автентичність Т.М. Титаренко, де життєтворення розглядається як проектування особистістю власного життя, апробацію, втілення, практичну реалізацію задумів. На думку автора, автентична особистість повинна бути готовою швидко покинути зону комфорту, рішуче відмовлятися від своїх найдорожчих проєктів, бути здатною шукати альтернативу, коли життєва ситуація змінюється, якщо перед нею раптом відкриваються нові можливості [17].

На думку О.М. Кочубейник, розвиток автентичності в особистості наповнюється конкретним змістом, коли він конструюється у переходах між рефлексією (послідовним встановленням змісту) і метафоризацією (його інсайтним, блискавичним народженням). Таке постійне й принципово незавершене самоконструювання й постає умовою особистості у її життєвому світі (з усіма часовими й просторовими трансформаціями останнього), що водночас потребує (і є можливим за умови) цілісне розуміння людини як системи відкритої й придатної до саморозвитку («третя наукова революція»), спроможної породжувати у цьому розвитку основи власної стабільності [9, с. 246–255].

Здійснений нами аналіз наукових праць філософів та психологів, дозволяє нам визначити автентичну особистість як таку, що веде справжнє існування, яка живе у згоді зі своєю внутрішньою природою і прагне реалізувати її в своїй діяльності. Автентичність є однією з важливих складових, що забезпечує інтеграцію особистості. Інтегративний підхід до дослідження автентичності характеризується системно-цілісними і структурно-ієрархічними властивостями і включає, зокрема, такі принципи, як гносеологічний, онтологічний, полісистемності, диференційованості, психосемантичний. Гносеологічний принцип задає вертикальну і горизонтальну структуру вивчення автентичності, ієрархічно співвідносить різні її властивості і відносини, а також організовує її в цілісну теорію особистості. Цей принцип реалізується від загального до

окремого і від окремого до загального на наступних рівнях: теоретичному, або філософсько-гносеологічному; опосередкованій єдності теорії і практики, або загальнонауковому; безпосередній єдності теорії і практики, або конкретної наукової методології; емпіричному рівні вирішення практичних завдань. Теоретичний рівень наповнений філософською методологією, однією з граней якої є гносеологізм. На цьому рівні працює система загального знання двох родів, філософського і загальнонаукового, тобто метасистема, в основі якої знаходиться універсальне і цілісне. Онтологічний принцип відображає включення автентичної особистості у нові взаємини та підкреслює її процесуальний аспект, оскільки автентична особистість здатна до саморозвитку і саморегуляції. Принцип полісистемності дає можливість розглянути Я-концепцію як самостійну систему і як підсистему взаємодіючих з нею систем у всіх взаємозв'язках, які утворюють певну цілісність. Психосемантичний принцип відображає систему значень змістовних ознак багатовимірного і багатозначного поняття «автентичність» і дозволяє об'єднати в одну структуру різні плани досліджень складових «Я». Принцип диференційованості визначає світоглядні позиції дослідника, вибір конкретних методів, технологій пізнання і типологічні відмінності проявів складових автентичності та її корелятивів, необхідних для конкретної теоретичної або прикладної розвідки.

2.5.2. Інтегративна модель автентичності особистості

Проаналізувавши наукову літературу стосовно проблеми становлення автентичності особистості, ми виділили декілька моделей автентичності. Коротко опишемо ті, що є, на нашу думку, домінуючими в сучасних дослідницьких підходах та акцентуємо, що найбільш актуальною і перспективною нині є саме інтегративна модель.

Трикомпонентна особистісно-орієнтована модель автентичності (А.М. Wood, Р.А. Linley). Їхня концепція ґрунтується на теорії К. Роджерса про повноцінно функціонуючу особистість (fully functioning person) та особистісно орієнтованій моделі автентичності G.T. Barrett-Lennard. Модель автентичності А.М. Wood, Р.А. Linley складається із таких аспектів, як автентичне життя, сприймання зовнішніх впливів та самовідчуження. Де автентичне життя – це рівень, за яким поведінка людини відповідає її усвідомленню власних переживань та досвіду; сприймання зовнішніх впливів – рівень, за яким міжособистісні стосунки визначають поведінку людини та самовідчуження – ступінь втрати контакту особистості із собою, невідповідності справжньому Я [13 с. 52–76].

Інтегративна модель автентичності (S. Harter). Один із найвідоміших дослідників автентичності S. Harter визначає автентичність як поступовий і динамічний процес виразу особистістю власного Я у своїх цінностях, емоціях та бажаннях. Відповідно Я ділиться на «справжнє» і «хибне», які у своєму зв'язку становлять «множинну особистість». Хоча процес досягнення конгруентності між власним досвідом та його зовнішнім виразом доволі індивідуальний, автентичний самовираз зумовлений не лише міжособистісними стосунками (як це стверджують F.G. Lopez і K.G. Rice), а здебільшого таким соціокультурними складовими, як гендер, статус і рівень автономності особистості.

Значною мірою модель автентичності S. Harter подібна до концепції A.M. Wood, оскільки наголошує на існуванні складних взаємних зв'язків між актуальними внутрішніми переживаннями (власним досвідом), усвідомленням цих переживань і їх виразом у поведінці та емоціях. Тобто автентичність по суті є наслідком динамічної взаємодії між Я-перцепцією та Я-презентацією.

Хоча теорія S. Harter не базується на жодній психологічній концепції, вона імпліцитно відображає постмодерні погляди на природу особистості (P. C. Vitz і S. M. Felch, 2006), яка, своєю чергою, ґрунтується на інтегративній моделі особистості W. Mischel і С.С. Morf (2003). У контексті інтегративної тенденції дослідники акцентують увагу не на конкретних особливостях Я, а на його цілісній природі, зрозуміти яке неможливо без аналізу системних якостей, взаємозалежних компонентів у межах загальної структури. W. Mischel і С.С. Morf відзначають, що їх модель є описовою та пояснювальною. На описовому рівні в Я виділяються такі характеристики, як стабільність і варіативність, узгодженість і неузгодженість, раціональність та ірраціональність, запланованість та автоматизм, ініціація й обумовленість. Я розглядається одночасно як когнітивна структура («Я є тим, що я знаю про себе») та ініціююча інстанція (діяльна і відчуваюча), зумовлена емоціями і керована пізнавальними процесами. Центральними характеристиками Я є усвідомлення Я і саморефлексія. Однак переживання Я може відбуватися також імпліцитно, за межами усвідомлення і саморефлексії. На пояснювальному рівні приймається до уваги комплексність феноменів Я і його два ключові параметри: (1) Я як організована динамічна когнітивно-афективно-діяльна система і (2) Я як система, побудова якої здійснюється в умовах міжособистісних відносин і взаємодій. Таким чином, динамічна модель Я як устрою для переробки інформації W. Mischel і С.С. Morf стала результатом концептуалізації Я не як колекції його окремих атрибутів, а як цілісної організації ментальних (когнітивно-емоційних) репрезентацій. Джерела ментальних репрезентацій можуть бути внутрішні (наприклад, роздуми про себе, про власні цілі, переконання, емоції та цінності) і зовнішні (наприклад, стратегії соціальної поведінки).

Концептуальна модель психологічних механізмів становлення автентичності особистості у період життєвої кризи (Н.М. Когутяк). На думку Н.М. Когутяк, експлікація автентичного потенціалу особистості відбувається у процесі конструктивного розв'язання життєвих криз. Шлях до себе, до становлення зрілої автентичності, на думку дослідниці, полягає у поступовому звільненні від зовнішніх, випадкових для особистості детермінант розвитку до опори на внутрішні духовні спонуки і досягнення справжньої автономії і свободи вибору.

Концептуальна модель психологічних механізмів становлення автентичності особистості в період кризи складається з теоретичних конструктів, на які проєктуються пов'язані з ними глибинні та духовні інтенції «субстанційних інтенцій», «субстанційних інтуїцій» – це відповідно: життєвий світ, біоцентризм, суб'єктність, предомінування, его-ідентичність, соціоцентризм. Також у моделі представлені: 1. психологічні механізми-передумови автентичного становлення особистості (довіра до себе, самодистанціювання, справедливе ставлення до себе, відкритість новим враженням, самовизначення в діалозі); 2. психологічні механізми як процеси становлення автен-

тичності (інтеграція, самодетермінація, ідентифікація, індивідуація, наративізація); 3. психологічні механізми-засоби становлення автентичності як смислові диспозиції (особистісні властивості) – доброчинність, цілісність, інтернальність, самостійність; 4. психологічні механізми-ланки завершеного циклу становлення автентичності особистості в період життєвої кризи, а саме: самореалізація як самопрезентація, переживання життєвої кризи, стан первинної інтенційності, вербалізація, цілепокладання, вчинок як діалог з «Іншим», подія, рефлексія намірів і результатів, перехід на новий рівень усвідомлення автентичного потенціалу [7, с. 115–126].

Модуси конструювання автентичності особистості (О.М. Кочубейник). Конструювання автентичності особистості як автонаративу, на думку О.М. Кочубейник, відбувається у трьох модусах. Модус персоналізації (потреби, потяги, настрої, почуття, переживання) – у цьому модусі особистість, розв’язуючи специфічно заломлений базовий конфлікт, має вирішити два основних завдання, а саме: досягнення самотождності та формування меж «Я».

Модус уніфікації – у цьому модусі-особистість, розв’язуючи базовий конфлікт, що теж набуває специфічного змісту (конфлікт між сепарацією та симбіозом, автономією, належністю; можливість множинної належності /множинної симбіотичності протистоїть необхідності власної виокремленості, конкретності, окресленості, а соціальна «розмитість» – як включення в численне коло інших – протиставляється індивідуальній чіткості).

Модус потенціалізації (уміння, стереотипи, усталений спосіб життя) – у цьому модусі особистість, розв’язуючи базовий конфлікт (фактичність, що наявна в минулому, контрастує з множинністю, поліваріативною відкритістю, розімкненістю майбутнього), повинна вирішити два основних завдання, як-то: здійснення особистих перетворень (метаморфоз) та самотрансценденцію.

Автентичність особистості розглядається як конструювання автонаративу з можливістю численних інтерпретацій тексту «Я» («володіти собою», «виявляти себе», «шукати себе»), що виникають як інтертекстуальні властивості інтерсуб’єктивного простору.

Між модусами немає чітких і непрозорих меж. Мало того, деякі практики є такими, що забезпечують функціонування особистості водночас у двох, а іноді й трьох модусах. Процес конструювання автентичності як автонаративу є нерівномірним і гетерохронним: становлення того чи іншого модусу відбувається нерівномірно протягом усього життя людини, іноді ущільнюючись, іноді, навпаки, створюючи «плато мовчання». І стосовно один одного модуси не формуються синхронно.

Отже, слід зазначити, що особистість може й, на погляд О.М. Кочубейник, існувати у всіх трьох модусах. Лише у такий спосіб досягатиметься її автентичність. Проте ці три модуси автентичності є доволі автономними й водночас вони є системою [10].

Висновки. У сучасній психології виділено п’ять магістральних ліній дослідження феномена автентичності та його кризи: вивчення «автентичності» як синоніма «Я» людини в контексті психології самосвідомості; ототожнення феноменів «автентичності» і «ідентичності» (насамперед автентичності особистісної); аналіз «автентичності» як «справжності» особистості, її «тотождності» самій собі; пояснення за до-

помогою звернення до категорії «автентичний спосіб буття» та розкриття феноменів автентичності, ідентичності та «Я» як явищ дискурсивної природи. Отже, з одного боку, феномен автентичності вже має тенденцію інтегративності, оскільки об'єднує різні структурно-динамічні компоненти і виступає на даному рівні як метасистема, багатофункціональна і багатозначна, а з іншого – її сутнісні ознаки, зв'язки, відносини диференційовані і різноманітні.

Література

1. Балл Г.А. Психологическое содержание личностной свободы: сущность и составляющие. Психология в рациогуманистической перспективе : избр. работы. Київ: Основа, 2006. С. 257–278.
2. Бех І.Д. Довільна спонука як механізм оволодіння вихованцем духовною цінністю. Духовність особистості: методологія, теорія, практика. 2017. № 3 (78). С. 68–83.
3. Берулава М.Н. Теоретические основы интеграции образования. Москва: Изд-во Совершенство, 1998. 192 с.
4. Булах І.С., Долинська Л.В. Психологічні аспекти міжособистісної взаємодії викладачів і студентів : навч.-метод. посіб. / НПУ ім. М.П. Драгоманова, Київ: 2002. 114 с.
5. Зливков В.Л., Лукомська С.О., Котух О.В. Особливості автентичності українських педагогів. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки. № 2 (1). С. 26–31.
6. Іщенко О.А. Інтеграція іноземних студентів у інтернаціональне освітнє середовище: філософсько-освітній дискурс. Збірник наукових праць «Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка. 2014. № 1(40). С. 23–29.
7. Когутяк Н.М. Становлення автентичності особистості в період життєвої кризи: концептуальна модель. Психологія і суспільство. 2008. №1 (31). С. 115–126.
8. Коротков Н.В. Честность как характеристика аутентичного существования во французском экзистенциализме XX века. URL: <http://biblio.umsf.dp.ua/jspui/bitstream/123456789/1817/1/9.%20Коротков%20Н.В..pdf>
9. Кочубейник О.М. Модуси екзистенції як спосіб реалізації автентичності. Збірник наукових праць. Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами. 2009. № 6 (8) 2009. С. 246–255.
10. Кочубейник О.М. Автентичність особистості в інтерсуб'єктивному просторі : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.05 / Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. Київ, 2011. 32 с.
11. Крутій К.Л. Інтеграція в дошкільній освіті як інноваційне явище, або що треба знати про інтеграцію? URL: http://ukrdeti.com/wp-content/uploads/2017/08/Стаття_проф.Крутій-К._Інтеграція.pdf
12. Леонтьев А.А. Педагогическое общение. Москва: Знание, 1979. С. 48–53.
13. Методологічні закономірності формування автентичності фахівців соціономічних професій: монографія / В.Л. Зливков, С.О. Лукомська, С.О. Копилов та ін.; за ред. В.Л. Зливкова. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2017. 336 с.

14. Психологія педагогічної взаємодії: інтегративний підхід: монографія / В.Л. Зликов, О.В. Завгородня, С.О. Лукомська, С.О. Копилов, О.В. Котух; за ред. В.Л. Зликова, С.О. Лукомської. Київ: 2019. 259 с.
15. Татенко В.О. До проблеми автентичності людського буття: вчинкова парадигма. Розвиток педагогічн. і психол. наук в Україні 1992–2002. Зб. наук. праць до 10-річчя АПН України / Академія педагогічних наук України. Ч. 1. Харків: ОВС, 2002. С. 550–563.
16. Ткачук С.І. Психологічний аналіз самотворення позитивної Я-концепції. Психологія і суспільство. 2003. № 3. С. 1–3.
17. Титаренко Т.М. Сучасна психологія особистості : навч. посіб. / Київ: Каравела, 2013. 372 с.
18. Федан О.В. Теоретичний аспект поняття «автентичність» у філософських та психологічних науках. Молодий вчений. 2016. № 11 (38). С. 330–335.
19. Философский энциклопедический словарь. Москва: Совет. энцикл., 1983. 840 с.
20. Хайдеггер М. Бытие и время / Пер. с нем. В.В. Бибихина. Харьков: Фолио, 2003. 503 с.
21. Шаршов И.А. Макарова Л.Н. Пространственное моделирование взаимодействия преподавателей и студентов в вузе. Fractal Simulation. 2011. № 2. С. 39–51.
22. Шевченко С. Онтологічний вимір екзистенції в філософії М. Гайдеггера: «Das Selbst» versus «Das Man» URL: vlp.com.ua/files/11_51.pdf
23. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризисы. Москва. 1996. 344 с.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Окреслено причини актуалізації інтегративного метатеоретизування в психології, його типи та перспективи. Виокремлено такі напрямки опрацювання проблеми інтеграції психологічного знання: 1) визначення місця психології в контексті інших наук та культури в цілому; 2) репрезентація предметного поля психології як багатовимірного простору (як наявних знань, так і потенційних, імовірних знань в динаміці пізнання); 3) визначення можливостей та меж узагальнення результатів психологічних досліджень різних концептуальних орієнтацій, розробка відповідних методів; 4) аналіз наявного досвіду створення єдиних теорій; 5) розробка методології застосування теоретичної моделі високого рівня абстракції для виконання інтеграційних завдань; 6) розробка методології фасилітації інтеграційних процесів у психології; 7) визначення категорії інтеграційного діалогу та розробка форм його здійснення; 8) опрацювання інтегративного підходу в межах дослідження конкретної психологічної проблеми; 9) спроби опису сфери перетину психологічного знання, яке застосовується в академічній і практичній психології.

Сучасні дослідження з інтеграції психологічного знання характеризуються тим, що запропоновані ученими змістовно різні концепції та ідеї інтеграції співіснують у дискусійному просторі, залишаючись нереалізованими. Розглянуто використовувані в психології трактування поняття «інтеграція», окреслено можливості універсалізації презентації психологічних знань і стандартизації їх компонентів. Показано, що інтеграцією психологічного знання можна розв'язати низку важливих проблем психології, пов'язаних із вдосконаленням наукової термінології, реалізацією концептуального поєднання наукових парадигм і психологічних теорій, обґрунтуванням дисциплінарної структури психології. Підкреслено, що при проведенні інтеграції необхідно враховувати конкретні ареали інтеграції і визначити області неінтегрованого знання.

Встановлено, що загальнонаукова проблематика розробки інтеграційних методологій, в фундаментальному плані, пов'язана з підходом до розрізнення цілого і його частин. Показано, що в дискурсах з проблем інтеграції в психології можна бачити реалізації різних уявлень про співвідношення цілого і його частин. Це стосується і розуміння психології як цілого (межі психологічного знання), і його частин (теорії та методи окремих психологічних дисциплін).

Окреслено загальні логіко-методологічні засади інтеграційного діалогу науково-психологічних культур. Зокрема, визначено, що інтеграція психологічного знання вимагає рефлексії та медіаційного опрацювання змістово-логічних суперечностей між різними психологічними системами (підходами, теоріями) як цілісними культурами психологічного дослідження.

Розроблено загально-епістемологічне поняття інтеграційного діалогу різних науково-дослідницьких культур, побудовано логіко-методологічну модель такої діалогічної взаємодії між логічними осередками новітніх психологічних систем (визначеннями предмета та методу психології, пояснювальними принципами, провідними категоріями тощо) щодо провідних проблем сучасного психологічного знання. Модель передбачає ретроспективне осмислення та проектування цих стосунків: 1) як власне діалогічного

спілкування; 2) як трансдукції (граничного взаємопереходу); 3) як само- та взаємообґрунтування; 4) як парадоксу (взаємного виведення протилежних тверджень, понять). Вищезгадану методологію застосовано у висвітленні проблемного змісту та розробці напрямків інтеграційного діалогу провідних психолого-педагогічних систем.

В річищі базових методологічних настановлень раціогуманістичної орієнтації (Г.О. Балл) запропоновано інтегративно-екзистенційний підхід, спрямований на фасилітацію інтеграційних процесів у психології.

Висвітлено досвід застосування інтегративного підходу до опрацювання актуальних психологічних проблем. Окреслено сучасні тенденції інтеграції різних мультидисциплінарних напрацювань щодо проблеми ідентичності, а також врахування соціокультурних контекстів. Проаналізовано наративно-комунікативне трактування особистісної ідентичності. Встановлено, що наративна ідентичність – це особистісна ідентичність, яка формується при прочитанні свого життя в світлі творів культурного середовища, які виступають посередниками цього процесу, при цьому читання є діяльністю, що опосередковує текст і життя людини в цілому. Показано, що основною рисою ідентичності як дискурсивного конструкту є пластичність – здатність виявляти себе різними способами у різних обставинах. Інтегративне трактування особистісної та соціальної ідентичності полягає в їх розгляді як двох взаємопов'язаних і взаємодоповнювальних аспектів самовизначення особи, що вплетене в широкий культурний контекст і відтворюється на базі наявних соціальних практик.

Здійснено інтеграцію низки дослідницьких підходів до проблеми творчого наукового мислення – психосемантичного, психолінгвістичного (теорії семантичного поля), генетико-моделюючого методу (С.Д. Максименко), дуалістичної двополюсної концепції мислення (Я.О. Пономарьова – С. Эпштейна – Д. Каннемана), нейромережевого підходу до моделювання мислення, стратегіального підходу до мислення (В.О. Моляко), концепції творчого процесу як перебудови гештальту (М. Вертгеймер). Інтеграція цих підходів, а також аналіз історії наукових відкриттів у фізиці (зокрема, спеціальної теорії відносності) дали змогу виділити як вихідну «клітинку» творчого процесу ембріональну ядерну протосему, з якої виникає нова наукова теорія. Крім цього, виокремлено такі інтегральні категорії і структурні компоненти творчого процесу, як креативне каталітичне полісемантичне поле відкриття, колективну ембріонально-генетичну стратегію мислення, генетичну семантограму (як різновид семантичної мережі).

Охарактеризовано інтегративно-ресурсний підхід до подолання особистістю життєвих криз, пов'язаний зі здатністю людини використовувати свої особистісні якості, соціальну підтримку, можливості громади у подоланні екстремальних, стресових життєвих ситуацій. Життєстійкість, посттравматичне зростання, резилентність, суб'єктивне психологічне благополуччя є складовими зазначеного підходу. На основі підходу запропоновано тренінгову програму резилентної реінтеграції учасників бойових дій, де наголошено на посттравматичному зростанні. Окреслено зв'язок інтегративно-ресурсного і раціогуманістичного підходів, зокрема у контексті аналізу і спростування наявних у суспільстві стереотипів щодо бойової травми, ПТСР, онкології і відповідної стигматизації онкохворих та учасників бойових дій.

Здійснено спробу інтегративного підходу до проблеми позитивних якостей особистості. Проаналізовано можливості і межі застосовності гуманістичної психології, кон-

цепції М. Селігмана та ситуативного підходу до трактування позитивних якостей особистості. Зазначено, що психічна реальність, котра стоїть за вказаними підходами, може бути представлена як інтегрована багаторівнева система, яка допомагає людині самоздійснюватись й досягати щастя.

Окреслено п'ять ліній дослідження феномена автентичності: вивчення «автентичності» як синоніма «Я» людини в контексті психології самосвідомості; ототожнення феноменів «автентичності» та «ідентичності» (насамперед автентичності особистісної); аналіз «автентичності» як «справжності» особистості, її «тотожності» самій собі; пояснення феномена за допомогою звернення до категорії «автентичний спосіб буття» та розкриття феноменів автентичності, ідентичності та «Я» як явищ дискурсивної природи. Інтегративний підхід дає змогу розглядати автентичність як складну багатофункціональну метасистему, що об'єднує різні структурно-динамічні компоненти та відзначається різноманітністю, пластичністю, диференційованістю й гетерогенністю.

Перспективи подальших досліджень убачаємо у застосуванні запропонованих теоретико-методологічних напрацювань у вдосконаленні концепції інтеграції психологічного знання, у розробці методологічних інструментів інтеграції. Перспективними в зазначеному контексті є визначення відмінностей інтеграційних процесів на різних рівнях функціонування психологічної науки; з'ясування умов сприяння інтеграційним процесам; з'ясування підстав інтеграційного упорядкування гетерогенної психологічної феноменології, теорій, методів; розробка версій відповідних матриць (теорій, методів, феноменології) та визначення зв'язків між ними.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Губенко Олександр Володимирович – канд. психол. наук, ст. наук. співроб. лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Депутат Валентина Василівна – наук. співроб. лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Завгородня Олена Василівна – доктор психол. наук, провід. наук. співроб. лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Зливков Валерій Лаврентійович – канд. психол. наук, доцент, завідувач лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Копилов Сергій Олегович – канд. психол. наук, старший наук. співроб. лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Котух Олена Вікторівна – мол. наук. співроб. лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Лукомська Світлана Олексіївна – канд. психол. наук, старший наук. співроб. лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Медінцев Владислав Олександрович – канд. психол. наук, наук. співроб. лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Степура Євгеній Вікторович – канд. психол. наук, наук. співр. лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Наукове видання

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ
ІНТЕГРАЦІЇ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ**

Монографія

За редакцією О.В. Завгородньої

Підписано до друку 04.09.2020.

Формат 60x84/8. Авт. арк 12,0.

ТОВ «Видавничий Дім «Слово»
04071, м. Київ, вул. Олегівська, 36
(свід. серія ДК №1289 від 20.03.2003 р.)
Тел. (044)462-48-63, (067)448-33-67
e-mail: vd_slovo@ukr.net